

(NE)ODGOVORNA ZNANOST**– UVODNIK V TEMO –***Renata Šribar***(Ne)odgovorna znanost:
svoboda dela in verjetje v režim**

3

ETIKA, INTEGRITETA, REŽIM*Peter Jurgec:***“Na Univerzi v Torontu
ni nedotakljiv nihče.”**

15

*Friderik Klampfer***Etične zadrege
sodobne znanosti**

30

*Franc Mali***Ali se neetične oblike
znanstvenega delovanja
omejujejo samo na
očitne in razkrite
primere goljufij
v znanosti?**

62

*Rita Faria***Raziskovalni zdrsi:
prihodnje preiskovalne
usmeritve**

73

*Irena Šumi***Ali je družboslovje v
času neoliberalnega
gospodstva sploh (še)
lahko etično početje?**

83

ETIKA IN SUBSTANCA*Mirjana N. Ule***Pravica do humanega
zaključevanja življenja:
znanstvene in
etične dileme**

97

*Sašo Dolenc***Raziskave možganov,
svobodna volja in etika**

107

*Dušan Nolimal,
Sean Ivan Nolimal†***Vloga oporekanja in
žvižgaštva skozi prizmo
temeljnih konceptov**

119

www.aristej.si | www.facebook.com/revijadialogi

(Ne)odgovorna znanost: svoboda dela in verjetje v režim

Renata Šribar

IZHODIŠČNA HIPOTEZA

V tej tematski izdaji Dialogov pišemo o degradaciji znanosti ne glede na to, kje se uresničuje, v akademskem, raziskovalnem ali državno-upravnem prostoru. Naša geopolitična sfera, ki jo v tem kontekstu razumemo onkraj nacionalnih meja oziroma v območju majhnih in manjših držav preteklega socializma, ima določene značilnosti, ki poglobljajo nelagodje. V odnosih z izurjeno tujino, naj bo ta izurjenost še tako vprašljiva, jo je mogoče ugledati takole: še hitrejše zadovoljstvo s produkti dela, kot je to zaradi sodobnega režima znanosti običajno ("bolje je več"), in mnogo manj nadzora nad nelegitimnimi in nelegalnimi praksami (vladavina "bolj enakih").

Na kakovostno nezanesljivost opravljenega znanstvenega dela z določene, ne prav realne perspektive je pokazala širitev izbire razpisov v okviru raziskovalnih štipendij Evropske komisije Marie Skłodowska Curie. Razpis *Widening* je namenjen poduku raziskovalca in raziskovalke iz države, katere sestavljeni indikator raziskovalne odličnosti je nižji od 70 odstotkov

povprečja EU. Evropska komisija takšnega raziskovalca in raziskovalko potemtakem razume v skladu s tem meritokratskim merilom kot poklicni osebi z “najnižjo ustvarjalnostjo” na področju znanosti. Če tej nizki umestitvi v kakovosti znanstvene produkcije sopostavimo stanje na področju etike in raziskovalne integritete, ki ga ta številka Dialogov kompleksno, argumentirano, doživljajsko in predvsem kritično analizira in interpretira, je že v samem izhodišču možno zastaviti lahko preverljivo hipotezo: kljub temu, da se je v slovenski znanosti vzpostavil segment, ki ga z distanco do slovarskega pomena lahko imenujem elita (o smiselni opredelitvi v nadaljevanju), ni nacionalnega sektorskega reda, ki bi bil zmožen v zadostni meri vzpostaviti kakovostno znanstveno produkcijo.

Kar imamo, torej edina ta trenutek možna znanstvena elita, deluje tako, da prilagaja svoje znanstveno delo zahtevam globaliziranega režima znanosti, v katerem lahko uresničuje načelo svobode dela v duhu *arbeit macht frei*, torej zgolj z zanikanjem dejanske svobode znanstvenega ustvarjanja in v tem okviru tudi pedagoškega dela. Karierni cilji, ki v velikem delu očitno in dokazano nimajo zagotovljene kakovosti po zapovedanih merilih, zahtevajo navkljub lastnemu neuspehu redna žrtvovanja na področju etike in raziskovalne integritete.

Zanemarjanje in zlorabljanje tega vidika se meri v številu onemogočenih raziskovalnih umov. Ob opozorilih zaradi neetičnega in nemoralnega delovanja, ob t. i. zdrsih raziskovalne integritete je argument pri roki: kriv je sistem znanosti in njeno strukturiranje. Kar tvori slovensko znanstveno elito, je potemtakem posebna struktura upora in podredljivosti. Upogljivost se izpolnjuje tam, kjer bi upor lahko spodbudil opustitev meritokratskega režima. Ignoranca in nespoštovanje pravil pa se odvijata na mestu, kjer bi uklonitev načelom znanstvene etike in raziskovalne integritete, oziroma z besedami tule gostujočega avtorja Friderika Klampferja, znanstvene in raziskovalne “morale”, “poštenosti”, prinesla nekaj več preproste pravice do dela, tj. delovnih realizacij za vse. Ustrezanje pravilom “odlične znanosti” skupaj z ignoranco etičnih in moralnih dimenzij botruje produkciji – ne “slabe” znanosti v pomenu neustreznosti glede upoštevanja spoznavnih in metodoloških ortodoksij znanstvenega kazona, temveč *zaprte*, težko prepustne in zato pomanjkljivo plodne znanosti. Ta zaprtost, primerljiva s patološko samozagledanostjo usodno prikrajšanega individualnega subjekta, je velika. V našo sumničavo in plaho državno upravo in samodržniške javne raziskovalne vodstvene strukture s težavo ali sploh ne pronicnejo koncepti in ideje, ki so zapisani celo že v študijah in dokumentih Evropske komisije. Denimo “vloga feminizma /.../ v vprašanih spolov v izobraževanju” (Eurodyce 2010, 16).

Izpostavljena matrica neetične in nemoralne srenje vključuje konkretne odnose. Tipsko so primerljivi z antropološkim primerom Dobujcev, za katere sta značilni sovražnost in zahrbtnost. Domačijska skupnost z otočja D’Entecasteaux, ležečega blizu južne obale vzhodne Nove Gvineje, živi v nevarni in nerodovitni pokrajini. Nosilna značilnost odnosov je boj vseh proti vsem. (Benedict 2008: 103) Navedeni lastnosti, ki se izražata v različnih oblikah nasilnosti in spletkarjenja, sta, kot piše najbolj referenčna antropologinja svojega časa Ruth Benedict (prav tam: 104), osebni vrline in potemtakem skupnostni vrednoti. Edina oblast je foucaultovsko razpršena, a se obenem izvaja hierarhično po različnih merah sovraštva. Edina organizacija, tako avtorica, se udejanja znotraj koncentrično-krožnih struktur dovoljenih sovražnosti (prav tam). Z evropocentrične perspektive je ta narobe obrnjena etika lahko zgolj učinek pre-

pričanj v elementarno brutalnost človeške narave: vsebinsko enako, kot je to zapisano za verjetje Dobujcev, in v razliki, ker je v naših družbeno-političnih razmerjih brutalnost zakrinkana z leporečjem, v dobujski domačijski kulturi pa povsem odkrito konstitutivna. Ruth Benedict jo razume kot “izdajalsko” in “zavarovano z morbidnimi strahovi” (prav tam: 180).

Brutalnost, kot jo srečujemo v slovenski znanosti, se kaže v zlorabi moči in posebej manipulaciji, ki sega do državnih upravnih vrhov. Poleg v nadaljevanju opisanih primerov, prikazov in interpretacij v besedilih že omenjenega Friderika Klampferja, nato pa še Franca Malija, Irene Šumi in Dušana Nolimala, lahko na tem mestu postrežem s povsem svežo akcijo oblastne elite na manipulativnem delu. Čeprav gre za navidezno manj pomemben primer, je toliko bolj zagaten zaradi svoje orwelloske značilnosti (“resnica je laž in laž je resnica”). Ob uvedbi izključne rabe generičnega slovničnega ženskega spola za obdobje treh let na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani se je sprožila javna diskusija, ob kateri se je zastavilo tudi vprašanje o kršitvi slovničnih pravil in legalnosti¹ tega normativnega akta. Strokovni in vodstveni odziv fakultete je bil in je vprašljiv, saj se ne nanaša na smotrne iztočnice, kot so denimo pomen besedne zveze “spolno občutljiva raba jezika”, jezikovne politike, ambivalenca izraza spolno “nevtralni” jezik, “upogibanje” jezika v javni instituciji z dobrim namenom, preizpraševanje legitimnosti in legalnosti določenih jezikovnih ukrepanj. Reakcija na javne odzive je izrazito oblastniška, s strokovnega vidika nekonstruktivna in samozaščitna, saj temelji na ponovitvah istih že ovrženih argumentov in zlasti na nedokazanih trditvah, denimo, da ne gre za kršitev slovničnega pravila ali da je identično potezo povlekla že Fakulteta za socialno delo. Vrhunec nekoristnega in nestrokovnega odpora, tu razumljenega kot sindrom delovanja slovenske znanstveno-raziskovalne in terciarne pedagoške skupnosti z njeno državno upravo vred, je aktualna izjava instance, ki se je še donedavna imenovala Komisija za ženske v znanosti. Te dni je zaokročila po elektronskih naslovih raziskovalk in raziskovalcev² izjava v podporo ukrepu FF z že znanimi prijemi, da gre za ustrezno ravnanje, a brez soočenja s strokovnimi protiargumenti. Komisija za enake možnosti v znanosti pri Ministrstvu za izobraževanje, znanost in šport (v nadaljevanju MIZŠ) v zastopniški osebi prof. dr. Andreje Gomboc in brez članice ali člana z izobrazbo na področju slovenistike ukrep “pozdravlja in v njem vidi pomemben prispevek k iskanju in širjenju nediskriminatornih rab jezika v javnih institucijah Republike Slovenije”. Obenem opozarja, da “odločitev senata FF UL ni brez precedensov v slovenskem akademskem prostoru” (MIZŠ, 15. 11. 2018). Seveda takega precedensa dokazljivo ni. Gesta Fakultete za so-

---

1 Vprašanje sem zastavila v *Objektivu* (2018) in vendar ne avtonomno, izvorno. Ob zvrstno identičnem posegu Univerze v Leipzigu je namreč le-ta sama deklarirala svoje dejanje kot kršitev slovničnih pravil in tudi zakonskega reda. V Sloveniji je bila zakonitost z moje strani postavljena pod vprašaj ob predpostavki, da je odnos jezika in pravnega reda v evropskih nacionalnih državah identičen.

2 Četudi je vredno daljše obravnave ob drugi priložnosti, velja vsaj omeniti še dva spremna pojava analizirane izjave. Komisija za ženske v znanosti je že v natančno opredeljenem, “ženskem” krogu delovanja težko sledila svojemu smotru, v zadnjem obdobju preteklega mandata pa je tako ali tako povsem odpovedala. Ukinitve avtonomne perspektive žensk v znanosti je še ena slabih indikacij časa, ki ga razbiramo iz razpada demokratičnih struktur in pomanjkanja mišljenja v raznoteri družbi, bi lahko bila sposobna uravnovati nasprotja na miroljuben in transparenten način. O neverjetni samovoljnosti nedobrohotne oblasti priča tudi detalj. Izjave Komisije in vabila na tematsko konferenco nisva prejeli dve nekdanji članici komisije, verjetno, ker sva si med preteklim mandatom drznili skupaj z nekaterimi drugimi oporekati določenim odločitvam. Velja opozoriti, da naj bi bilo sporočilo Komisije naslovljena na vse pri ARRS registrirane raziskovalke in raziskovalce.

cialno delo namreč nikakor ni primerljiva, saj uporablja generični ženski spol zgolj v aktu Pravila o organizaciji in delovanju Fakultete za socialno delo. Poleg tega je generičnost manj “generična”, nanaša se zgolj še na moški spol v nasprotju z obravnavanim ukrepom, ki referenčno vključuje “kateri koli spol” (Sklep Senata FF, n.d.),³ torej tudi na tiste, ki jih slovenski pravni red ne identificira. Že površna kritična analiza diskurza pokaže tudi na povsem drugačen kontekst, kot je to v primeru Filozofske fakultete. Fakulteta za socialno delo je tako kadrovsko kot po študentskem segmentu prevladujoče ženska. Toda tu se prav ob razmerju spola in jezika pojavlja vprašanje reproduciranja spolno zaznamovanega poklica.

KRUTE IGRE V DRUŽBENO-POLITIČNIH ZAKULISJIH ALI O ZNAČAJU SLOVENSKE ZNANSTVENE ELITE

Prav na tem mestu se je ustrezno vrniti k Dobujcem in njihovim koncentričnim krogom zemljiskega pekla sovražnosti in zahrbtnosti, ki sem ju za našo skupno rabo prevedla v zlorabo moči in spletkarjenje. Kljub temu, da ima znanstvena srenja v nasprotju z Dobujci močne strukture oblasti, se izvaja in ohranja po prikriti agendi obvladovanja z nelegitimnimi in pogosto nelegalnimi sredstvi, kot so mobing, goljufanje, podkupovanje, klientelizem. Hierarhija v tem območju ne sledi povsem formalnim poklicnim položajem. Poskus podkupovanja je, denimo, lahko namenjen tudi raziskovalki-prekarki ali prekarcu-predavatelju, če se presodi, da ima ta dovolj širok domet javnega vpliva, ki se ga ne da zamejiti zgolj z, denimo, diskretno mimobežnim pogovorom z urednikom ali urednico določenih medijev.⁴ Podobno netematiziran je pojav kotaleče se snežne kepe, ko stigmatizacija po začetnem sprožilu pogosto sama, brez neposrednega nadaljnega delovanja obrekovalca ali obrekovalke, opravi delo onemogočanja nadaljnjih, četudi začasnih zaposlitev neželene osebe, ki po svoji vesti opravlja nalogo žvižgaštva in oporečništva, pojavov, ki se jima v drugem sklopu tematskih obravnav posveča Dušan Nolimal. Avtor opozarja na službena razmerja etike in morale, ki jim botrujejo socialno psihopatske osebe; “v socialnih odnosih lažejo, varajo in se sprenevedajo”, pri čemer “se jim večina zaposlenih prilagodi”. To

---

3 Sporni 41. člen Sklepa Senata FF je krožil med zainteresirano javnostjo v obliki pdf-a brez datuma. Dobro bi bilo preveriti, kako je z novim zakonom o varstvu osebnih podatkov in javno dostopnostjo podatkov o osebah, ki so zaposlene v javnih ustanovah; v javni diskusiji o jeziku, ki sta jo organizirali Filozofska fakulteta ljubljanske univerze, kjer je dogodek tudi potekal, in SAZU (23. 10. 2018), se je nekaj študentov in študentk preko svojega predstavnika pritožilo, da sklepi senata niso dostopni; dekanov protiarargument je bil, da je to zaradi ZVOP-2.

4 Upravljanja z medijsko uredniško politiko izven transparentnih poti in instanc sem se zavedla kot članica predvolilne skupine tedaj nastale LDS (1990), ko je urednik uglednega tednika prišel na pogovor z vodjo strankine PR dejavnosti. Pojav zaprtih medijskih vrat pred vsako konkretno analitično kritiko, ki zadeva “naša” vodstva (tj. v javnosti prezentirana kot politično leva), se obravnava zgolj v manjših zaključnih krogih. Indikativno – kot opozarja Dušan Nolimal, moramo ob javnem oglašanju vzeti v zakup možnost sankcij za jasno izražanje svojih stališč, ki niso posplošena v obča mesta družbeno-politične kritike.

vzpostavljanje napačnih norm v kulturi institucije z vrha navzdol je najbolj škodljivo, kadar ji sledijo javnomnenjsko aktivni zaposleni. V sozvočju s patriarhalno-kapitalistično zastavljeno linijo delitve med javno in zasebno sfero zastopajo ambivalentnost skupnostnih interesov s pomočjo psihičnega razcepa na dve *personi*. Eno, ki miži pred zlorabami vodje, in drugo, ki se v javnem diskurzu angažira v družbeno dobro za levičarsko, družbeno občutljivo kritično analizo sodobnih razmerij dela in bivanja. Videti je, da je med možnimi kategorijami družbeno konstitutivnih produkcij nevednosti, ki jih je v teoriji analitično nasnula feministična epistemologija,⁵ dandanes zmagovita in nujna za spoznanje tista, ki jo Nancy Tuana opisuje kot držo "hotene", zainteresirane nevednosti: "Ne vedo, ker nočejo vedeti." (2006, 16)

Analize takih in podobnih primerov, ki bi jih bilo dobro opraviti z vso znanstvenoraziskovalno pozornostjo, bi zainteresirani znanstveni, strokovni in laični javnosti razkrile tipsko pojavo sodobnega vodje, ki je vedenjsko "postmoderen", potemtakem prilagojen neoliberalni logiki kariernega kanibalizma. Njegova dopadljiva javna podoba je spretno maskiranje najbolj brezsravnih potez v teptanju ali izčrpavanju talentov, ki bi ga morda v paranoičnih prividih utegnili tako ali drugače ogroziti. Avtorica Rita Faria, naša portugalska gostja v tej številki, razcep med pojavnostjo in faktičnostjo osebe brez moralnih zavor in etičnega smerokaza opisuje z metaforo – sliko Doriana Graya.

Netematiziran v konkretnostih, kot sta podkupovanje in onemogočanje v javnem oglaševanju in pri plačanem delu, je tudi klientelizem v znanosti. Predhodni primer sprege med t. i. Komisijo za enake možnosti v znanosti in Filozofsko fakulteto je že tak. Po "upogibanju" slovenščine v funkciji uradnega jezika, formalno-pravno kodiranega z obstoječo slovnico in pravopisnim slovarjem, je "upogibanje", če ima leipziška univerza prav, da gre za kršitev slovnčnih pravil,⁶ zadelo tudi pravni red, saj se ustavna dikcija o uradnem jeziku nanaša na slovnčno in slovarsko kodificiran naravni jezik v okviru nacionalne države.

Primer spola, jezika in oblasti, ki ga je izpostavilo aktualno dogajanje, in ne zagrenjenost, četudi lahko v tujih in lastnih občutkih opazim tudi to, se razpira v še eno teoretsko pomembno dimenzijo. Novi, v živeti praksi tesnobni, temačni, nič dobrega napovedujoči časi prenavljajo razmerje med vsaj za naše okolje radikalnimi družbeno transformativnimi gibanji s spremljajočo refleksijo in elito. Kooptacija, oblastniško prisvajanje truda in misli družbeno-politične alternative, ki omehča ostre robove in s tem dejanski sistemsko-prevratniški potencial družbenih sprememb, je postala sama radikalno drugačna. Oblastni viri, ki so zelo konkretni (razpoložljivi prostori, finančna sredstva, mreža), niso več zanka, v katero se alternativna gibanja in refleksija ujamejo nehoteno in so za tem pripravljena kooptacijo tudi obelodaniti, se ji upirati. Viri so postali želeni objekti, zavoljo katerih se pogosto tudi alternativcem in alternativkam dogodi sedenje na dveh stolih, udeležba v oblastnih strukturah in prevratništvo, ki v danem toku zadev postane omedlno in uporabljaj jezik študij Evropske komisije in njenih projektov. Radikalizem lahko, kot v primeru obravnavanega jezikovnega ukrepa, stopi na oblastni položaj. Že formalna

5 Več o konstrukciji nevednosti v domeni znanosti posebej z vidika feministične epistemologije v Vendramin (2015, 71).

6 "German is a gender-specific language, but the University of Leipzig has decided to bravely ignore the grammar rules." V prevodu: "Nemščina je spolno specifičen jezik, toda Univerza v Leipzigu se je pogumno odločila, da bo zapostavila slovnčna pravila." (DW, 7. 6. 2013).

raven takega ukrepanja ne le, da zamegli izvorno vsebino in potencial alternativnega gibanja in refleksije, temveč budi odpor tudi v vrstah do tedaj podpornih instanc. Pot alternativnih gibanj v domeno oblasti je s kooptacijo mnogo krajša in udobnejša, hkrati pa družbeno netransformativna. Namesto trdega boja in pogosto eksistenčne prikrajšanosti zaradi požrtvovalnosti v prid pripoznanja določene pravice – v našem primeru uzakonjenja sprva obojespolske rabe samostalnikov in prilegajočih se slovničnih oblik, nato legaliziranja novih oblik (samo)identificiranja – prevzame nalogo kar oblast sama. S tem se ponovno opredeli kot levo-demokratska, čeprav njeni mehanizmi izvajanja oblasti niso prav nič demokratični.

Prav trud za uveljavljanje določenih pravic uvaja spremembe v mentaliteti in obširnejše, globlje kulturne premene. Ko radikalizem izvaja sama institucionalizirana oblast, je učinek ravno nasproten, izgublja se že pridobljena podpora spolno občutljivi rabi jezika in jezikovnemu pripoznavanju transskupnosti. Pomenljivost premen se namreč zgošča na transformativni poti, ne na ad hoc doseženem cilju.

Kako potem ob mnogoterih indikacijah sploh opredeliti elito?

Človeška veriga, ki poganja klockotajoče kolo slovenske znanosti, je sestavljena po sila nerodnem principu delovanja znanstvenega visokega uradništva, sektorske inteligence (izobraženstva) in sektorske birokracije. Tom Bottomore, britanski marksistični sociolog (2014), elite uzre v tej sestavi. V nasprotju s slovarskim pomenom, ki predpostavlja enovite kriterije nabora, sodobna praksa vzpostavlja elito v kulturni in politični mnogoterosti in konfliktnosti. Če ponovim zdaj že znano ugotovitev, je konfliktnost reducirana na politizirane boje med kulturnimi trendi. Danes je treba tej heterogeni skupnosti dodati novo kategorijo, ki jo nekoliko popošljuje lahko identificiram kot lastnike in upravitelje kapitala in finančnike. Uspeli so že temeljno spremeniti vrednote in namembnost znanosti. Delovanje te nove kategorije se razpenja od nizkotnih kupčij do celovitega in družbeno-politično regresivnega vpliva na preusmeritev znanosti v agenturo industrijskih, tehniških in finančnih panog.⁷ Humanistika in kritično družboslovje sta ob tem tako rekoč samoumevno zataknjena v prazni tek, kjer statusi in raziskovalna sredstva poganjajo bolj kariere kot funkcionalne družbene refleksije in pomembne spremembe v lokalni in globalizirani človeški skupnosti. Te se dogajajo drugje in z mnogo bolj vprašljivimi cilji, ki pa strukturno ne bi bili dosegljivi, če jih ne bi podpirali razpršeni in baga-

---

⁷ Za odličen članek na temo se zahvaljujem Ireni Šumi. John Patrick Leary, profesor angleščine na državni univerzi Wayne, Kolidžu za liberalne umetnosti in znanosti, v *The Chronicle of Higher Education* opisuje stanje v ZDA in tako vsaj deloma popisuje tudi naše poklicno življenje, še bolj pa preroško napoveduje našo bližnjo prihodnost. Zelo konkreten vdor panog v akademski prostor je brezploden. Ideologija individualiziranega posla je dobila materializirane mlade v območju praznega ništreca poklicnih obljud. (11. 11. 2018) <https://www.chronicle.com/article/Enough-With-All-the-Innovation/245044>

telni nameni tu opisane elite. Ali z nekoliko uvidevnejšo kritiko, izposojeno iz prispevka Fridrika Klampferja: “/.../ osebni interesi raziskovalcev in raziskovalk in/ali koristi ustanove, za katero ti delajo, ne sovpadajo vedno z dolgoročnimi interesi znanosti ali širše skupnosti; kar (vsaj na kratek rok) koristi naši akademski karieri in posredno ugledu in prestižu ustanove ali organizacije, v kateri smo zaposleni, ne prispeva nujno k znanstvenemu napredku, razcvetu skupnosti ali dobrobiti človeštva.”

Bottomorjeva analiza elite lahko odreši razočaranja in želje po vključitvi vanjo. Elita kot družbena avantgarda je postala in postaja “prehlajeni predmet zgodovine”. Bottomore veže zadnjo kolektivno družbeno transformacijo na revolucionarna gibanja, ki jih je vodila intelektualna elita; ob prevzemu oblasti jo je izpodrinila deintelektualizirana partija. Avtor novejši položaj družbeno šibke intelektualne elite hipotetično pripisuje “znanstveno-tehnološki revoluciji” in zmanjševanju pomena “bolj slovstvenih in filozofskih zastopnikov splošno kulturnih ali družbenih idej” (prav tam, 77, 86–87). Toda danes so prav oni sami že večinsko podložni tehnokratsko-menedžerskemu modelu, značilnemu za MINT znanosti (matematika, inženirstvo, naravoslovje, tehnologija); na vodstvenih položajih pa, kot ilustrirano s primerom jezika in spolov, še posebej tisti javno bolj izpostavljeni kooptirajo radikalne trende, ki pa jim prav ta poteza menjave subjekta akcije odvzame družbeno transformativni potencial.

Med resentmentom in etično-moralnim vzgonom

Resentiment, z izvorno slovenskima besedama razočaranje in zagrenjenost, je v levem liberalno-demokracičnem spektru prepovedan iz dveh razlogov. Interpretiran je kot del kulture janšizma, obenem je povsem odvečna pozicija v čudovitem svetu osebnih kariernih zmag, kjer ni ničesar med (zatajenimi) *flopi* in javno proslavljenimi nizajočimi se zmagami. In vendar tule vsemu zainteresiranemu bralstvu na vpogled nizamo interpretacije, podatke in zgodbe, ki jim daje ton nič drugega kot avtorska grenkoba, tudi nemoč; kot da odmevamo še zadnjič v vse-obsegajočo temo.⁸ Franc Mali v svojem prispevku opozarja na manko gotovosti s perspektive etike in raziskovalne integritete, seriji normativnih dokumentov navkljub.

Ti normativni dokumenti vključujejo zahtevo po poštenem prikazovanju raziskovalnih ciljev in smotrov, zanesljivosti in izvajanju raziskovanja, objektivnosti, nepristranskosti in neodvisnosti, transparentni znanstveni komunikaciji, dolžnosti, da skrbno pristopamo k vsem subjektom razi-

---

⁸ Ena od spoštovanih kolegic, denimo, se je odpovedala sodelovanju pri pripravi te tematske številke z besedami, da je obupala nad zavzemanjem za etiko in raziskovalno integriteto v znanosti (ker da je pogosto zgolj maska egoističnih in zlorablajočih ljudi).

skovanja, korektnosti do dosežkov preteklih generacij raziskovalcev in tudi odgovornost do prihodnjih znanstvenih generacij itd. /.../ Glavni problem takšnih splošnih kodeksov, ki prisegajo na avtoregulatorno moč znanosti in predstavljajo včasih bolj skupek zelenih ciljev in ne vsebujejo jasno definiranih mehanizmov sankcioniranja, je njihova nemoč pri odpravi neetičnih oblik delovanja znanstvenikov v posameznih nacionalnih znanstvenih skupnostih.

Seveda nas obravnavanje etike in morale ne odvezuje odgovornosti zaradi sodelovanja v oporečnem sistemu znanosti, niti s tem ne postajamo "čisti" subjekti znanosti, ki jim ne more "zdrsniti". Temeljna razlika je v etično in moralno ozaveščenem delu, ki včasih tudi retrogradno razpozna napake, ali se vsaj dobro zaveda okoliščin (tudi to je delo), ki onemogočajo etično in moralno neoporečnost. Obenem je razlika, nekako po freudovski meri resnično patološkega in "patološkega", v količini in intenzivnosti "zdrsov". Prav to je indikacija vrednotnega sistema, pokazatelj, na kateri strani le-tega deluješ ali vsaj skušaš delovati. Friderik Klampfer pravi, da ni samo od "trdnosti našega značaja oz. moralne integritete odvisno, kam bomo zavili, v pravilno ali napačno smer, pač pa vsaj toliko ali še bolj od pozitivnih in negativnih vzgledov, spodbud in podpore, ki smo jim izpostavljeni ali pa smo zanje prikrajšani v svojem ožjem in širšem delovnem in življenjskem okolju." Morda je najbolj ustrezno skupaj z drugima avtorjema v publikaciji, Francem Malijem in Petrom Jurgcem, prav tu, ob "negativnih vzgledih" pomisliti še na nujno in mero sankcij ob nespoštovanju etičnih načel in moralnih "zdrsov". Ob tem se soočata predvsem previdnost do (pretiranega) sankcioniranja in kanadska blaga rigidnost v vzdrževanju in udejanjanju etičnih načel in moralnih norm.

Kar zadeva sankcioniranje znanstvenih nepoštenj, obstajajo pomembne razlike tudi v načinu, kdaj in kako so se vzpostavili kontrolni mehanizmi. VZDA so že v osemdesetih letih prejšnjega stoletja ustanovili centralizirano agencijo, ki ima zakonska pooblastila glede preiskovanja sumov goljufij in prevar na področju raziskovanja, ki je financirano iz javnih sredstev. /.../ Na koncu je treba reči, da se kot povsem legitimno zastavlja vprašanje, ali je pretirana zakonska regulacija in sankcioniranje zaradi neetičnega obnašanja znanstvenikov nujno učinkovita. Dejstvo je, da se vseskozi srečujemo s precejšnim razkorakom med (etičnimi) normami in prakso, kar pa je glede na to, da se znanost ne nahaja zunaj družbe, razumljivo. Zato se zdi, da se je treba – če se vrnemo na začetek naše razprave – tudi na področju postavljanja etičnih pravil obnašanja izogibati pretiranim in že apriorno neuresničljivim pričakovanjem. (Franc Mali, prav tu)

(Op. R. Š. Na Univerzi v Torontu) sankcioniranje ni izključeno. Poznam primer, ko je raziskovalec "pozabil" na v informiranem soglasju obljubljeni kompenzaciji. Eden izmed sodelujočih se je potem obrnil na komisijo za etiko (kontaktni podatki so na podpisanim soglasju, katerega kopijo dobi vsak sodelujoči), ki je potem pozvala raziskovalca na odgovornost. Komisija bi se lahko odločila, da mora raziskovalec zavreči vse zbrane podatke, lahko bi ga kaznovala še strožje, npr. s prepovedjo nadaljnjih raziskav za določeno obdobje ali pod določenim dodatnim pogojem. V dialogu z raziskovalcem je bil končni učinek, da je moral raziskovalec kontaktirati vse sodelujoče in jim izplačati obljubljeni. /.../ Formalno pa lahko komisija kadar koli ustavi raziskavo, če za to obstajajo utemeljeni razlogi. /.../ glavni namen celotnega postopka ni sankcioniranje, to je bolj zadnja faza. Glavni namen je zaščititi sodelujoče in hkrati iskati konservativne rešitve, ki imajo najmanj dolgotrajnih posledic, če se je temu le mogoče izogniti. Na ravni komisije za etiko (ko ne gre za najbolj ekstremne kršitve, npr. v zvezi s falsifikacijo, ki pravzaprav ni v neposredni domeni same komisije, temveč drugih mehanizmov in organov univerze oz. fakultete) so najhujše kršitve podobne, kot sem ponazoril zgoraj.

Moč individuuma in strukture

Rita Faria v svojem prispevku prav tako tematizira odnos med strukturo in posameznico/posameznikom v znanstvenem raziskovanju z vidika integritete in škode v primeru kršitev. Med ostalim povzema ugotovitve in tematizira "sistemska tveganja za znanstveno integriteto, ki jih povzročajo sprijene pobude raziskovalcem, na primer poudarjanje uspešnosti glede na kvantitativna merila in ustvarjanje hiperkonkurenčnih okolij za pridobivanje financiranja." Skladno z zavedanjem o normativnem pritisku institucije predlaga prenos poudarka z individualne odgovornosti, na kateri je utemeljena sama koncepcija raziskovalne integritete, na nujo sistemskih in strukturnih sprememb. Enako sklepa Dušan Noliml. S tematizacijo oporečništva in žvižgaštva se umešča v razmerje moči individuuma in matrice. Ustrezna zaščita tistih, ki "izdajamo" obče privzeta "interna" razmerja, bi lahko spremenila red stvari. Vendar je očitno, da se razmerja v znanosti, v tem kontekstu zlasti v humanistiki in družboslovju, še zdaleč ne bližajo ravnovesju, kjer bi lahko posameznik in posameznica postala vzvod strukturne spremembe na bolje. Kajti, kako pa naj se premene dogajajo, če ne s kolektivno odgovornima, razumnima, načitanima in družbeno-politično zavednima državljanom in državljanke, ki sta instanca tudi na delovnem mestu? Za začetek se morata izviti iz stigme; tako bi se moglo sklepati po tekstovnem fragmentu Irene Šumi, potegnjenem iz konteksta pripovedi o hendikepiranem družboslovju: "/.../ producenti in producentke družboslovne vednosti, kljub vsej observacijski in diagnostični orodjarni, ki jo imajo na razpolago, in kljub svoji poučenosti o procesnosti zgodovin redkokdaj pravočasno razpoznajo delovanje toksične ideologije kot sredstva v rokah pretendentov na oblast, kaj šele vnaprej. Tisti in tiste redki, ki to vendarle zmorejo, so navadno tarče nejevere, posmeha, marginalizacije in utišanja."

Osebnost je politično

V nekem fatalnem trenutku bo složno s korakom mrtvaškega plesa morda za vse, tudi tiste z obešenjaškim odnosom do sedanjih brutalnosti v delovnih razmerjih, nastopil trenutek etične odločitve, kako zavestno prekiniti lastne ali predsmrtne muke ljubih drugih. Bioetične norme, v našem primeru za ali proti evtanaziji pod določenimi pogoji, se po svojem značaju ne razlikujejo od etičnih norm znanosti in moralnih zavez ali razvez znanstvenic in znanstvenikov. Zdi se, da za znanstveno etiko nasploh velja, kar Mirjana Ule v svojem članku zatrdi za medicinsko etiko: da je “postala defenzivna, da se premalo ukvarja z družbeno refleksijo /.../.” Tudi z ideologijo individualizma.

Splošna težnja, da se družbeni problemi razrešujejo na plečih posameznikov in posameznic, preko njih, ima svoje pozitivne in negativne plati. Pozitivne so gotovo te, da ima sedaj vsak človek možnost izbire in pravico do pravic. Ker lahko izbiramo, lažje načrtujemo svojo življenjsko pot. Lahko izbiramo med marsičim, o čemer se prej praktično ni moglo odločati, ker bodisi to ni bilo dovoljeno ali zamisljivo ali ni bilo tehničnih in drugih možnosti za to. Negativno pri tem pa je, da smo s temi izbirami, odgovornostmi zanje in odločitvami vse bolj obremenjeni, da se v njih pogosto ne znajdemo. Še huje je, če nimamo možnosti izbir ali če nimamo dovolj podpore za svoje odločitve v znanju, dosegljivih informacijah, pri ustreznih institucijah ali avtoritetah.

Avtoričino sporočilo sledi razmislekom predhodnic in predhodnikov v teh *Dialogih*. Smo v nekakšni nuji po etični in moralni referenčnosti lastnih delovanj; z Mirjano Ule se tudi v predsmrtnih trenutkih zdi pomembno, ali bo osebna, moralna odločitev olajšana s pomočjo družbenega etičnega konsenza. Perspektivo lahko obrnem v prepričanju, da prav pogled s konca nazaj v tok življenja omogoča kristalizacijo dilem, ki se izpostavljajo. Navsezadnje se vse (struktura/individuum, osebno/politično, etika/negativne vrednote, morala/“zdrsi”, samoregulacija/sankcioniranje ...) osredini v vprašanju odnosa do (znanstvenih) danosti, ki pa ne morejo biti drugega kot odnosne.

Diskurz Saše Dolenca po uvodu iz lekcije o nevroznanosti aplicira Kantov kategorični imperativ in utemeljuje možnost avtonomne, svobodne volje (v nasprotju z intuitivnimi odločitvami, pogojenimi z željami in navadami). Implicitno nakazuje ambivalenco svobodne volje. Um, ki zastavlja pravilo, ni individualen, individualna in avtonomna je odločitev, ki pa je toliko lažja, če ima v bližini vzor. V tem smislu je gotovo, da nam bo v znanosti toliko bolje, kolikor več nas bo na tej strani vrednotne polarizacije, ki jo markirata nulta točka med dvema skrajnostima in pozitivni pol, ki je mesto (fiktivne) totalne moralne države. Feministična etika skrbi zahteva obrat vrednot, do katerega naj pride z vzpostavljanjem načinov, kako s politično akcijo oblikovati moralne meje (Tronto 1993, 157). Podobno bi lahko veljalo tudi za znanstveno etiko in moralo.

Pravo in dokončno vprašanje se glasi: “Koliko moralno slabega še lahko prenesete?”

Literatura in viri

Benedict, Ruth: *Vzorci kulture*. Maribor: Aristej, 2008 (1934). (Knjižna zbirka Dialogi).

Bottomore, Tom. *Elite in družba*. Ljubljana: Studia Humanitatis, 2014 (1964).

DW, 7. 6. 2013; <https://www.dw.com/en/german-university-opts-for-gender-neutral-language/a-16865989> (27. 11. 2018)

Eurodyce. *Razlike med spoloma pri izobraževalnih dosežkih: Študija o položaju v Evropi in sprejetih ukrepih* [Gender Difference in Education Outcomes: Studies on the Measures Taken and the Current Situation in Europe]. Ljubljana: Ministrstvo za šolstvo in šport, 2010.

Leary, John P.: *Enough With All the Innovation*, 11. 11. 2018; <https://www.chronicle.com/article/Enough-With-All-the-Innovation/245044> (26. 11. 2018)

Marinčič, Marko: *Spol na FF kot desničarska zarota? Kje neki! Kvečjemu akademska ležernost*. 24. 6. 2018; <https://fokuspokus.si/user/markomarincic> (27. 11. 2018)

Ministrstvo za izobraževanje, znanost in šport. Izjava Komisije za enake možnosti na področju znanosti o primeru vključujoče prakse – uporabe ženskega slovničnega spola v pravnih aktih Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. Ljubljana, 15. 11. 2018.

Šribar, Renata: *Šale z jezikom in o njem so lahko duhovite, če ga najprej vzameš zares*. Objektiv, 16. 6. 2018. Internetna objava, 2018; <https://www.dnevnik.si/1042825826> (27. 11. 2018)

Tuana, Nancy: *The Speculum of Ignorance: The Women's Health Movement and Epistemologies of Ingorance*. Hypatia 3 (21), 1–19. Internetna objava, 2006, 1–31; <https://muse.jhu.edu/login?auth=0&type=summary&url=/journals/hypatia/v021/21.3tuana02.html> (27. 11. 2018).

Tronto, Joan C.: *Moral Boundaries: A Political Argument for an Ethics of Care*. New York in London: Routledge, 1993.

Vendramin, Valerija: *Epistemological (and also some methodological) aspects of gendered perspective in science*. Gendering science: Slovenian surveys and studies in the EU paradigms. Ur. Mirjana Ule, Renata Šribar in Andreja Umek-Venturini. Dunaj: Echoraum, 2015. 61–74.

• Foto: Rachel Evangeline Chiong

Peter Jurgec:

“Na Univerzi v Torontu ni nedota- kljiv nihče.”

Pogovarjala se je *Renata Šribar*

Dr. Peter Jurgec, pred petnajstimi leti dobitnik študentske Prešernove nagrade, je danes znanstvenik s področja fonetike, fonologije in drugih specialističnih lingvističnih znanj. Predava na Oddelku za lingvistiko Univerze v Torontu, vmes je bil med ostalim štipendist uglednih tujih ustanov. Na spletnem portalu “slov-lit” nas je pomladi povabil k izpolnjevanju lingvističnega vprašalnika z izmišljenimi besedami, da bi preveril pomen zvoka in konteksta v subjektivnem opredeljevanju besedne sprejemljivosti. Po dobrem naključju se je poleg vabila znašlo obvestilo urednika spletnega portala o raziskavi etičnih in pravnih vidikov raziskovanja, ki je prav tako potekala na torontski univerzi. Pokazala se je izjemna priložnost, da povabim k pogovoru nekoga, ki lahko osebno priča, kako je videti, ko so ukrepi v prid etike in raziskovalne integritete kompleksni in delujoči, ne da bi pri tem kakorkoli privilegirali osebe na vodstvenih položajih. Ker je dr. Jurgec gradil svojo kariero slovenista in lingvista v različnih domačih in tujih ustanovah (v tujini, denimo, pred delom na torontski univerzi tudi na univerzah Rutgers in Leiden), ima možnost primerjati institucionalizirane odgovore na vprašanje o etiki in integriteti v globaliziranem akademskem in raziskovalnem prostoru.

V izhodišču se bova osredotočila na vaša doživljanja različnih delovnih lokacij, vključno s slovensko, z vidika etičnih razmerij v raziskovanju in terciarnem poučevanju. Lahko pregledno povzamete, kako ste zaznali tovrstne razlike med univerzami glede normativov in ukrepov ter praks?

Sam delujem na področju jezikoslovja, znotraj tega pa raziskujem fonetiko, fonologijo in morfologijo (oblikoslovje in besedotvorje), torej zlasti glasovne vzorce. Tovrstne raziskave pogosto vključujejo delo z ljudmi. Gre za več različnih vrst raziskav. Najpogostejša izmed teh je zbiranje govornega gradiva (posameznih besed, oblikoslovnih paradigem, sodb o sprejemljivosti besed) na terenu, pri čemer je govor posnet z mikrofonom in shranjen na računalniku in tudi na zaščitenem strežniku. Delo na terenu lahko vključuje tudi druge metode, denimo zajem izgovarjave besed z ultrazvokom ali nasometrom, s katerim izmerimo nosnost glasov s posebno masko. Tovrstne raziskave lahko potekajo tudi v laboratorijskem okolju (največkrat v laboratoriju na univerzi ali raziskovalnem inštitutu). Drugi sklop raziskav so poskusi s sodbami govorcev, ki se ponavadi izvajajo prek spleta. Pri tem govorniki poslušajo besede ali pare besed in o obliki teh besed podajo sodbe (na primer, katera se “sliši” bolje).

V preteklosti sem raziskovalno deloval v Sloveniji (na Inštitutu za slovenski jezik Frana Ramovša v okviru Znanstvenoraziskovalnega centra Slovenske akademije znanosti in umetnosti – ZRC SAZU), na Norveškem (na Univerzi v Tromsøju) in na Nizozemskem (na Univerzi v Leidnu in Inštitutu Meertens v okviru Nizozemske kraljeve akademije znanosti). Sedaj sem že nekaj časa na Univerzi v Torontu v Kanadi.

Terenske in eksperimentalne raziskave sem izvajal v času svojega delovanja na vseh omenjenih ustanovah, tako da mi je lahko primerjati etične vidike raziskovanja. Moja glavno opažanje je, da v vseh evropskih ustanovah ni ustaljenih praks na področju raziskovalne etike v jezikoslovju. V večini primerov obstajajo samo neformalne smernice (če sploh), ni pa nobenega postopka, tako formalnega kot neformalnega. V Severni Ameriki (poleg Kanade sem krajše obdobje deloval tudi v ZDA, v Massachusettsu, Indiani in New Jerseyju) so postopki veliko bolj formalizirani. V Kanadi mora vsako delo z ljudmi predhodno odobriti oddelek (če gre zgolj za snemanje) ali fakulteta oz. univerza (če gre za kakršnokoli eksperimentalno metodo). Postopek zna biti precej dolgotrajen (več tednov ali mesecev) in na to nas že vnaprej opozorijo v okviru pogodbe o delu, začetne orientacije in kasneje v okviru oddelka. Gre torej za zelo formaliziran postopek.

Mislím, da je vsaj na področju jezikoslovja torej bistvena razlika med – denimo – stanjem v Sloveniji (kjer sem deloval pred več kot desetimi leti, tako da lahko z gotovostjo govorim samo za takrat) in v Kanadi. V Sloveniji, se mi zdi, da raziskovalna etika stopi v ospredje samo, če obstaja sum o nepravilnosti, torej da raziskovalec ponaredi podatke ali objavi isti članek v več revijah. Tudi za to imamo

vzvode v Kanadi, vendar je primerov tovrstnih nepravilnosti zelo malo. Na prste ene roke lahko naštejemo jezikoslovne članke, ki so bili v zadnjih petih letih po sprejetju v objavo ali po objavi umaknjeni. Tako da se mi zdi evropski model bolj kurativen kot severnoameriški, ki je dandanes v prvi vrsti primarno preventiven.

Pregled spletne strani Univerze v Torontu pod zavihkom etika in integriteta je fascinanten, vtis o slovenskem upravljanju s to zadevo potisne naše “bratsko” (ne)reševanje akademskih neetičnih vedenj in “zdrsov” v raziskovalni integriteti še globlje v mrak. Zelo malo je splošnih opisov, prevladuje nizanje možnih prekrškov, opredelitev, ukrepanja, sankcij. Skorajda ni slepih peg v funkcionalnosti zastavitve, pojavi se zgolj kakšno vprašanje. Toda za začetek, kako je videti preliminarno preverjanje primernosti predlagane raziskave z etičnega vidika? Morda lahko konkretizirate kar z opisom tovrstnega postopka pred vašo trenutno raziskavo ...

Navodila za pripravo prijave za oceno raziskovalne etike (*ethics review application*) so izjemno eksplicitna, kar dosežejo s kombinacijo splošnih navodil in konkretnih primerov. Sankcije so tu sekundarnega pomena in v resnici so zelo redke.

Priprava prijave je precej obsežna (od 10 do 15 tipkanih strani) in vsebuje splošne identifikacijske podatke o udeleženi raziskovalci, lokaciji in vrsti raziskave. Tisti del, ki zahteva največ časa, je natančna, vendar znanstveniku nestrokovnjaku prilagojena opredelitev problema, umestitev v obstoječo literaturo, metodologija in pričakovani rezultati. Raziskovalec (visokošolski učitelj, podoktorski raziskovalec ali podiplomski študent) mora razložiti, zakaj je določena metoda potrebna oz. najboljša in kakšna so predvidena tveganja za sodelujoče. V medicini znajo biti ta tveganja precejšnja, v jezikoslovju gre večinoma za najnižjo stopnjo tveganja, ki vključuje zadrege pri spraševanju (kakšne besede so mogoče težje od drugih, govornici se lahko hitro zmedejo in so lahko zaradi tega v zadregi). V preteklosti so jezikoslovci uporabljali tudi bolj invazivne postopke, npr. rentgen, česar danes nikakor ne bi odobrili, ker obstajajo druge, za govornika manj tvegane metode (npr. ultrazvok, ki nima vpliva na tkiva). Glede na lastno oceno tveganja je odvisno tudi, ali bo prijavo pregledala samo dvočlanska komisija z izbranega področja ali pa širša komisija ekspertov na ravni fakultete ali univerze. (Naša Fakulteta za znanosti in umetnosti je daleč največja članica Univerze v Torontu in zajema tako matematiko, inženirstvo, kemijo kot tudi geografijo in jezikoslovje.)

Pri omenjeni prijavi sta ključna še dva dela. Prvi je v zvezi s hranjenem podatkov. Demografski in ostali osebni podatki o govornicah morajo biti ločeni od zajetega gradiva (posnetkov, eksperimentalnih rezultatov) in so omejeni na najnujnejše. Imena govorcev tako ne smemo nikoli razkriti javnosti, kar vključuje tudi druge

raziskovalce. Z drugimi besedami, podatki morajo biti anonimizirani (kar je idealno) ali vsaj zaupni. V jezikoslovju govorce oz. govorce posnamemo, kar tudi pomeni, da jih lahko včasih drugi prepoznajo, sploh če gre za govorce, ki so v določeni skupnosti dobro znani. Zato zbranih podatkov (in tu mislim predvsem posnetke) ne smemo narediti splošno dosegljivih, razen če drugače ni mogoče in če imamo eksplicitno soglasje govorca. Tak primer je, če posnetke uporabimo za kasnejši slušni eksperiment.

Načeloma velja, da morajo biti vsi zbrani podatki obravnavani zaupno. To pa še ne pomeni, da ne smejo biti dosegljivi drugim raziskovalcem, ki izrazijo zanimanje zanje. Nasprotno, dosegljivost drugim raziskovalcem je zaželena, pri tem pa morajo seveda podpisati izjavo, da bodo spoštovali zaupnost in jih ne bodo delili. Minimalni kriterij za hranjenje podatkov v digitalni obliki je z geslom in inskripcijo zaščiten strežnik ali z geslom zaščiten računalnik.

Zadnji del prijave je informirano soglasje. Pri tem je ključno, da sodelujoče seznanimo z obsegom oz. trajanjem zajema/snemanja/intervjuja (npr. do 2 uri, s premori) oz. eksperimenta (npr. 100 besednih parov), kako (npr. ustno ali pisno) in kdaj (npr. med postopkom ali v 60 dneh) lahko od sodelovanja odstopijo, kako se bodo zbirali in hranili njihovi osebni podatki (npr. zaupno ali anonimizirano), kdo bo imel dostop do zbranega gradiva (vedno raziskovalci pri projektu in morebiti komisija za raziskovalno etiko, lahko pa tudi drugi raziskovalci na podlagi zaprosila), kakšen bo postopek (npr. izgovor besed ali sodbe o besedah), kakšen je namen raziskave (in sicer zelo splošno, tako da to ne vpliva na same rezultate) in njene potencialne posledice (npr. boljše razumevanje glasovnih vzorcev v določenem jeziku ali splošno) in kakšno bo nadomestilo za sodelovanje (npr. darilo, plačilo, največkrat pa nič). To mora potem sodelujoči podpisati in dobi tudi kopijo zase. Včasih eksperiment vsebuje tudi prevaro (*deception*) in v tem primeru je posebej natančno treba opisati razkritje (*debriefing*) sodelujočim po zaključnem eksperimentu. Primer take prevare je, da govorca sprašujemo po gramatičnih slušnih sodbah, v resnici nas pa zanima, ali bodo na njihove sodbe vplivale demografske značilnosti (spol, starost, geografski izvor) govorcev. Česa takega se sam še nisem lotil. V fazi razkritja je potrebno sodelujočim to tudi povedati na način, ki je do govorca spoštljiv in iskren.

Prijavi je potrebno priložiti tudi primere vprašanj oz. zasnovo eksperimenta, informirano soglasje, seznam demografskih podatkov, vse prevedeno tudi v angleščino, če se sicer z govorci uporablja kak drug jezik. Skratka, gre za precej obsežen dokument.

Kot sem povedal, je preverjanje prijave odvisno od stopnje tveganja in je lahko na ravni manjše dvočlanske komisije ali na ravni fakultete oz. univerze. Prijavo mora že prej podpisati tudi predstojnica (oz. predstojnik) oddelka. Če se prijavi študent, mora celoten dokument podpisati tudi mentor, ki je zanj tudi primarno odgovoren.

Rezultat ocene je lahko pozitiven in v tem primeru lahko raziskovalec začne delati z ljudmi. Lahko pa komisija zahteva tudi kakšno spremembo oz. pojasnilo. To je, sploh če raziskovalec ni tako vešč s prijavi, kar pogosto. Raziskovalec ima potem možnost prijavo spremeniti in se mora tudi neposredno odzvati na vprašanje oz. komentarje ocenjevalcev. Potem se postopek ponovi in ocena je lahko pozitivna oz. se zahtevajo dodatne spremembe. V veliki večini primerov je postopek zaključen v enem mesecu (če je prvotna prijava v celoti ocenjena pozitivno) ali šestih tednih (če je prijavo treba spremeniti in raziskovalec s spremembami ne odlaša več kot nekaj dni). V primeru revizije na ravni univerze lahko postopek traja tudi tri in več mesecev, saj komisija zaseda samo enkrat mesečno in ne poleti.

Komisija odobri prijavo največ za eno leto, potem pa mora raziskovalec zaprositi za podaljšanje, vsakič za eno leto, do največ pet let. Na koncu mora raziskovalec oddati končno poročilo.

Študentke in študenti dobijo na spletnih straneh navodila, obrazce za informirano soglasje, kontakte za pomoč, gradivo za izvedbeni trening ... . Etika in integriteta sta očitno interdisciplinarni kurikularni del izobraževalnega procesa ...

Podiplomski študenti morajo, preden se lotijo raziskave, ki vključuje delo z ljudmi, napisati prijavo ocene raziskovalne etike. Mentor se lahko z njimi pogovori o morebitnih težavah in problematičnih postavkah. Ko je prijava zadovoljiva, pa se morata pod njo podpisati tako mentor kot tudi predstojnik oz. v našem primeru predstojnica, ki lahko zahteva dodatne spremembe.

Dodiplomski študenti se ne prijavljajo sami, ampak mora zanje to narediti mentor (predavatelj oz. podoktorski raziskovalec). Še več, če je ocena etike potrebna kot del pedagoškega procesa samega (v okviru predavanj oz. seminarja), mora predavatelj pred začetkom predavanj pridobiti pozitivno oceno raziskovalne etike. To v praksi pomeni, da je na te zadeve treba misliti že dva meseca pred začetkom predavanj, torej julija za jesenski semester in novembra za zimskega.

Na našem oddelku imamo tovrstnih predmetov več tudi na dodiplomskem študiju. Tak primer je predmet *Metode dela na terenu*, ki je namenjen seznanjanju in opisu malo znanega jezika. Pri tem predmetu je glavna metoda spraševanje rojenega govornca izbranega jezika o besedah in stavkih ciljnega jezika, kar je seveda primer dela z ljudmi. Drug primer je predmet *Fonetična analiza*, kjer študenti eksperimentalno raziščejo kakšen pojav v enem ali primerjalno v več jezikih. Sam pa imam izkušnjo s predmetom *Raziskovalna ekskurzija*, v okviru katerega smo v poletnem semestru na terenu raziskovali slovenska narečja. Tu so pravila enaka.

Dodiplomski študenti se v okviru pedagoškega procesa pri teh predmetih še posebej detajlno seznanijo z etičnimi vidiki jezikoslovnega raziskovanja. Prebrati

morajo tudi kak članek na to temo in tudi oceno raziskovalne etike, ki je bila odobrena. Iz tega izhaja tudi zelo natančno poznavanje metod zajema podatkov in protokola. Pri delu na terenu vedno najprej seznanimo vsakega govorca z informiranim soglasjem. Študenti, če delo izvajajo samostojno, morajo o kakršni koli izjemi oz. deviaciji od predvidenega načrta dela takoj obvestiti mentorja.

Tovrstno izobraževanje je pomembno tudi zato, ker naši študenti prihajajo iz najrazličnejših okolij (v letu 2016 smo poleg kanadskih študentov imeli še študente iz 163 drugih držav), ki imajo na raziskovalno etiko morda drugačne poglede. To je torej še dodaten način, kako zagotoviti enotne standarde na ravni univerze.

Obrazloženo vključevanje etične perspektive se odvije glede na področja in razsežnosti, ki jih posamezna raziskava najbolj zadeva, oziroma ki najbolj zadevajo raziskavo, denimo okolje, zdravje ... . Najbolj množično pritegne človeški dejavnik, skratka raziskovalni primeri, kjer so "objekt" ljudje. V tem primeru se mi zdi koncept potencialne škode nasploh precej pavšalen in sam po sebi vprašljiv, kadar ne gre ravno tematsko za bioinženiring ali za prikrito izvajanje biopolitik v raziskavah. Pri vas je v rabi preglednica, ki kombinira ranljivost posameznih skupin ljudi z možnim vplivom raziskave. S tem je povezana tudi instanca, ki naj preverja etičnost raziskave. Kako zadeva deluje v praksi?

Tveganje je v resnici dvodimenzionalna matrica. Prva dimenzija je tveganje za posameznega govorca (če govorim o jezikoslovju), kot omenjeno že zgoraj. Tveganje se samooceni kot nizko, srednje ali visoko. V jezikoslovju gre skoraj izključno za nizko tveganje, drugače je v medicini ali biologiji.

Druga dimenzija je občutljivost skupine, ki je predmet preučevanjem, kjer ima lestvica znova tri stopnje. Delo s posebej občutljivimi skupinami (npr. pri raziskavah govora avtohtonih skupin v Kanadi, romskega govora v Sloveniji, govora beguncev ali govora gejev) je bolj tvegano.

Kadar je ena dimenzija ocenjena vsaj kot srednja in je druga visoka, mora prijavo ocene raziskovalne etike pregledati skupina ekspertov (od katerih je jezikoslovec samo eden) na ravni univerze. Sicer pa prijavo pregleda le manjša, dvočlanska komisija. Ni pa nujno, da se slednja strinja s samooceno tveganja in jo lahko zviša, kar pomeni, da mora prijavo raziskovalec spremeniti in jo potem oddati v pregled univerzitetni komisiji za etiko. Sicer pa imamo na univerzi tri take komisije: za družbene vede, humanistiko in izobraževanje, za medicinske in zdravstvene vede ter posebno komisijo za raziskovanje virusa HIV. Vsaka komisija ima lahko še svoje dodatne kriterije. Komisija za HIV tako na primer še posebej upošteva potencialne vplive na družbeno občutljive skupine oz. skupnosti (npr. avtohtoni kanadski narodi, delavci na področju spolnih storitev, uporabniki trdih

drog, moški, ki imajo spolne odnose z moškimi, priseljenci iz podsaharske Afrike, brezdomci – torej skupine, ki imajo statistično višji odstotek prevalence HIV v primerjavi s splošno populacijo).

Pri tem naj še dodam, da ima komisija (na kateri koli ravni) vedno v ospredju koristilne skupine ljudi, ki bodo sodelovali v raziskavi. To tudi pomeni, da lahko komisija zavrne prijavo v celoti, ker denimo oceni, da je metodologija neprimerna oz. da obstajajo manj tvegani postopki. Obstajajo tudi druge možnosti; lahko je neetično že samo vprašanje (npr. hipoteza o inteligentnosti določene skupine ljudi). V takih primerih ponavadi zahteva dodatna pojasnila oz. spremembe v prijavi. Gre torej vedno za dialog med ocenjevalci (komisijo) in raziskovalcem.

Digitalizirano iskanje in obravnavanje respondentov in respondentk v spletnih družabnih skupnostih je pri vas vnaprej kodirano, tako da se preizpraševanje, kako to izvesti, da bo v skladu z etičnimi merili, ne rešuje pri vsaki raziskavi posebej. Mislite, da je v tem pogledu univerzitetna Kanada nasploh dobro organizirana?

Glavna etična izziva na tem področju sta način rekrutiranja sodelujočih in zbiranje osebnih podatkov. O slednjem sem napisal že precej, zdaj se bom posvetil prvemu. Rekrutiranje je pogosto precej splošno in največkrat je skupina potencialno sodelujočih precej velika. Vendar pa moramo vedeti, da se ljudje vedno vprašajo, zakaj smo k sodelovanju povabili prav njih.

V jezikoslovju je to običajno lahko pojasniti, da gre za raziskavo določenega govora. Vendar pa ni vedno tako enostavno. Na oddelku smo že imeli primer študenta, ki je raziskoval govor transseksualcev, katerih materni jezik je bila kanadska angleščina. V tem primeru je rekrutiranje posebno občutljiva zadeva, saj se bodo respondenti vedno vprašali, na kakšen način so bili izbrani, sploh če menijo, da je njihova spolna identiteta jasno prepoznavna. Ocena raziskovalne etike je v tem primeru ključna in njen glavni namen je zaščititi potencialne sodelujoče oz. če ne drugega, zmanjšati morebitne zaplete oz. stres pri rekrutiranju. Mislim, da je rekrutiranje za tovrstne raziskave vsaj danes (in tudi v bližnji in manj bližnji prihodnosti) zaradi s tem povezane stigme žal zelo občutljivo vprašanje.

Kar kanadski univerzitetni sistem omogoča, je zavedanje o tej problematiki in iskanje najbolj optimalnih rešitev. Celoten postopek teh problemov ne more nikoli dokončno rešiti, lahko pa dialog med komisijo in raziskovalcem odpre boljše možnosti za sodelujoče, ki si jih raziskovalec sam morebiti sicer ne bi zamislil. Univerze se pri tem deloma razlikujejo, vendar pa splošne smernice obstajajo na vseh univerzah, bodisi javnih ali privatnih. To pogojujejo tudi javne agencije, ki financirajo raziskave, o čemer še več kasneje.

Kadar želim na kratko ilustrirati odnos do etike in integritete v raziskovanju in terciarnem izobraževanju v Sloveniji, izpostavim dve šibki razmerji: tendenca k promoviranju "dobrih praks" na račun tematiziranja "zdrsov" in izogibanje sankcioniranju že na konceptualni ravni. Pri pregledu vaše sistematizacije razmerij akademske etike in raziskovalne integritete nisem zaznal nobene od teh dveh "rešitev". Je moj vpogled v skladu s stanjem pri vas?

Mislím, da gre konceptualno za "rešitvi", ki jih poznamo tudi v Kanadi. Vendar se mi zdi, da gre kvalitativno za bistvene razlike. Prvič, "dobre prakse" se izoblikujejo kot dialog med raziskovalcem in komisijo za etiko (in širše v znanstveni skupnosti). Pri tem je glavni cilj najti najboljšo rešitev za določen problem oz. metodologijo. In večji del tega dialoga se zgodi, še preden raziskovalec sploh začne delati z ljudmi. Drugič, sankcioniranje ni izključeno. Poznam primer, ko je raziskovalec "pozabil" na v informiranem soglasju obljubljeno kompenzacijo. Eden izmed sodelujočih se je potem obrnil na komisijo za etiko (kontaktni podatki so na podpisanem soglasju, katerega kopijo dobi vsak sodelujoči), ki je potem pozvala raziskovalca k odgovornosti. Komisija bi se lahko odločila, da mora raziskovalec zavreči vse zbrane podatke, lahko bi ga kaznovala še strožje, npr. s prepovedjo nadaljnjih raziskav za določeno obdobje ali pod določenim dodatnim pogojem. V dialogu z raziskovalcem je bil končni učinek, da je moral raziskovalec kontaktirati vse sodelujoče in jim izplačati obljubljeno. Rezultat je bil torej izjemno pragmatičen: volk je bil sit (sodelujoči so dobili plačilo) in koza cela (podatkov ni bilo treba zavreči in ni bilo kakšne dolgotrajne posledice za raziskovalca). Formalno pa lahko komisija kadar koli ustavi raziskavo, če za to obstajajo utemeljeni razlogi.

Kar pa se tiče integritete v fazi, ko je raziskava že objavljena, torej v primeru falsifikacije, dvojne objave ipd., pa so posledice za raziskovalca lahko veliko hujše. Raziskovalca lahko obravnava posebna komisija in lahko v ekstremnem primeru izgubi tudi službo, da o reakciji celotne akademske skupnosti (oz. raziskovalnega področja) ne govorimo. Takšni primeri so v jezikoslovju izjemno redki, poznam le dva primera v ZDA, ki se sicer nista končala tako dramatično.

Če povzamem, problematika je v Sloveniji in pri nas podobna, vendar pa mislim, da v Kanadi obstajajo zelo jasni mehanizmi, kako najbolje izoblikovati oz. spodbujati "dobre prakse", in kakšne so morebitne sankcije (in njihove stopnje); so precej eksplicitni, torej objektivni, za vse enaki in pragmatični.

Ali menite, da vaš sistematičen, transparenten in dejaven pristop k problematiki ljudi vnaprej ozavešča ali pa gre predvsem za mehanizem discipliniranja? Koliko je bilo lani vseh prijav na področju “pregreškov” oz. t. i. zdrsov v integriteti (angl. misconduct)? Za druga leta so na spletu, prijav je precej več kot njihovih ugotovljenih upravičenosti. Bi se potemtakem lahko sklepalo, da ima vsa ta tehnologija upravljanja z razmerjema etike in integritete dejansko bolj izobraževalno in kultivacijsko funkcijo?

Kot sem že povedal, glavni namen celotnega postopka ni sankcioniranje, to je bolj zadnja faza. Glavni namen je zaščititi sodelujoče in hkrati iskati konservativne rešitve, ki imajo najmanj dolgotrajnih posledic, če se je temu le mogoče izogniti. Na ravni komisije za etiko (ko ne gre za najbolj ekstremne kršitve, npr. v zvezi s falsifikacijo, ki pravzaprav ni v neposredni domeni same komisije, temveč drugih mehanizmov in organov univerze oz. fakultete) so najhujše kršitve podobne, kot sem ponazoril zgoraj.

Na ravni celotne univerze je bilo med letoma 2012 in 2017, torej skupno šest let, 40 formalnih prijav sumov zdrsov integritete, 40 so jih tudi obravnavali na preliminarni ravni. Od teh je bilo na drugi stopnji, če se sumi izkažejo za upravičene, obravnavanih 8 primerov. V šestih primerih so tudi potrdili zdrse integritete. Primeri vključujejo dvojne objave, hujše kršitve pogojev financiranja, plagiatorstvo, kršitev zasebnosti in kršitev navodil komisije za etiko.

To je izjemno majhna številka, glede na to, da je bilo recimo leta 2016 na Univerzi v Torontu zaposlenih prek 14 tisoč predavateljev in podoktorskih raziskovalcev. Zdrse integritete so potrdili za največ 0,04 % zaposlenih (ob predpostavki, da isti zaposleni ni bil udeležen pri več kot enem primeru). Nimam podatka, kako je s tem v drugih državah, vendar bi si mislil, da je k tako majhnemu odstotku prispevala prav preventiva v okviru postopkov komisije za raziskovalno etiko in drugih instanc na ravni oddelkov, fakultet, univerze in javnih financerjev, torej v celotnem raziskovalnem in pedagoškem procesu.

Evropsko in globalno polje znanstvene etike in integritete v našem resorju zaznamuje terminološka zmeda. Tako, denimo, nekeje v EU etiko razumejo zgolj kot bioetiko, integriteta je pogosto reducirana na pojem poštenosti. Zato ni odveč poudariti terminološke doslednosti Univerze v Torontu, izpeljane v Kodeksu vedenja in Izhodiščih za obravnavo prijav o raziskovalnih prekrških (Framework to address allegations of research misconduct). Temeljna in medsebojno povezana pojma sta etika in integriteta, ki sta pogosto uporabljeni v resorski razliki. Pri nas in v delu EU z najbolj obče perspektive etika zaobjema ustrezno držo in vedenje v znanosti in specifično v akademski sferi, integriteta se večinoma nanaša posebej na raziskovalno sfero. Pri vas ni tako, poleg tega so nepoštenosti in nesposodbnosti alias prestopki kodeksa natančno nanizani in vključujejo tudi plagiatorstvo idej, kar je v humanistiki in družboslovju pomembno na povsem drugačen način, kot je v t. i. trdih znanostih. Lahko komentirate?

Natančno izoblikovane smernice so nastale predvsem kot posledica izzivov v preteklosti in so kombinacija najboljših praks na različnih področjih (delo z ljudmi, specifikke akademske sfere in pedagoškega procesa). V okviru raziskovalne dejavnosti v najširšem pomenu obravnavajo tudi prijave, predloge za financiranje, samo raziskovanje, poročila in diseminacijo. V celoti je težko ali celo nezaželeno opredeliti, kaj je etično delovanje. Omenjena Izhodišča tako eksplicitno puščajo odprta nekatera vprašanja, kot je na primer, ali je neetično že določeno raziskovalno vprašanje ali paradigma.

Poleg omenjenih smernic in dokumentov, ki veljajo na ravni univerze, ima paralelo tudi vsaka manjša raziskovalna enota, na primer oddelki, kjer so primeri, aplikacije in najboljše prakse lahko veliko bolj eksplicitne in prirojene določeni disciplini. Kombinacija bolj ali manj splošnih (a vseeno eksplicitnih) navodil na ravni univerze in bolj konkretnih navodil na ravni oddelka se je izkazala za trenutno najoptimalnejšo pot. Morda bi se to komu zdelo zelo zapleteno, vendar v praksi ni tako, saj so vsi omenjeni dokumenti medsebojno usklajeni in tudi precej ponavljajoči se. Ponavljanje podobnih informacij je načeloma boljša situacija kot nezadostna kvaliteta informacij. Kar se tiče delitev v različne kategorije in uporabe različnih terminov za označbo posameznih vidikov raziskovalne etike so te naravna posledica resne in eksplicitne obravnave v preteklih desetletjih.

Peter Jurgec:
“Natančno izoblikovane smernice so nastale predvsem kot posledica izzivov v preteklosti in so kombinacija najboljših praks na različnih področjih (delo z ljudmi, specifikne akademske sfere in pedagoškega procesa).”

Foto. Radu Craioveanu

Kodeks etičnega vedenja vključuje, obravnava in potencialno sankcionira tako zaposlene kot študentarijo, le da so razlike v obravnavi teh dveh segmentov. Instance, procedure, oboje je zelo strukturirano in elaborirano, obenem pa jasno predstavljeno. Imate vtis, da je obravnavanje prekomplicirano ali da dobro deluje?

Postopki so res dolgotrajni in nekoliko komplicirani. Vendar pa so zelo eksplicitni, kar zagotavlja relativno visoko raven enakovredne obravnave (glede na podobne situacije) in ščiti dostojanstvo raziskovalca kot tudi univerze kot inštitucije na etični in tudi bolj konkretno pravni ravni.

Doslej o integriteti v pedagoškem procesu (*academic misconduct*) še nisem spregovoril. Tudi pri študentih je raziskovalna etika in akademska integriteta jasno ločena. Kar se tiče raziskovalne etike same (npr. pri izvajanju eksperimentov, dela z ljudmi), je zanjo v pretežni meri odgovoren mentor. To velja, četudi bi študent kršil navodila komisije za etiko ali potvoril rezultate.

Kar pa se tiče integritete v pedagoškem procesu, so postopki drugačni. Vsi sodelujoči so zavezani Pravilom vedenja v akademskih zadevah (*Code of Behaviour in Academic Matters*), ki določajo smernice, kar se tiče vedenja in prekrškov sodelujočih v pedagoškem procesu. Prekrški so zelo natančno opredeljeni in dodatni dokumenti navajajo tudi primere in potencialne sankcije. Primeri za študente vključujejo ponaredbe raznih dokumentov (npr. ko študent spremeni že ocenjeni test in potem zahteva spremembo ocene, kot da bi šlo za napako pri ocenjevanju), uporabo nedovoljenih sredstev ali drugačno goljufanje na izpitih, lažno predstavljanje, plagiatorstvo, tu tudi necitiranje, uporabo istega ali dovolj podobnega pisnega izdelka pri več predmetih, ponaredbo diplome ali potrdila o opravljenih izpitih ali pomoč drugemu študentu pri kršitvi. Sankcije so lahko zelo različne: od zmanjšane ali izničene ocene pri izpitu ali domači nalogi, dodatnega znižanja končne ocene, negativne ocene, prepovedi vpisa v naslednjem študijskem letu, do izključitve z univerze za določen čas, formalne opombe na diplomu in končno odvzema naziva.

Akademsko integriteta je vključena na vseh ravneh pedagoškega procesa, začne pa se pri visokošolskem učitelju, katerega naloga je, da v učnem načrtu (“course syllabus”) vedno tudi natančno določi, kaj je prepovedano oz. na kakšen način lahko študenti sodelujejo pri opravljanju obveznosti določenega predmeta (npr. ali lahko skupaj delajo domače naloge in kje se tako sodelovanje konča). Seveda so nekatere stvari prekrški za vse predmete (npr. uporaba mobilnega telefona ali prepisovanje na pisnem izpitu). Torej je odgovornost za akademsko integriteto deloma tudi na strani profesorjev, saj lahko z natančnim učnim načrtom (ki formalno deluje tudi kot pogodba med univerzo, učiteljem in študenti) zmanjšajo verjetnost za kršitve. Seveda pa ni tega mogoče v celoti preprečiti.

Tudi sam sem že naletel na več primerov, ki jih je bilo potrebno obravnavati v okviru predmetov, ki sem jih učil. To pa deloma zato, ker imamo na oddelku za jezikoslovje tudi predmete s 500 slušatelji, tako da se zelo hitro najde kakšen študent prvega ali drugega letnika, ki pravil ne razume oz. jih po svoje prikroji oz. namerno pozabi. To je razumljivo, saj so tudi študenti (tako kot predavatelji) pod precejšnjim pritiskom; treba se je še posebej potruditi, da lahko v pozitivnem smislu izstopaš v tako veliki skupini ljudi.

Primeri, ki sem jim bil priča, vključujejo prepisovanje med testom, uporabo nedovoljenih pripomočkov, prepisovanje iz spletnih virov brez citiranja, prepisovanje domačih nalog in en primer spreminjanja že popravljenega testa z zahtevo za spremembo ocene.

Postopek poteka na treh ravneh. Če obstaja sum kršitve, se s študentko (ali študentom, teh imamo namreč veliko manj) najprej pogovorim, jo s kršitvijo soočim in opozorim tudi na posledice. Omenjeni *Code of Behaviour in Academic Matters* zavezuje tudi mene kot učitelja, da morebitne kršitve raziščem in je ne pometem

pod preprogo, četudi gre za časovno zamuden postopek. Če presodim, da gre res za kršitev, o tem napišem poročilo, ki ga potem obravnava oddelčna koordinatorica za dodiplomski študij (torej profesorica na našem oddelku). Sam namreč o sankciji za študentko ne smem odločiti. Koordinatorica se lahko tudi posebej pogovori s študentko, če ta tako hoče. Možni rezultati tega postopka so trije. Koordinatorica lahko ugotovi, da kršitve ni bilo in postopek se nato zaključi brez posledic za študentko. Če pa koordinatorica ugotovi, da je do kršitve zares prišlo in študentka to tudi prizna, potem glede obveznosti, ki štejejo manj kot 10 % končne ocene pri predmetu, lahko odloči sama. Najpogostejši rezultat je, da študentka dobi za tisti del ocene 0 %. Če pa je obveznost (test, domača naloga, drugi pisni, ustni ali multimedijski izdelek) vredna več kot 10 %, mora koordinatorica zadevo poslati v obravnavo fakultetnem Uradu za študentsko akademsko integriteto (*Office of Student Academic Integrity*), na katero se lahko sicer neposredno pritoži tudi študentka. Urad potem zasliši študentko; če ugotovi kršitev, odloči o sankciji in dodatno opozori študentko, pri čemer hujše kaznuje ponovne kršitve. Postopek lahko traja tudi več mesecev. Doslej je bila najhujša sankcija, ki jo je dobil kateri koli moj študent, 0 % na testu, kar mu je precej znižalo oceno. Če je ugotovljena kršitev, potem študent ne more odstopiti od izpita, posledično pa lahko sankcija tudi precej zniža njegovo povprečno oceno.

Osebnostno se mi zdi, da gre za res časovno zahteven proces, sploh za oddelčno koordinatorico, ki mora kdaj obravnavati tudi več deset kršitev v enem semestru. (Na oddelku imamo vsako študijsko leto več kot 2500 študentov.) Vendar se mi zdi to vseeno boljše rešitev kot takih primerov sploh ne reševati oz. jih prepustiti odločitvi posameznega univerzitetnega učitelja. S poenotenim postopkom gre tudi za neko stopnjo objektivnosti in enakopravnosti. Prav tako se lahko izognemo situacijam, ki bi lahko učitelja privedle v težave (podkupovanje, sumi nepravilne ali diskriminatorne obravnave). Težko je najti časovno manj zahteven postopek, sploh glede na to, da smo že imeli primere, ko so se študenti obrnili tudi na odvetnika.

Pomenljiva je instanca proctor, gre za disciplinskega nadzornika. Ali veste, kakšni so kriteriji za njegov izbor, kaj ga legitimira kot ustrezno in obenem po funkciji z vidika etike in integritete nedotakljivo osebo? V tem smislu je nedotakljiv tudi rektor univerze, četudi pravila jasno izpostavljajo svojo veljavnost že eno raven nižje, denimo ne zgolj za predstojnike, temveč tudi za dekane. Ali poznate primer, ko je bil obravnavan rektor (pri vas imenovan provost)? Zanimivo, da že sama beseda misconduct angleško govoreče napeljuje na pregreške vodstva ...

Glavni kriterij pri izboru vodilnega osebja je vedno izkušnost. Na Univerzi v Torontu ni nedotakljiv nihče. Za prav vsakega veljajo ista pravila, četudi so razmerja moči taka, da je postopek proti vodilni osebi bolj naporen in zaostren. Za obravnavo zdrsov integritete ali drugih sumov vodilnih se ponavadi oblikuje posebna, enkratna komisija oz. nepovezana oseba (lahko tudi zunaj univerze), saj se je treba izogniti morebitnemu konfliktu interesov. Najvišja instanca na naši univerzi je nadzorni svet (*governing council*), ki je odgovoren za akademske in finančne zadeve na najvišji ravni. Tudi *provost* je odgovoren temu organu.

V Sloveniji je veliko razpravljanja o tem, ali naj bodo univerze v obravnavnem okviru avtonomne ali pa je tudi naloga državne uprave, da v sektorju so postavlja etični red na dejaven način. Kot razumem, ima Univerza v Torontu v tem smislu tudi zunanje reference. Je tako?

Univerza v Torontu je javna ustanova, ki je finančno in regulatorno odvisna od uprave oz. vlade province Ontario in kanadske zvezne vlade. Kar se tiče etičnega reda na tej ravni, kakšnih posebnih zakonskih določil ni (razen seveda tistih, ki imajo splošno veljavnost, npr. o varstvu osebnih podatkov, varstvu proti diskriminaciji, varstvu oseb s posebnimi potrebami ipd.). Je pa res, da so splošne smernice (*policies*) določene tudi na zvezni ravni prek treh raziskovalnih agencij (*Canadian Institutes of Health Research, Natural Sciences and Engineering Research Council of Canada* in *Social Sciences and Humanities Research Council of Canada*), ki določajo etična merila. Ta veljajo za raziskovalne dejavnosti, ki jih financirajo te tri agencije, to pa je tudi velik del raziskovalnih sredstev, ki jih Univerza dobi. Tudi drugi viri financiranja (npr. na ravni province) pogosto pogojujejo financiranje prav z upoštevanjem teh smernic. Politike in pravilniki Univerze v Torontu morajo upoštevati prav te smernice, čeprav je konkretna implementacija (sploh ko gre za dodatne, bolj restriktivne politike) stvar univerze same.

Če bi bili v vlogi, v kateri bi lahko kar najbolj temeljito sodelovali pri oblikovanju univerzitetne atmosfere, kaj bi razumeli kot svojo prvenstveno nalogo na področju etike in integritete? Bi se lotili medosebnih odnosov in tekmovalnosti? Bi pravila razširili še s čim? Ali se vam, nasprotno, zdijo prekompleksna in bi jih glede na lastne izkušnje in izkušnje drugih poenostavili?

Sam sem zelo zadovoljen z medosebnimi odnosi v okviru oddelka ali fakultete (z univerzo neposredno še nisem imel izkušenj), tako da je tu težko kaj izboljšati. Kot relativno mlademu članu akademskega osebja (vstopam namreč v svoje šesto akademsko leto na Univerzi v Torontu) mi je veliko v pomoč tudi mentor, ki ga ima vsak predavatelj in ki je tista oseba, na katero se najprej obrnem, kadar česa ne vem ali sem v dvomih, in sicer ne glede na področje (raziskovalno delo, administrativna vprašanja, pedagoški proces, medosebni odnosi). Veliko tovrstne podpore najdem tudi pri sodelavcih na oddelku, ni mi težko za kakšno mnenje vprašati tudi študente.

Druga težava je tekmovalnost, ki je vsekakor del akademskega okolja. Vedno tekmujejo med sabo za ista sredstva, nagrade, objave oz. prestiž. In prav ta tekmovalnost se mi zdi glavna srž problema, saj lahko premami kakšnega raziskovalca ali študenta, da ubere krajšo, vendar etično nesprejemljivo pot. Ne vem, ali je mogoče tozadevno kaj spremeniti, ne da bi investirali več sredstev in tako posredno zmanjšali zahteve po (raziskovalni ali drugačni) odličnosti.

Osebno bi mi veliko pomagalo, če bi bila pravila zbrana na enem mestu, kar pa je zelo težko. Veliko smernic in pravil je sicer precej zdravorazumskih (plagiatorstvo, falsifikacija, diskriminatorno obravnavanje), ni pa tako za vse postopke. Kompleksnosti je precej, kar je povezano tudi s tem, da Univerzo v Torontu sestavlja veliko ljudi: tri delno samostojna središča (kampusi), dobrih 90.000 študentov, prek 14.000 akademskega in 7.000 drugega osebja, torej po velikosti več ljudi, kot ima prebivalcev Maribor. To je tudi dobra primerjava: tudi prebivalci Maribora morajo slediti veliko pravilom, četudi so nekatera manj očitna kot druga.

Etične zadrege sodobne znanosti

Friderik Klampfer

Avtor najprej identificira etično nevralgične točke v svetu sodobne znanosti in raziskovanja. Temu sledi krajša analiza različnih dejavnikov, ki vsak zase in vsi skupaj poglobljajo aktualno etično krizo na tem področju. Prispevek zaključí očrt možnih poti iz opisanih etičnih zadreg, brez razrešitve katerih si po avtorjevem mnenju ne moremo obetati resničnega in dolgoročnega znanstvenega napredka.

Uvod

Znanost in visoko šolstvo nista ravno med prednostnimi temami slovenskih medijev in širše javnosti. Podobno kot kultura in drugače kot politika, gospodarstvo in šport, se na prve strani časopisov in med udarne novice televizijskih dnevnikov prebijeta le izjemoma – kadar se našim znanstvenikom posreči kak mednarodno odmeven dosežek, ob stavkah ali demonstracijah univerzitetnih učiteljev in učiteljic oz. raziskovalcev in raziskovalk ter v primeru sočnih, vznemirljivih škandalov. Zlasti slednji so v zadnjem času redno polnili časopisne in internetne strani in ustvarjali vtis, da vlada na področju ustvarjanja in posredovanja znanja vsesplošna moralna razpuščenost, nekakšen amoralni Avgijev hlev. V tem prispevku sledim dvema ciljema – najprej podajam strnjen pregled nekaterih etičnih zadreg na področju visokega šolstva in znanosti (najprej in predvsem v Sloveniji, a ne omejeno nanjo), nato pa na podlagi (za okus kakšnega bralca ali bralke morda celo nekoliko površne) diagnoze na kratko orišem še nekaj možnih poti iz njih.

Domači univerzitetni prostor se je prvič znašel pod drobnogledom javnosti pred približno tremi leti, ko je protikorupcijska komisija v svoji spletni aplikaciji Supervisor objavila podatke o megazasluzkih nekaterih univerzitetnih učiteljev na čelu s tedanjo ministrico za izobraževanje Stanko Setnikar Cankar, ki jo je afera nazadnje tudi odnesla s položaja, potem ko je brez sramu zagovarjala svojo pravico do dodatnih mesečnih zaslužkov v višini vrtočglavih dveh profesorskih plač. Na nepopolnem seznamu zaslužkarjev se je tedaj znašlo okrog dvesto oseb, ki so s predavanji na izrednem študiju, izvedenskimi mnenji, naročenimi študijami, svetovanji (neredko tudi preko zasebnih inštitutov z uradnim sedežem na javni univerzi) in podobnimi 'intelektualnimi storitvami' v enajstletnem obdobju, ki ga je zajela aplikacija, solidnim profesorskim plačam obrob zaslužili še najmanj dvesto tisočakov. To pa še zdaleč ni bil osamljen primer akademskega zaslužkarstva. Da univerzitetniki niso imuni na žvenket novcev, so v naslednjih letih potrdile še vsaj štiri afere. Najprej odkritje novinarka Dela Tine Kristan, da so si na devetih fakultetah ljubljanske univerze vodilni več let na skrivaj izplačevali dodatke za stalno pripravljenost, čeravno so le-ti izvorno namenjeni pripadnikom interventnih poklicnih skupin, kot so gasilci ali zdravniki; zatem afera na mariborski Pravni fakulteti zaradi izrednih izplačil za povečan obseg dela s študenti na predbolonjskih študijskih programih v l. 2016; potem razkritje, da so si vodilni na ljubljanski Filozofski fakulteti preko podjemnih pogodb nezakonito izplačevali položajne dodatke, čeravno so ti zajeti že v osnovni plači oz. ovrednoteni v ustrezno zmanjšani pedagoški obveznosti; in nazadnje še t. i. afera Papian, ko so tri izobraževalne in raziskovalne ustanove, Zavod za šolstvo RS, Pedagoški inštitut in Šola za ravnatelje, v letih 2009 in 2010 armenskemu ezoteriku in parapsihologu Rubenu Papianu za "strokovne študije", v resnici pa, kot se je kasneje izkazalo, precej očitne plagiate plačale nekaj več kot sto tisoč evrov. Nobena od naštetih afer, ki so jih vse po vrsti razkrili mediji in ne morda organi notranjega nadzora, še ni dočakala niti kolikor toliko zadovoljivega pravnega epiloga, kaj šele moralne katarze.¹

---

¹ V aferi dodatki za stalno pripravljenost je okrožno tožilstvo po nekaj manj kot treh letih vložilo obtožnice zaradi zlorabe uradnega položaja proti štirim osebam, ki pa še niso pravnomočne. Univerza v Ljubljani ministrstvu tudi še ni nakazala nekaj

Z denarjem oz. kroničnim pomanjkanjem le-tega je tako ali drugače povezana še vrsta drugih moralnih spodrslijav v našem visokem šolstvu: nezakonito neusklajevanje akademskih nazivov in delovnih mest, ki so Univerzo v Mariboru zaradi zavlačevanja stale več sto tisoč evrov več, kot bi jo stalo prostovoljno izplačilo na podlagi pravočasnega pobota; t. i. "racionalizacije" študijskih programov, kjer se je izključno zaradi pocenitve do zakonsko dovoljenega minimuma in ne glede na posledice za kakovost študija klestilo ure, namenjene pouku; faktorizacije ur, ki so nekaterim učiteljem in učiteljicam ob nespremenjenem plačilu tudi podvojile obseg pedagoške obveznosti; pa še drugi domiselni obračunski in računovodski triki, ki so vodstvom fakultet zagotovili preživetje v obdobju izrazite finančne podhranjenosti. V isto rubriko, med sanacijske ukrepe, ki so jih bile javne univerze pri nas prisiljene na vrat na nos sprejemati zaradi čez noč zapovedanega varčevanja v javnem sektorju po izbruhu svetovne finančne in gospodarske krize in s katerimi so se vodstva javnih univerz zavestno sprehajala po robu ali celo onkraj zakonitosti, sodi tudi podpisovanje izjav, s katerimi smo se zaposleni na mariborski Filozofski fakulteti zavezali k sodelovanju pri izvedbi drugostopenjskih študijskih programov v vsakem primeru, tudi če bi za plačilo opravljenega pedagoškega dela morda zmanjkalo denarja.

Ta pregled ne bi bil popoln brez omembe moralnih ekscesov, ki so si jih v zadnjih letih privoščili rektorji prav vseh treh javnih univerz pri nas. Ti so se v boju za oblast, bodisi da so jo skušali osvojiti ali se na njej obdržati, redno tožarili in pravdali s svojimi kritiki (tako rektor primorske univerze Dragan Marušič kot bivši rektor mariborske univerze Igor Tičar), po potrebi pa tudi prekoračevali ali vsaj močno raztegovali svoja domnevno pretesna pooblastila.² Po drugi strani so se taisti slabo izkazali v vlogi varuhov zakonitosti, ko je bilo treba raziskati in sankcionirati kršitve ali zaščititi pravice in osebno dostojanstvo posameznikov. Največ nejevolje je tako v javnosti požel neustrezen, tj. prepočasen in premil odziv vodstva mariborske univerze najprej ob prijavi zoper glavnega tajnika Teodorja Lorenčiča zaradi mobinga in spolnega nadlegovanja nad dvema sodelavcema, nato pa še po potrditvi obeh za to priložnost imenovanih komisij, da je bil sum utemeljen. Spolnega nadlegovanja in mobinga pa se v univerzitetnih vrhovih ni le toleriralo, primorski rektor je v njem celo osebno sodeloval – maja lani ga je namreč koprsko delovno sodišče spoznalo za krivega diskriminacije, poniževanja in spolnega nadlegovanja podrejene uslužbenke in zato Univerzi na Primorskem naložilo plačilo od-

---

manj kot osemstotisoč evrov neupravičeno porabljenih sredstev; še huje, glede na to, da je novi rektor Zdravko Papič v nedavnem intervjuju za časnik *Delo* vse skupaj odpravil kot podtaknjeno afero v kontekstu obračuna med dvema tedanjima ministroma, Koprivnikarjem in Mramorjem, tega najbrž prostovoljno sploh ne namerava storiti. V zvezi s spornimi izplačili na mariborski Pravni fakulteti je vodstvo univerze odredilo notranjo revizijo, ki je bila opravljena že pred časom, o njenih izsledkih pa vse do danes niso obvestili ne univerzitetne ne širše javnosti. In končno, s prijavo suma kaznivega dejanja zlorabe uradnega položaja pri treh dekanah ljubljanske Filozofske fakultete se trenutno ukvarjajo organi pregona, v fazi preiskave pa je tudi afera Papič. Nihče od odgovornih tudi ni sam odstopil s položaja ali bil zavaljo osebne ali objektivne odgovornosti kako drugače sankcioniran.

2 Nekaj primerov: Igor Tičar je v imenu univerze pri zasebnem inštitutu naročil pravno mnenje o (ne)zakonitosti morebitnega prisilnega skrajšanja svojega rektorskega mandata zaradi izpolnitve pogojev za upokožitev, pa čeprav ni o tem predlogu pred tem odločal noben univerzitetni organ, in si nato to mnenje bolj ali manj prisvojil, četudi je bilo plačano z univerzitetnega in ne z njegovega osebnega računa; Dragan Marušič je nezakonito odstavil nepokorno dekanjo Fakultete za humanistiko, po samovoljnem ultimatu odpustil večje število profesorjev, ki so si za svoj novi domicil izbrali Raziskovalno središče ZRS Koper, in bil obsojen zaradi spolnega nadlegovanja sodelavke; medtem ko je nekdanji rektor ljubljanske univerze Ivan Svetlik v tako imenovani aferi "spomin vode" kar mimo ustaljenih postopkov imenoval komisijo in tako omogočil zagovor doktorske disertacije, ki so jo organi za to edino pristojne Fakultete za kemijo pred tem zavrnilo zaradi neustreznosti.

škodnine v višini 15.000 evrov. Pa za ugled univerze škodljive afere sploh niso bile omejene na najožji administrativni vrh – nekdanji glavni tajnik mariborske univerze Boštjan Brumen, ki je v obdobju, ko je mariborsko univerzo vodil rektor Ivan Rozman, v javno-zasebnem partnerstvu zasnoval nepregledno množico medsebojno prepletenih univerzitetnih podjetij, preko katerih se je pretakal in občasno izgineval javni denar, je bil, recimo, nedavno obsojen zaradi zlorabe položaja in ponarejanja uradnih listin. Vsem tem in številnim drugim aferam je skupno, da njihovih akterjev ali sploh niso doleteli disciplinski ukrepi (Brumen je še vedno dekan Fakultete za turizem) ali pa so bili ti kvečjemu simbolični (Lorenčič se je moral s tajniškega vrniti na prejšnje delovno mesto vodje univerzitetne službe za promocijo).

In končno, ko govorimo o aferah in škandalih, ki so dodobra načeli ugled javnih univerz in/ali raziskovalnih zavodov pri nas, seveda ne moremo mimo afere Logožar. Ta pramati vseh univerzitetnih afer je namreč kot nobena druga pred njo ali po njej razgalila oportunistično, bedo in pomanjkanje civilnega poguma med univerzitetnimi učitelji/cami, sprožila (zelo kratkotrajno) kolektivno samorefleksijo in pripeljala do prvega, čeravno neuspešnega poskusa institucionalizacije akademske etike v zgodovini mariborske univerze. Naj spomnim, Klavdij Logožar, v času izbruha afere dekan Ekonomsko-poslovne fakultete v Mariboru, je, kot je na straneh ljubljanskega Dnevnika razkril novinar Tomaž Klipšteter, leta 2008 DARS-u namesto pogodbeno dogovorjene strokovne študije podtaknil diplomsko nalogo svoje študentke, naivnemu naročniku pa zanjo zaračunal 20.000 evrov. Po medijskem razkritju te nezaslišane goljufije, ki sta jo v nasprotju z ogorčenjem v javnosti v univerzitetnih krogih pospremila zgovoren molk in sprenevedanje, se je pričelo mučno obdobje, ko sta rektorat in fakulteta drug na drugega prelagala odgovornost za ukrepanje, dokler ni sramežljivo sklican Akademski zbor EPF nazadnje le izglasoval poziva rektorju k Logožarjevi razrešitvi, ki ga je ta potem končno uslišal. Vendar pa Klavdij Logožar po razrešitvi s položaja dekana ni le obdržal svoje profesorske službe, kasneje se je brez sramu celo dvakrat potegoval za redno profesuro in zgolj civilnemu angažmaju peščice profesorjev in profesorice ter študentov in študentk se gre zahvaliti, da mu je ta načrt spodletel! V omenjeni aferi ni zatajil le čisto elementarni moralni čut posameznikov, od tistih na vrhu do onih na dnu univerzitetne lestvice, tu so odpovedali vsi nadzorni in kaznovalni mehanizmi, ki so na javni univerzi namenjeni varovanju zakonitosti in ugleda, če varovanja pravic in interesov študentov in študentk sploh ne omenjamo.

Kaj se torej dogaja na naših javnih univerzah in v javnih raziskovalnih zavodih? Naj postavim nekoliko provokativno tezo: od akademskega in/ali raziskovalnega okolja ne moremo pričakovati nič več etike – ali, če uporabim meni ljubši izraz, moralnosti – kot od kakšnega bankrotiranega gradbenega podjetja, hazardskega naložbenega sklada ali na političnih kreditih naselje banke. Naziranje, po katerem so znanstvene in izobraževalne ustanove poslednji braniki visokih etičnih načel in vrednot v do dna pokvarjenem svetu, je, milo rečeno, naivno.³ Po-

---

3 Ali kdo, recimo, iskreno verjame, da v zdravstvu ni korupcije, zlorab položajev, neučinkovite organizacije dela, zapravljenosti, malomarnosti, zdravniških napak, mobinga in spolnega nadlegovanja na delovnem mestu ter podobnih nečednosti, češ zdravniki (in drugo zdravstveno osebje) vendar opravljajo plemenito poslanstvo reševanja človeških življenj in zdravljenja boleznih in to dvoje je preprosto nezdržljivo? In če so taka pričakovanja naivna v razmerju do zdravstva, zakaj bi se komurkoli zdela legitimna v razmerju do znanosti?

dobno velja za obrabljen slogan, ki ga kot učitelji in mentorji, torej raziskovalci s kar nekaj kilometrine sicer brez pomislekov vcepljamo svojim študentom in študentkam ter mladim raziskovalcem in raziskovalkam, da je znanost dobra, kakovostna le, kadar je etična. V resnici je vez med resnico in dobroto, med spozna(va)njem in pravičnostjo, med intelektualnimi in moralnimi vrtilinami v najboljšem primeru posredna, ohlapna in krhka, v najslabšem pa povsem naključna.⁴

Vzrok za to je preprost – osebni interesi raziskovalcev in raziskovalk in/ali koristi ustanove, za katero ti delajo, ne sovpadajo vedno z dolgoročnimi interesi znanosti ali širše skupnosti; kar (vsaj na kratek rok) koristi naši akademski karieri in posredno ugledu in prestižu ustanove ali organizacije, v kateri smo zaposleni, ne prispeva nujno k znanstvenemu napredku, razcvetu skupnosti ali dobrobiti človeštva.⁵ Kot univerzitetni učitelji in učiteljice oz. kot raziskovalci in raziskovalke se lahko zato razmeroma hitro znajdemo v konfliktu odgovornosti ali primežu nasprotnih pričakovanj in kadar se to zgodi, ni le od naše vesti, krepostnosti, trdnosti našega značaja oz. moralne integritete odvisno, kam bomo zavili, v pravilno ali napačno smer, pač pa vsaj toliko ali še bolj od pozitivnih in negativnih vzgledov, spodbud in podpore, ki smo jim izpostavljeni ali pa smo zanje prikrajšani v svojem ožjem in širšem delovnem in življenjskem okolju. Razčlenitvi le-teh ter preiskovanju njihove medsebojne prepletenosti in součinkovanja je v prvi vrsti tudi posvečen ta prispevek.

---

4 To izgubi pridih presenetljivosti, brž ko pojem znanosti de-moraliziramo. Enačenje dobre znanosti z etično znanostjo namreč temelji na ekvokaciji – ‘dober ali odličen znanstvenik’ je lahko (a) nekdo, ki je dober, odličen v dejavnosti raziskovanja (izvrstno pozna raziskovalno področje, obvlada raziskovalne metode, se zaveda tako njihovega potenciala kot omejitev, se odlikuje po izvornih raziskovalnih idejah, zna izbrati sodelavce in jih motivirati, razdeliti, organizirati in povezati delo, priskrbeti potrebna sredstva in opremo za raziskovanje,...), lahko pa ta izraz označuje (b) znanstvenika, ki je dober, kreposten človek, a po zgoraj navedenih merilih ne nujno tudi prvovrsten raziskovalec. Da ne bo nesporazuma, nekatera etična pravila, vrline in omejitve, ki veljajo za raziskovalce in/ali pedagoške, so nedvomno tvorna za oboje, tako za moralno kot za poklicno odličnost – mednje sodijo spoštovanje človekovih pravic in dostojanstva, varovanje dobrobiti obravnavancev, prepoved ponarejanja rezultatov, prepoved izkoriščanja, dolžna skrbnost, načelo kompetentnosti, dolžnost priznavanja zaslug, vrline intelektualne previdnosti in skromnosti itd. A kot nas uči pestra zgodovina znanosti, so se po drugi strani znanstveniki do prelomnih odkritij in spoznanj vsaj občasno dokopali po nemoralnih bližnjicah – z zavajanjem udeležencev poskusov in raziskav, z njihovim vključevanjem v raziskave brez poprejšnjega ali vsaj veljavnega soglasja, z izpostavljanjem udeležencev nerazumnim tveganjem ipd. Enačenje znanstvene in moralne odličnosti je problematično, ker ustvarja nerealna pričakovanja, da bo poklicna ambicioznost znanstvenike kar sama po sebi spodbudila tudi k moralni konformnosti.

5 Ali kot je nedavno nekdo duhovito zapisal v komentarju na Facebooku: “Znanstveniki vse redkeje stremijo k resnici in vse pogosteje k financiranju.”

Bolezenski znaki

Naj zgornjo na prvi pogled pretirano črnogledo sodbo o svetu sodobne znanosti, tj. produkcije in distribucije znanja podkrepim z nekaj zgovornimi podatki.⁶ Po svetu zadnja leta strmo narašča število znanstvenih člankov, ki so jih bila uredništva revij po objavi prisiljena umakniti, ker se je bodisi izkazalo, da je bila raziskava, o katere odmevnih rezultatih so poročali, zasnovana na trhlih metodoloških temeljih, izvedena malomarno, ali pa so bili s sicer neproblematičnimi metodami zbrani in obdelani podatki naknadno zavestno selekcionirani ali celo prikrojeni, da bi se potrdilo izhodiščno raziskovalno hipotezo. Imena psihologov Dederika Stapela in Marca Hauserja, genetika Hwang Woo-Suka in sociologa Dominiqua LaCoura pridejo pri tem na misel, v naših krajih pa komunikologinja Karmen Erjavec, vse medijsko razvpiti in do obisti obdelani primeri znanstvenih goljufij in prevar. So to osamljeni, v medijih prenapihnjene primeri, občasna gnila jabolka v sicer izvrstni letni beri, ki jih še najlažje razumemo skozi prizmo te ali one negativne osebnostne lastnosti vsakega od grešnikov? Ali pa, nasprotno, opozarjajo na resne pomanjkljivosti v obstoječih znanstvenih ustanovah in praksah ali celo razgaljajo strukturne zagate sodobne znanosti, ki prisega na vrednote, ki na nek sprevržen način za njenim hrbotom celo spodbujajo raziskovalno nepoštenost? (Sovacool 2008)

Uradna statistika vtisa o moralnem nazadovanju ali celo razkroju v svetu sodobne znanosti na prvi pogled sicer ne potrjuje. Vsaj če se zadovoljimo s podatkom o deležu umaknjenih člankov, ki se je dolgoročno stabiliziral okrog 0,02 odstotka vseh objav, ne. (Pulverer 2015) Toda ob strmi in vztrajni rasti količine objavljenih člankov pomeni to tudi strmo in vztrajno rast skupnega števila vsakoletno umaknjenih člankov. Razen tega je po mnenju kritikov omenjena ocena nerealno nizka, ker se v kategoriji umaknjenih člankov že tradicionalno preceňuje vlogo raziskovalčeve malomarnosti in površnosti in istočasno podcenjuje delež zavestnih goljufij in prevar. (Kornfeld & Titus 2016, Corbyn 2012) Natančnih in zanesljivih empiričnih podatkov o tem, kako pogoste so slednje, v resnici nimamo, zato smo si prisiljeni pomagati z bolj ali manj grobimi ocenami.⁷ Še najnatančnejše odgovore na vprašanje o razširjenosti najhujših oblik raziskovalne nepoštenosti, od izmišljanja in prikrajanja do ponarejanja in selektivne rabe podatkov, ponuja devet let stara metaanaliza Danielle Fanelli. (Fanelli 2009) Ta razkriva, da vsaj enega od prej naštetih grehov v povprečju priznata približno dva odstotka vprašanih znanstvenikov. Še precej več, približno tretjina jih priznava tudi druge sporne raziskovalne prakse, vključno z izločanjem podatkov zgolj na podlagi občutka ter spremembo zasnove, metodologije ali rezultatov raziskave na zahtevo naročnika. Omenjene številke precej

---

6 Številke v glavnem povzemam po Fanelli (2009) in Sovacool (2008).

7 Težava je, da se nepoštenost v glavnem ugotavlja z vprašalniki, delno na podlagi samoporočil in delno zaznav tega pojava v posameznikovem neposrednem okolju, in so posledično tako pridobljeni podatki zanesljivi le, če so subjekti v svojih odgovorih iskreni, njihova specifična pojmovanja o nepoštenosti pa med seboj vsaj v grobem primerljiva. Hofmann, Myhr & Holm (2013), denimo, opozarjajo, da se doktorski študenti/ke medicine precej manj strinjajo o tem, ali je narobe preizkušati različne metode obdelave in razčlenjevanja podatkov vse dotlej, dokler ena od njih ne potrdi iskane statistične pomembnosti, precej bolj pa v sodbi, da si je narobe podatke izmisliti oz. jih prikrojiti z namenom, da bi svoji raziskavi zagotovili objavljalnost – pa čeprav je v obeh primerih enako nedvoumno na delu raziskovalna nepoštenost.

poskočijo, ko udeleženci raziskave pogled obrnejo od sebe k drugim – izmišljanje, prikrajanje ali ponarejanje podatkov je na primer pri drugih raziskovalcih vsaj enkrat zaznalo več kot 14 odstotkov vprašanih, sodelovanje v drugih spornih praksah pa kar 72 odstotkov. Navedene ocene so po mnenju avtorice študije tako ali tako konservativne in podcenjujoče; in ogromen razkorak med deležem teh, ki so opazili raziskovalno nepoštenost (tudi) pri sebi, in onih, ki so jo opazili (le) pri drugih, ji daje pri tej oceni nedvomno prav.

Še huje, zgornja statistika sploh ne zajema plagiatorstva, se pravi prisvajanja zaslug za tuje dosežke, pa tudi akademskega izkoriščanja in parazitstva ne.⁸ Daniele Fanelli se namreč zavestno – in, da ne bo pomote, čisto legitimno – osredotoča zgolj na tista neetična ravnanja, ki ogrožajo verodostojnost razkričanih znanstvenih odkritij. Plagiatorstvo in akademsko parazitstvo med ta res ne sodita; brez dvoma pa oba izkrivljata in spodkopavata deklarirano meritokratski, na zaslugah sloneč in zato domnevno pravičen sistem nagrajevanja v znanosti. Plagiatorstvo je namreč po definiciji prisvajanje avtorstva in z njim zaslug za dosežke nekoga drugega (po domače 'kitenje s tujim perjem'),⁹ parazitstvo pa lažno zatrjevanje soavtorstva in prisvajanje dela zaslug za dosežke drugih, h katerim nismo sami prispevali nič ali vsaj veliko premalo, da bi si smeli zanje lastiti kakršnekoli zasluge.

Vprašanje avtorstva v znanosti nikoli ni čisto teoretsko. Od ocene, koliko in kako dobro posamezen raziskovalec dela, od ocenjene kakovosti njegovih zamisli, idej, hipotez, poskusov, podatkov, teorij in metod je odvisno, ali bo obveljal za nadpovprečnega, povprečnega ali podpovprečnega, od te ocene pa, kako zlahka bo za svoje raziskovalne zamisli in načrte našel posluš, voljne sodelavce in finančno podporo. Začuda pa se predstave o tem, kaj je potrebno in kaj dovolj, da bi nekomu upravičeno priznali avtorstvo ali soavtorstvo pri objavljenem članku, od discipline do discipline močno razlikujejo. Razhajanja v praksi identificiranja avtorjev so še neprimerno večja. Na področju fizike mikrododelcev, denimo, niso redek pojav članki, pod katerimi je podpisanih tisoč ali več posameznikov, članov in članic velikih mednarodnih raziskovalnih konzorcijev; v epidemioloških raziskavah oz. medicini se lahko število soavtorjev in soavtoric razteza od deset pa vse do sto. (Ioannidis, Klavans & Boyack 2018) Tako številčna

---

8 Dokazov o razširjenosti teh dveh pojavov pri nas je obilo in so dovolj nedvoumni – v raziskavi o delovnih pogojih slovenskih raziskovalcev in raziskovalk iz leta 2011 je, recimo, skoraj dve tretjini vprašanih potrdilo, da so vsaj občasno "napisali znanstveni članek oz. poročilo in kot soavtorje/ice navedli kolege/ice, ne da bi jim bil znan njihov prispevek pri opravljenem projektu" oz. kljub temu, da "je bil njihov doprinos nesorazmerno majhen"; medtem ko je četrtnina vprašanih priznala, da je "iz pragmatičnih razlogov že kdaj odstopila vodilno avtorstvo ali dala komu drugemu prednost v vrstnem redu avtorjev publikacije ali članka". (Komisija za ženske v znanosti 2013; 13) A če sodimo po tem, da se kljub jasnim indicem v vseh teh letih nikomur ni zdelo vredno raziskati razsežnosti akademskega parazitstva in vzrokov zanj, smo se pri nas s to nadlogo očitno bolj ali manj že sprijaznili. Tak sklep potrjuje medla reakcija ob edinem tovrstnem javno izraženem sumu, ko so pred leti na anonimni spletni strani *Umi-novice.org* sumljivo hiperprodukcijo očitali tedanji prorektorici UM za raziskovalno dejavnost Karin Stana Kleinschek. Po podatkih iz Cobissa naj bi ji namreč še pred iztekom leta 2014 uspelo ob kupu drugih obveznostih – prorektorice in po funkciji tudi predsednice univerzitetne habilitacijske komisije, predstojnice inštituta za inženirske materiale in oblikovanje, vodje laboratorija za obdelavo in preizkušanje polimernih materialov, vodje dveh aplikativnih projektov, sodelavke enega temeljnega in enega aplikativnega projekta in izvajalke treh študijskih predmetov – proizvesti kar 55 bibliografskih enot oz. eno vsakih pet delovnih dni. Anonimni komentatorji so njen opus takrat zafrkljivo označili za 'impozanten' – in pri tem je tudi ostalo, ob jasnem in glasnem opozorilu se namreč ni zganil nihče od pristojnih.

9 Teddy Fishman ga opredeli takole: 'S plagiatorstvom imamo opraviti vselej, kadar kdo: 1) uporabi besede, ideje ali izdelke; 2) ki jasno pripadajo drugi prepoznalni osebi ali viru; 3) ne da bi te besede, ideje ali izdelke pripisal viru, od koder jih je črpal; 4) v okoliščinah, ko upravičeno pričakujemo, da gre za izvorno avtorstvo; 5) da bi *si na ta način zagotovil določene koristi, prednosti ali zasluge, ki niso nujno denarne*'. (nav. po Jereb, E. idr. 2018, moj poudarek)

soavtorstva so v filozofiji, antropologiji, zgodovini, psihologiji, pravzaprav kar v veliki večini znanstvenih disciplin preprosto nepojmljiva. Določena variacija v normah in pričakovanjih, ki krojijo prakso pripisovanja avtorstva in posledično delitev zaslug za raziskovalne dosežke je glede na specifičnost dela in metod v posameznih disciplinah seveda čisto razumljiva, a tako ogromne razlike s specifikko ved vseeno težko pojasnimo in še težje upravičimo. Ne le da so množična avtorstva na podlagi golega članstva v določeni raziskovalni ekipi ali ustanovi nepregledna (kolikšen, če sploh je osebni prispevek vsakega od tisoč uradnih soavtorjev in kako naj ga ovrednotimo?), tovrstna praksa povsem razvrednoti enotna, za vse vede veljavna merila znanstvene odličnosti, s katerimi si skušajo pri oblikovanju znanstvene politike in razdeljevanju sredstev za raziskave pomagati javne raziskovalne agencije in zasebni naročniki.

Naslednje štiri zahteve za pripis (so)avtorstva bi morale biti enako sprejemljive za vse raziskovalce in raziskovalke ne glede na siceršnje posebnosti različnih znanstvenih disciplin: da bi si lahko posameznik ali posameznica lastil/a (so)avtorstvo članka, bi moral/a (i) prispevati k zasnovi ali izvedbi poskusov ali pa k obdelavi podatkov; (ii) pomagati pri pisanju ali revidiranju osnutka članka; (iii) odobriti objavljeno različico; in (iv) prevzeti (so)odgovornost za vsebino članka. (prav tam) Mentoriranje mladega raziskovalca na daljavo ali zagotovitev sredstev za raziskave – kar je v nekaterih disciplinah ustaljena praksa – za priznanje (so)avtorstva ne bi smelo zadoščati. Analiza, ki so jo John Ioannidis in njegova dva kolega opravili o 265 hiperproduktivnih znanstvenikih – takih, ki so v obdobju med 2000 in 2016 vsaj enkrat v posameznem letu objavili 72 člankov ali več, tj. v povprečju enega vsakih petih dni – razkriva, da uporabljajo ti pri določanju (so)avtorstva skrajno ohlapna merila. Kar dve tretjini jih je namreč priznalo, da v vsakem četrtem objavljenem članku, pod katerega so se podpisali, vsaj eden od štirih zgoraj navedenih pogojev za upravičenost priznanja (so)avtorstva ni bil izpolnjen. (prav tam) Domnevamo lahko, da je to samo vrh ledene gore in da bi obsežna empirična raziskava tudi na nižjih ravneh, tj. med povprečno in podpovprečno produktivnimi znanstveniki odkrila podobne, če ne celo višje stopnje lažnega soavtorstva in neupravičenega prilaščanja zaslug. Da to ni čista špekulacija, potrjujejo analize vzorcev znanstvene produkcije – rezultati teh kažejo, da se posameznikom po njihovi izvolitvi v naziv rednega profesorja ali imenovanju za predstojnika oddelka ali inštituta (ali obojem) število objav v primerjavi z dolgoletnim povprečjem pred tem neredko tudi podeseteri, nakar se po izteku mandata bolj ali manj vrne nazaj na nekdanjo raven! Ioannidis in kolegi se oznaki akademskega parazitstva v svoji analizi sicer previdno izognejo,¹⁰ a kaj drugega bi lahko enako zadovoljivo pojasnilo tako čudežno ustvarjalno eksplozijo kljub sočasno povečanim administrativnim in vodstvenim obveznostim?

Čeravno število znanstvenikov, univerz in raziskovalnih inštitutov nenehno narašča, z njim pa tudi produkcija znanja, to s seboj avtomatično ne prinaša tudi izboljšanja kakovosti raziskav, metod, podatkov, znanja in odkritij. Pogosto je ravno obratno, zaradi pritiska k objavljanju

---

10 Namesto tega kriptično zapišejo: "Ali je avtorstvo upravičeno in kako, neizogibno niha od avtorja do avtorja in od članka do članka, norme pripisa pa se ne razlikujejo le po disciplinah, ampak tudi znotraj njih. Čisto verjetno je, da se da ta pravila izzigrati in avtorstvo zase ali izsiliti ali pa pribarantati. A v naših podatkih tega nismo mogli oceniti." Njihova zadržanost je še toliko bolj presenetljiva v luči kasnejše opazke, da "nekateri zbrani podatki nakazujejo, da je porast povprečnega števila avtorjev na članek prej posledica pritiska po objavljanju kot pa pristne potrebe po skupinskem delu". (prav tam)

nju (*'publish or perish'*, tj. *objavi ali propadi*) in sočasno zaostrenega boja za omejena raziskovalna sredstva se zmanjšuje čas za kakovostno snovanje in izvajanje raziskav, za obdelavo podatkov in za poročanje o rezultatih raziskav, in ker te nastajajo v naglici, neredko med enim in drugim razpisom za financiranje projektov, ki bi lahko ekipi raziskovalcev, zaposlenih na inštitutu ali v laboratoriju zagotovilo vsaj kratkoročno preživetje, se vanje čedalje pogosteje prikradejo napake in površnosti. Pritisk po odmevnih odkritjih in prestižnih objavah ob sočasnem klestenju časa in sredstev, ki so znanstvenikom/icam na voljo za raziskave, pa ima še precej višjo ceno kot zgolj občasne napake in površnosti – manjši ko so vzorci in izmerjeni učinki (običajno okrog formalno statistično pomembne vrednosti 0,05 ali le neznatno nad njo) in bolj raznoliki ko so zasnove, definicije, izidi in načini obdelave podatkov, ter močnejši ko so naročnikov finančni interes in izvajalčevi predsodki, manjša je verjetnost, da so ugotovitve, do katerih so se ti dokopali z raziskavo, resnične. Pri čemer že tako nizko verjetnost konkurenca drugih raziskovalnih skupin, ki skušajo potrditi statistično pomembno odvisnost med istima dvema količinama, le še dodatno zmanjšuje. John Ioannides zato pesimistično sklene, “da za večino zasnov in okoliščin sodobnih raziskav (z izjemo močnih randomiziranih študij z izhodiščno polovično verjetnostjo in pa potrditvenih metaanaliz kakovostnih randomiziranih študij) velja, da so njihove ugotovitve bolj verjetno neresnične kot resnične”. (Ioannides 2015)

Prisila k objavljanju in znanstvena hiperprodukcija

Za posameznikove zaposlitvene možnosti, napredovanje, uspešnost prijav na razpise, je ključnega pomena, koliko in kje objavlja; več ko objavi in bolj prestižne ko so revije ter bolj odmevna ko je njegova objava, izmerjeno s številom citatov, odličnejši je. In to navzlic ponavljajočim se svarilom – in tihemu strinjanju velike večine deležnikov – da je korelacija med faktorjem vpliva določene revije in kakovostjo v njej objavljenih rezultatov raziskave šibka, v najboljšem primeru posredna. (Moher idr. 2018) Pri tem še zdaleč ni zanemarljivo, čeprav se zdi celotni znanstveni srenji to nekako samoumevno, da merilo kakovosti, vpliva oz. dosega te raziskave niso vsi, temveč le izbrani citati, namreč tisti iz revij v najvplivnejših bazah podatkov komercialnih ponudnikov, kot sta Web of Science in Scopus. Da to dokazano spodbuja nekakšen *inbreeding*, ko uredniki in recenzenti avtorje oddanih prispevkov spodbujajo k navajanju član-
kov, objavljenih v preteklih številkah taiste revije ali vsaj v drugih revijah iz taiste baze podatkov, ni po vsem sodeč nikomur mar.

Prisila k objavljanju je vseprisotna, celo doktorski študenti in študentke niso več varni pred njo – če želijo, da bo njihov življenjepis navdušil bodočega delodajalca ali jim zagotovil podoktorsko štipendijo, ga morajo pričeti že zgodaj polniti s čim bolj prestižnimi objavami. To že tako neusmiljen boj za objave v peščici najuglednejših znanstvenih revij z danega področja samo še dodatno zaostruje. Pripad v objavo oddanih člankov posledično izrisuje iz leta v leto

bolj strmo krivuljo. V bolj prestižnih filozofskih revijah se recimo do objave dandanes prebije komaj vsak deseti oddani članek. (Crane 2018) Ker velja visoka stopnja zavrnitve za znamenje ekskluzivnosti in prestiža, skušajo tudi manj ugledne in oblegane filozofske revije posnemati njihov vzgled, to pa vodi v vrtnec zavračanja čisto solidnih filozofskih člankov. Da bi zadostili naraščajočim potrebam po objavah, vznikajo nove revije, v katerih najdejo zatočišče drugje zavrtnjeni članki. Med njimi take, katerih ustanoviteljev oz. izdajateljev znanost in poglobljanje teoretičnega in praktičnega znanja sploh ne zanimata, pač pa so odkrili tržno nišo in se skušajo čim bolj okoristiti z opisano stisko raziskovalcev/k in raziskovalnih ustanov. To pojasni eksplozijo "plenilskih" znanstvenih revij in akademskih založb, ki avtorjem zagotavljajo objavo ne glede na kakovost, pogosto proti plačilu in v veri, da si bodo stroške založniških storitev uspešno povrnili z dobičkonosno prodajo izvodov te revije ali knjige javnim in univerzitetnim knjižnicam. Prisila k objavljanju, skratka, poraja objavljanje zaradi objavljanja, povzroča znanstveno hiperprodukcijo in spodkopava izvorni smoter znanstvene komunikacije.¹¹ Kajti kdo pa sploh še zmore slediti stotinam ali tisočem vsako leto objavljenih člankov in izdanih knjig? Ker zaradi pritiska po objavljanju število v objavo oddanih člankov strmo narašča, razen tega grozi, da se bo ustaljen sistem dvojnih slepih recenzij, ki je tradicionalno zagotavljal zadovoljiv nadzor nad kakovostjo, sesedel pod bremenom vedno novih zahtev. Recenzente, ki to naporno in slabo cenjeno delo opravljajo volontersko,¹² je čedalje težje najti, pa še tisti, ki so ga pripravljeni opravljati, prej ali slej omagajo. Recenzentski proces se bo zaradi tega najprej upočasnil – ponekod se je čas za recenzijo že raztegnil na pol leta ali več – potem pa se prej ali slej ustavi.

Z uredniško politiko znanstvenih in strokovnih revij je nasploh križ. Tudi te si skušajo namreč izboljšati prepoznavnost in dvigniti javni profil in v ta namen jim pride prav vsaka publiceta, ki so je v javnih občilih deležne v njih objavljene raziskave. Uredniki se zato neredko znajdejo pod pritiskom izdajateljev, naj dajo raziskavam s presenetljivimi, prelomnimi, celo senzacionalnimi ugotovitvami, ki bodo zanimale tudi laično javnost ("strumna telesna drža krepi samozavest", "umazanija spodbuja politični konservativizem", "lastniki mačk imajo bolj liberalne nazore kot lastniki psov", "molitev ima zdravilen učinek"), pri objavi prednost pred takimi, ki so ali odkrile nekaj, kar širše javnosti ne bo zanimalo, ali pa jim je celo spodletelo potrditi izhodiščno raziskovalno hipotezo. Tovrstna praksa ima vsaj dve zaskrbljujoči posledici – prvič, zaradi pomisleka, da poročilo o raziskavi, ki ji je spodletelo potrditi obstoj statistično pomembne povezave med tarčnimi količinami, tako ali tako ne bo objavljivo, so raziskovalci

---

11 Načeloma ni seveda nobenega zadržka, zakaj ne bi tudi najbolj rangirane splošne ali specializirane znanstvene revije pričele objavljati več člankov na številko ali izdajati več števil letno kot v preteklosti. Tovrstna sprememba v založniški politiki bi bila celo dobrodošla, ker bi objava v prvorazrednih revijah s tem izgubila nekaj ekskluzivnosti in posamezniku ne bi več avtomatsko zagotavljala zaposlitve ali štipendije, pedagoške in raziskovalne ustanove pa bi to prisililo, da se pri kadrovanju z raziskovalnimi opusi kandidatov in kandidatk spoprimejo vsebinsko in ne le formalno. (Crane 2018) Zagate z znanstveno hiperprodukcijo pa bi taka rešitev po vsej verjetnosti kvečjemu poslabšala.

12 Podobno kot tudi uredniki revij, le da je delo slednjih opaznejše in bolj cenjeno. Obstoječi poslovni model akademskega/znanstvenega založništva je sicer že dalj časa tarča ostrih kritik, saj temelji na privatizaciji dobičkov ob sočasni socializaciji stroškov. Zasebni založniki objavljajo rezultate raziskav, financiranih z davkoplačevalskim denarjem, v revijah, ki jih brezplačno urejajo znanstveniki, zaposleni na državnih ustanovah, potem pa taiste revije za drag denar prodajo tem istim državnim ustanovam, nesramno visok dobiček (letna stopnja znaša tudi 30-odstotkov) pa v celoti pospravijo v svoj žep. V obstoječem sistemu ni veliko logike in še manj morale, a ker deluje po inerciji in bi bil za njegovo temeljito preobrazbo potreben kolektiven, usklajen napor, bomo, se zdi, kljub nerganju še kar nekaj časa obsojeni nanj.

tovrstne članke prenehali oddajati v objavo, pa čeprav je informacija o negativnem izidu raziskave ali poskusa za znanstveno skupnost načeloma enako dragocena kot tista z nasprotnim sporočilom (t.i. *publication bias*);¹³ in drugič, ker uredniki pri svojih odločitvah izvirne, odkrivajoče raziskave praviloma privilegirajo pred ponovljenimi, potrditvenimi, se pravilnost ugotovitev in spoznanj, ki jih prinašajo vedno nove raziskave, čedalje redkeje preverja v ponovljenih, t. i. replikativnih študijah – slednje postajajo, čeravno za znanstveni napredek nepogrešljive, zaradi svoje neobjavljivosti za znanstvenike izrazito neprivlačne.¹⁴ V obeh primerih je rezultat slabša znanost, kot bi jo lahko imeli, če bi jo zasnovali z več razmisleka o nenamernih, a dovolj predvidljivih škodljivih posledicah obstoječih rešitev.

Meritokratski mit

V znanosti naj bi razdeljevanje sredstev, priložnosti, položajev, časti, nagrad in drugih dobrin po splošnem prepričanju uravnavala strogo meritokratska načela – najodličnejšim naj bi šla najvišja priznanja, časti, nagrade in sredstva za prihodnje raziskave, manj odličnim sorazmerno skromnejša in tistim najmanj produktivnim neznatna ali skoraj nična. Ta redko problematizirana predpostavka, s katero se upravičuje kanaliziranje večine denarja, namenjenega za raziskave k 'najodličnejšim' raziskovalcem, medtem ko se povprečne in podpovprečne obsoja na trd boj za drobtinice, poganja celo industrijo bibliometrije, tj. prizadevanj, da bi za potrebe primerjanja in hierarhičnega razvrščanja posameznih raziskovalcev, raziskovalnih skupin in ustanov kar se da objektivno ovrednotili njihove raziskovalne dosežke.¹⁵ Sami ideji o vrednotenju raziskovalcev, njihovega dela in njegovih rezultatov bi bilo seveda nespametno ugovarjati, konec koncev na tovrstne ocene znanstvene ustanove upravičeno opirajo odločitve o zaposlitvah, napredovanjih, financiranju in strokovnih priznanjih. Hudič se skriva v podrobnostih. Raziskovalne ustanove, organizacije in agencije namreč za merjenje posameznikove znanstvene odličnosti še vedno uporabljajo kazalnike, ki jih je sicer razmeroma enostavno ugotavljati ali celo izmeriti, so pa zato dokazano nenatančni ali pa se na njihov račun zanemarja druge, enako ali

13 Druga, za verodostojnost raziskovalnih rezultatov podobno pogubna, zato pa nadvse priljubljena praksa je naknadno prilaganje izhodiščne hipoteze zbranim podatkom ali celo formuliranje nove ad hoc hipoteze, ki se bo z njimi ujemala bolje kot izhodiščna. (Horton 2015)

14 Kako resna je ta težava, pričajo nedavna opozorila iz vrst psihologov, da jim je uspelo v sistematično izvedenih replikativnih študijah potrditi rezultate komaj vsake tretje izmed sto izbranih izvirnih raziskav. (Open Science Collaboration 2015)

15 Raziskovalci so praviloma korak pred tvorci ocenjevalnih kriterijev. Bibliometrične oz. scientometrične metode se resda nenehno izboljšujejo – količino objav je zamenjala oz. dopolnila njihova 'kakovost' oz. odmevnost, grobo skupno število navedkov pa, poenostavljeno rečeno, zapleteno številčno razmerje med številom visoko citiranih člankov in številom njihovih citatov (t. i. H-indeks), več pozornosti se posveča prepoznanju in izločitvi vzajemnega in t.i. kartelnega navajanja itn. Kljub temu ostaja sistem merjenja vpliva in odličnosti še naprej nepopravljivo okvarjen – faktor vpliva, recimo, je koristna, ne pa tudi pretirano natančna mera prestiža in kakovosti revije, eno in drugo pa spet zgolj približek za kakovost posameznih v njej objavljenih člankov. Slepo opiranje na še tako zapletene izračune scientometričnih vrednosti zato ni le kratkovidno in krivično, raziskovalce/ke za povrh namesto k ustvarjanju novega znanja spodbuja k maksimiziranju teh istih vrednosti.

celo bolj pomembne vidike posameznikovega raziskovalnega dela. V prvo kategorijo bi lahko uvrstili fetišiziranje faktorja vpliva revij (t. i. JIF), v katerih posameznik poroča o rezultatih svojih raziskav,¹⁶ in povprečnega števila citatov kot domnevno zanesljivega kazalca njihove kakovosti in odmevnosti, v drugo pa sistematično zapostavljanje drugih relevantnih kriterijev, med njimi družbene koristnosti opravljenih raziskav, teoretske produktivnosti in ponovljivosti njihovih rezultatov, njihove uporabnosti v pedagoške namene, obsega in kakovosti posameznikovega recenzentskega, pedagoškega in popularizatorskega dela ipd. (Moher idr. 2018)

Kljub temu smo v meritokratsko utvaro ali, bolje, samoprevaro ujeti tudi še danes, točno pol stoletja, odkar je znameniti ameriški sociolog Robert K. Merton ugotavljal, da se “znamenitim znanstvenikom za njihov prispevek k znanosti pripisuje nesorazmerno velike zasluge, medtem ko so manj znani znanstveniki za enak prispevek deležni nesorazmerno skromnih priznanj”. (Merton 1968; 57) Ta povsem nemeritokratska anomalija, ki jo je omenjeni po biblični paraboli poimenoval “Matejev učinek”, se po Mertonu ne kaže le v močno pristranskem razdeljevanju priznanj in prestižnih nagrad (zlasti v primerih znanstvenega sodelovanja in sočasnih odkritij), temveč ukrivlja oz. izkrivlja komunikacijo v znanosti in skrbi, da so raziskovalci na začetku v primerjavi z onimi na vrhuncu kariere, pa tisti na bogatih, prestižnih v primerjavi z onimi na revnih, manj uglednih ustanovah, ženske v primerjavi z moškimi itd. deležni izrazito neenakih priložnosti za raziskovalno delo, raziskovalne dosežke in priznanja zanje. Če nič drugega, je prispevek žensk in mlajših, še neuveljavljenih raziskovalcev v raziskovalnih skupinah praviloma ali povsem spregledan ali pa vsaj močno podcenjen (t. i. “Matildin učinek”). Nič čudnega torej, da jih je v preteklosti zaobšla večina prestižnih nagrad in da se razmere izboljšujejo počasi in mukoma, pa še to od vede do vede zelo različno.¹⁷

Kako trdovratne so tudi v slovenskem visokem šolstvu in znanosti sistemske ovire na karierni poti za čisto določene, vedno iste kategorije raziskovalcev oz. raziskovalk, najbolj nazorno kažejo razlike v plačah med spoloma na javnih raziskovalnih zavodih. Te lahko pri enaki izobrazbi narasejo tudi do dvajset odstotkov, največ po zaslugi nagrad, položajnih dodatkov in drugih na prvi pogled spolno nevtralnih plačnih mehanizmov, ki posredno privilegirajo moške. (Arsenjuk, Novak & Urek 2013) Diskriminacija po spolu v znanosti, ki ni nujno osebna, zave-

16 Če dotični reviji, recimo, dvajset odstotkov najbolj citiranih člankov zagotavlja 80 odstotkov celotnega faktorja vpliva, je napovedna vrednost JIF-a za vsak na novo objavljen članek razmeroma nizka. In revije, kjer imajo tam objavljeni članki zelo različen odmev, niti niso taka redkost.

17 Za sklep, da se stvari na področju enakosti kariernih priložnosti v znanosti za oba spola spreminjajo po polžje, ni treba iti daleč. Škandalozna statistika naših najvišjih priznanj in nagrad za znanstvene (in v primeru SAZU-ja tudi umetniške dosežke) je čisto dovolj zgovorna: med 97 člani SAZU-ja je, denimo, borih 5 žensk, med skupaj 205 dobitniki najvišjih nagrad za znanstvene dosežke – Zoisovih, Puhovih, Ambasador znanosti ipd. – pa skromnih 28 žensk oz. sramotnih 13,7 odstotka vseh. (Arsenjuk, Novak & Urek 2013, str. 138) Kljub javnemu zaklinjanju in ukrepom, ki promovirajo enakost od-zgoraj-navzdol, razmere tudi drugod po svetu niso prav rožnate – Nobelova nagrada za fiziko je, recimo, letos šele tretjič v stosedemnajstih letih od njene ustanovitve romala v ženske roke, k Donni Strickland. Število žensk med Nobelovimi nagradenci sicer počasi narašča – če časovno premico od 1901 do 2018 približno prepolovimo, se je v drugi polovici njihovo število skoraj početverilo –, a razmerje med dobitniki in dobitnicami ostaja na dolgi rok skoraj nespremenjeno – Nobelovo nagrado so ženskam podelili 52-krat, moškim pa kar 853-krat, se pravi, da jo je ob vsaki ženski prejelo več kot šestnajst moških. Realnost je v resnici še bolj deprimirajoča – če upoštevamo zgolj Nobelove nagrade za znanstvene dosežke, brez tistih za literaturo in mir torej, kjer je delež žensk že tradicionalno nekoliko višji, pristanemo pri neverjetni številki dvajset prejemnic ali skromnih dveh odstotkih! Celo če upoštevamo, da so v STEM poklicih (naravoslovju, tehniških vedah, inženirstvu in matematiki) ženske v izraziti manjšini – za približno petino jih je – je malo verjetno, da bi ta številka odražala realno porazdelitev zaslug za epohalna znanstvena odkritja med obema spoloma. In je v resnici ne, kot prepričljivo dokazujejo Keating 2018 in Lincoln, Pincus, Koster & Leboy (2012).

stna in namerna, temveč formalna, institucionalna in sistemska in zaradi tega le še bolj prikrita in trdovratnejša,¹⁸ pa se pri neenakem plačilu za enako(vredno) delo sploh ne konča. Empirične raziskave potrjujejo, da delajo ženske v slabših delovnih pogojih, da so v svojem delovnem okolju deležne šibkejše podpore, pri napredovanjih praviloma zapostavljene, presenetljivo slabo zastopane med vodji programskih in raziskovalnih skupin, ki odločajo o zaposlitvah in razdeljujejo sredstva za raziskave, da jih v vlogi predavateljic študentje/ke ocenjujejo strožje kot predavatelje, da se njihove članke v povprečju citira redkeje kot objave njihovih po vseh drugih kriterijih enako uspešnih moških kolegov,¹⁹ in še bi se kaj našlo.

Za meritokratski ideal nagrajevanja po zaslugah ("sposobnejši ko je posameznik in bolj ko je prizadeven, višja nagrada/plačilo mu pripada") se je, skratka, podobno kot v drugih družbenih sferah tudi v znanosti lažje deklarativno zavzemati, kot pa ga uresničevati. Še več in nekoliko paradoksnost, zavezanost temu idealu na osebni in institucionalni ravni bi lahko celo oteževala njegovo implementacijo – samozaverovanost z zaslombo v uradni stanovski ideologiji nas namreč zaslepi, da ne vidimo, kako se v naše navidez objektivne sodbe o zaslužnosti posameznikov prikradejo skriti osebni predsodki in stereotipi. (Cooper 2015) Samodojemanje znanstvenikov je za te in podobne pomisleke zvečine slepo in gluho. Kot tudi sicer velja za ožje institucionalne in širše družbene vidike in učinke obstoječih mehanizmov produkcije in distribucije znanja, da se o njih le izjemoma premišljuje ali jih sistematično preiskuje. Da postajajo v obstoječem sistemu "bogatejši še bogatejši in siromašni še siromašnejši", da torej sistem ne le da favorizira tiste, ki imajo že itak daleč največ in pogosto celo preveč, temveč se dosežke uglednih znanstvenikov še vedno sistematično precenjuje, dosežke njihovih manj znanih kolegov in še bolj kolegic pa sistematično podcenjuje, se v znanstveni skupnosti, vsaj če gre soditi po komaj slišnih protestih, le redkim zdi krivično in nepošteno. Prav nasprotno, temu značilno družbenemu pojavu se poskuša v zadnjem času najti vzporednice drugod v družbenem in naravnem svetu in ga tako posredno naturalizirati, normalizirati in upravičiti. (Perc 2014) Po tej plati je naš čut za pravičnost v primerjavi s šestdesetimi leti prejšnjega stoletja, ko so začeli sociologi in filozofi znanosti tudi na podlagi izraženih pomislekov izstopajočih znanstvenikov, ki so jim bile zoprne nezaslužene časti in koristi, prvič preizpraševati to in vrsto drugih samoumevnosti iz sveta znanosti, nedvomno otopel in nazadoval.

V luči rečenega zato ne preseneča, da so tudi javne univerze in raziskovalni inštituti v veliki meri še vedno napol fevdalne, strogo hierarhične ustanove, ki jih z vrha obvladujejo ambiciozni moški v poznih srednjih letih. Čeravno so vsaj prve izrecno zasnovane na demokrati-

18 Pojavne oblike spolne diskriminacije v znanosti niso le mnogotere, so tudi različno razvidne. Na to, kako veliko plačno vrzel med spoloma bomo, recimo, izmerili, vsaj deloma vpliva uporabljena metodologija, tovrstna relativizacija pa pušča dovolj prostora za razumen dvom, ali ni plačna vrzel med spoloma povsem izmišljena ali pa vsaj občutno prenapihnjena. V strokovni literaturi prevladuje naziranje, da je velik del diskriminatornega razmišljanja in vedenja podzavesten in avtomatiziran in se kot tak izmika introspekciji in razumskemu nadzoru. To močno otežuje njuno prepoznavo in odpravo celo pri dobronamernih ljudeh, ki tovrstne možnosti ne izključujejo kar apriori, kaj šele pri njihovih trmastih zanikovalcih. Literatura o implicitni pristranosti (*implicit bias*) in njenih učinkih je obsežna, izrazita medspolna nesporazmerja v filozofiji, ki je po nizkem deležu žensk med poklicnimi filozofi bližje naravoslovju in tehniki kot pa bolj sorodnim humanističnim ali družboslovnim disciplinam, skušajo s pomočjotega koncepta misliti Sally Hasslanger (Hasslanger 2008), Jennifer Saul (Saul 2012), Margaret Crouch (Crouch 2012) in Louise Anthony (Anthony 2012). Za kritiko takega pristopa glej, recimo, Sesardić & de Clercq (2014).

19 Vsaj dokler se na določenem znanstvenem področju ne oblikuje kritična masa raziskovalk. Glej Maliniak, Powers & Walter 2013.

čnih in egalitarnih načelih, kot samoupravljajoče se skupnosti v izhodišču enakopravnih učenjakov, ki opravljajo plemenito in družbeno koristno poslanstvo, se demokratične postopke in organizacijsko strukturo, ki jim jih predpisujeta visokošolska zakonodaja in univerzitetni statuti, vse prepogosto dojema kot tujek, motnjo in oviro v sicer brezhibno delujočem odločevalskem stroju. Razpršena moč in vpliv se tako v imenu 'povečanja učinkovitosti' in/ali 'kakovosti odločanja' ob prvi priložnosti spet zgostita v rokah omejenega števila vodilnih: članov upravnih odborov, senatorjev, kolegijev dekanov, članov habilitacijskih in statutarnih komisij ipd. V teh vlogah in na teh položajih že leta ali desetletja kolobarijo ena in ista imena in obrazi, s tovrstno kilometrino oz. v birokratskem žargonu, 'izkušnjami na vodstvenih funkcijah' pa se nato po neki sprevrženi logiki utemeljuje omejevanje kadrovske izbire na ozek nabor po vsem sodeč dosmrtnih članov (in redkih članic) univerzitetnega dvora. Hierarhičnost dejanskih odločevalskih struktur in procesov, ki se na ta način oblikujejo vzporedno s formalnimi demokratičnimi in namesto njih, ima vsaj dve zaskrbljujoči posledici: kadrovanje postane za akademsko javnost, tj. za nepoučene, izrazito netransparentno, procese kolektivnega odločanja o skupnih zadevah, ki bi morali biti karseda deliberativni in inkluzivni, pa zamenjajo lobiranje, sklepanje začasnih zaveznih iz preračunljivosti, izmenjava uslug in kupčkanje pod mizo. Kar v zvezi s tem še posebej skrbi, je, da akademske skupnosti omenjeni protidemokratični trendi – vključno z zadnjimi spremembami univerzitetnih aktov, ki skušajo akademskim zborom odvzeti del pristojnosti in jih prenesti na fakultetne senate – ne vznemirjajo pretirano in da se ta prebudi in razburi le, kadar je po avtomatizmu, brez razprave in rutinsko na tem ali onem upravljalnem organu potrjen predlog univerzitetnega ali fakultetnega vodstva, ki jim že na prvi pogled greni življenje ali otežuje uresničevanje zastavljenih kariernih ciljev.

Če povzamem: poleg občasno razkritih grehov in moralnih prestopkov posameznikov, ki jih ene pedagoške in raziskovalne ustanove v skrbi za svoj ugled resno obravnavajo in strogo sankcionirajo, druge pa poskušajo iz enakega vzgiba prikriti in/ali razvodeniti, pesti sodobno znanost in njene tipične organizacijske oblike vrsta sistemskih slabosti: od demokratičnega deficita, mnogoterih in trdoživih oblik diskriminacije, na glavo obrnjenega vrednotnega sistema z vsiljeno instrumentalizacijo, komercializacijo in poblagovljenjem znanja, do izkrivljenih meril kakovosti in odličnosti in s temi povezanih nezaslužnih privilegijev, neenakih priložnosti in pogojev za raziskovalno delo, izkoriščanja mlajših in ranljivih, in še bi se kaj našlo. Znanstvena srenja ima za te nadloge v splošnem bolj malo poslušna. Kdor izbere poklicno kariero v visokem šolstvu in/ali raziskovalni dejavnosti, se že ob samem vstopu seznanja s pravili igre, večina pa se jim prej ali slej, po krajšem obdobju nestrinjanja in revolta ali kar brez njega, tudi prilagodi. Strategija "If you can't beat them, join them", tudi v svetu znanosti jamči če že ne uspeha, pa vsaj dolgoročno preživetje.

Poklicno specifična socializacija in siceršnji družbeni konformizem pa ponujata le del razlage za opisano inercijo. Nezanimanje oz. ravnodušnost znanstvenikov do širših družbenih vidikov, statusa in učinkov znanosti izvira vsaj deloma tudi iz znotrajznanstvene shizme, razkola med, če si izposodim izraz C. P. Snowa, dvema (oz. tremi) kulturama (Snow 1998). Tehniki in naravoslovci so namreč tudi pri nas do družboslovcev in humanistov že pregovorno nezaupljivi – in ker imajo pri krojenju znanstvenih politik zadnje čase v rokah škarje in platno prvi, še tisti redki do ustroja, pravil in praks sodobne znanosti kritični glasovi iz vrst slednjih izzvenijo v

prazno. Celó pri razpravah o eminentno humanističnih in družboslovnih vprašanjih in temah: poslanstvu in širši družbeni odgovornosti univerze, etičnih standardih in kodeksih obnašanja, vrednotenju raziskovalnih dosežkov in kriterijih raziskovalne odličnosti, načelih raziskovalne etike, demokratizaciji procesov odločanja, spolno zaznamovani rabi jezika, prikriti spolni neenakosti in diskriminaciji ipd. smo humanisti in družboslovci (z izjemo pravnikov in ekonomistov, tem se priznava vsaj nekaj za univerzo koristnih znanj in spretnosti) praviloma odrinjeni na stranski tir. Tudi za tovrstne 'spoznavne krivice' (Fricker 2007), ko se družboslovnim in humanističnim disciplinam ne očita le, da so njihova spoznanja in uvidi neuporabni in zato brez vrednosti, financiranje tovrstnih raziskav pa zato potratno in nesmotrno, pač pa se jim odreka celo status 'prave znanosti', pričevanjsko verodostojnost in spoznavno avtoriteto, je treba z obžalovanjem ugotoviti, da so v našem prostoru tematizirane le izjemoma, če sploh.²⁰

Poskus diagnoze

Nad opaženimi anomalijami sodobne znanosti bi lahko odmahnilo z roko, če ne bi bilo to skrajno neodgovorno. Zaradi napačnega ustroja, organizacije, financiranja in vrednotenja znanosti, še bolj pa njenega naraščajočega potrženja in komercializacije trpi namreč tudi znanost sama. Imamo slabšo znanost, kot bi jo lahko imeli, če bi se nam uspelo po nekem čudežu znebiti tržnih dogem ("konkurenca in tekmovanje izboljšujeta kakovost in porajata odličnost") in prenehali znanost obravnavati kot vsak drug posel.²¹

Javne univerze in javne raziskovalne ustanove postajajo čedalje bolj podobne podjetjem (zasebne univerze so take že v svoji zasnovi). Z vdorom neoliberalne miselnosti, ki si prizadeva kvantificirati, izmeriti in ovrednotiti intelektualno delo, tj. pedagoške in raziskovalne dosežke akademskega osebja po enakih tržnih načelih ponudbe in povpraševanja, po katerih branjevke na tržnici vsakodnevno določajo ceno zelene solate in fižola, z zahtevami po trženju intelek-

20 Tovrstno nezaupanje do družboslovja in humanistike ni ne od včeraj niti ni padlo z neba, zanj smo družboslovci in humanisti v določeni meri krivi kar sami. Občasno namreč v tej ali oni ugledni družboslovni ali humanistični reviji izide članek, za katerega se kmalu po objavi izkaže, da ga je nekdo podtaknil, da bi tako dokazal, kako je podstat nekaterih sodobnih znanstvenih disciplin (njihovi raziskovalni cilji, metode, kriteriji vrednotenja, itd.) bolj ideološka kot pa strogo znanstvena. V preteklosti je najbolj odmevala t. i. Sokalova potegavščina, najbolj svež tovrsten primer pa je objava sedmih podtaknjenih, zavestno 'pohabljenih' člankov v prav toliko revijah s področja ženskih in kulturnih študij, kritičnih študij rase, spolnosti, psihoanalize in sociologije. (Lindsay, Boghossian & Pluckrose 2018)

21 Nekaj primerov. Higginson & Munafo 2016 dokazujeta, da spodbude, inherentne svetu znanosti in raziskovanja, če ga razumemo kot okolje, v katerem skušajo znanstveniki maksimirati svojo zmožnost (fitness), merjeno s številom objav in poklicnim napredovanjem, znanstvenike usmerjajo k odkrivajočim (exploratory) – raje kot potrditvenim (confirmatory) – raziskavam manjšega obsega in nizkih statističnih vrednosti, z drugimi besedami, da znanstvenike in znanstvenice usmerjajo k takim raziskavam, ki bodo v polovici primerov potrjevale napačne sklepe. Brian Nosek (Nosek idr. 2017) podobno opozarja, da pritisk k objavljanju in obsedenost z objavljalivostjo rezultatov raziskav po železni logiki postopoma privedeta do prevlade odkrivajočih nad potrditvenimi študijami, in kot korektiv tej škodljivi tendenci predlaga vnaprej registrirane študije (raziskave, katerih potencial za objavo bi recenzenti ocenjevali, še preden bi bili znani njihovi rezultati, torej zgolj na podlagi dobre zasnove in izvedbenega načrta. Še bolj črnogled je glede verodostojnosti izsledkov dandanašnjih znanstvenih raziskav John Ioannidis (2005). (Več o tem v nadaljevanju.)

tualnih storitev, ki naj nadomesti izpad prihodkov zaradi državno zapovedanega hiranja, z ne-nehnim dvigovanjem norm, meril, standardov in pričakovanj v imenu spodbujanja nekakšne neoprijemljive 'odličnosti' (ki se čisto po naključju tudi dobro trži), se univerze in raziskovalni inštituti čedalje bolj spreminjajo v podjetja, njihova vodstva v uprave, obsedene s krčenjem stroškov (zlasti dela), upravni in znanstveni odbori pa v ekvivalent nadzornih svetov, katerih poglobljena skrb so čim bolj uravnotežene bilance. (McGettingan 2013, Kreft & Ule 2013) Breme periodičnih finančnih kriz se v imenu skrbi za dobrobit ustanov brez slabe vesti prelaga na zaposlene, od katerih se pričakuje razumevanje, odrekanje in zategovanje pasu. Povečevanje obsega neplačanega dela, financiranje raziskav iz lastnega žepa in udeležba na znanstvenih sestankih na lastne stroške postajajo del samoumevnih pričakovanj vodstev univerz in fakultet tudi do tistih, ki stojijo šele na začetku poklicne kariere in katerih mizerni dohodki ne zadoščajo niti za preživljanje njihovih mladih družin, kaj šele za uresničevanje resnih poklicnih ambicij. Medijsko razvpite zgodbe o plagiatih, ki postavljajo v čudno luč tudi javne univerze, v ogorčeni javnosti pa upravičeno vzbujajo dvom o tem, koliko so potrdila o usposobljenosti diplomantov in diplomantk, ki jih izdajamo, sploh vredna, so zgolj postranska škoda opisane obrata od kvalitete h kvantiteti, od vsebine k formi, od raziskovanja k objavljanju.

Drugič, tudi akademske poklice, tako kot vsak drug poklic, opravljajo ljudje iz mesa in krvi. Visok akademski ali raziskovalni naziv ni nikakršno jamstvo za pokončno etično držo ali na običajne skušnjave (privlačno moč denarja, oblasti, vpliva, prestiža ipd.) odporno moralno integriteto. V dvajsetih letih sem videl med svojimi kolegi in kolegicami redke – zato pa tem bolj občudovanja vredne – zglede civilnega poguma, zato pa precejšnjo dozo oportunitizma, ravnodušnosti in nagona po preživetju. Akademske ustanove tudi niso že zaradi svojega deklarirano plemenitega poslanstva – ustvarjanja in posredovanja znanja – imune na zlorabe moči in vpliva, ki jih s seboj prinašajo položaji pri vrhu akademske in/ali organizacijske piramide. Ravno nasprotno, zaradi nedemokratskih in pogosto netransparentnih postopkov odločanja, brez zobe nadzora nad nosilci pooblastil in pomanjkljivega varstva posameznikov pred nadlegovanjem, izsiljevanjem in ustrahovanjem (univerzitetni Pravilnik proti mobingu je bil, denimo, sprejet bolj zaradi zahtev od zunaj in od zgoraj kot iz uvida, da ga nujno potrebujemo), niso tovrstne anomalije nič redkejše, kvečjemu bolj sofisticirane.

Državna, z njo pa tudi bolj ali manj poslušna univerzitetna oblast nas silita v akademsko različico Podganje dirke, kjer se na nekakšni karikaturi trga intelektualnih storitev po pravilih, ki so si jih po svoji meri – in na škodo mlajših, žensk in raziskovalnih začetnikov – napisali moški v zrelih letih in z raziskovalnim pedigrejem, prerivamo za drobtinice raziskovalnega denarja. Ne splošna družbena koristnost spoznanj, dosežkov in izumov, temveč širina in čvrstost kandidatovih socialnih mrež, marketinška spretnost, neopredeljiv komercialni potencial raziskave in kanček sreče določajo, kako se bo ta razdelil – pri čemer ta kratko zadnja leta vedno znova potegneta humanistika in družboslovje.²² Kakor da nas ne bi prav razvoj novih tehnolo-

---

²² Iz Letnega poročila Javne agencije za raziskovalno dejavnost (ARRS) za leto 2017 izhaja, da je bila lani humanistiki in družboslovju skupaj namenjena malenkost več kot petina vseh raziskovalnih sredstev ali natančno 21,5 odstotka. Ta delež je, recimo, občutno nižji od deleža letnih raziskovalnih sredstev, ki ga vsaka zase iz javne blagajne prejmeta naravoslovje in tehnika.

gij in izdelkov ter z imperativom dobička gnana proizvodnja potrošnih dobrin brez premisleka o njihovih posledicah za medčloveške odnose in naravno okolje pahnila na sam rob okoljske vzdržnosti in v globoko finančno in gospodarsko krizo. Akademske vrednote radovednosti, solidarnosti, sodelovanja, medsebojnega spodbujanja, pomoči in sodelovanja za skupni cilj tako izpodrivajo preračunljivost, nezdrava tekmovalnost, rivalstvo, prerivanje in zavist. (Dolenc 2018) Pri čemer je neusmiljen boj za pičila raziskovalna sredstva morda poglavitni, nikakor pa ne edini razlog za razpad sistema norm, vrlin in vrednot. Te so v vsaj tolikšni meri žrtev pehanja za ugledom, častjo, trofejami, nagradami, prestižnimi objavami, citati, točkami in kar je še družbeno priznanih znamenj uspeha v današnjem storilnostno zaznamovanem svetu znanosti in raziskovanja. Od prvotne zasnove univerze kot skupnosti učenjakov, ki jih družita strast za spoznanjem resnice in predanost odkrivanju sveta, smo danes svetlobna leta proč.²³ In če že za resnico nimamo potrpljenja, kam, v kateri odročni kot našega vesolja smo potem šele odložili Platonovo dobroto in lepoto?

Znanstvena (ne)poštenost – pojavne oblike in dejavniki tveganja

Znanstvena nepoštenost (“scientific dishonesty”) in raziskovalna malopridnost (“research misconduct”) sta zadnja leta v svetu znanosti deležna sorazmerno velike pozornosti. K temu so nedvomno pripomogli nekateri odmevni škandali, začeni s Andrewom Wakefieldom, čigar metodološko pomanjkljiva in, kot naj bi se izkazalo pozneje, celo zavestno ponarejena študija o vzročni zvezi med cepivom zoper tri najpogostejše nalezljive bolezni – ošpice, mumps in rdečke – ter avtistično motnjo je najprej prestala recenzentsko in uredniško presojo, po objavi v ugledni reviji *The Lancet* pa sprožila vsesplošno paniko in dala veter v jadra proticepilskim gibanjem. (Deer 2011). Ta se še do danes ni prav podel. Po tem so si razkritja slabih raziskovalnih praks, od tistih zgolj malomarnih do onih prefrigano goljufovih sledila v bolj ali manj rednih razmikih: Dederik Stapel, Marc Hauser, Hwang Koo-Suk, Dominique LaCour. Družbene škode podobnega velikostnega reda kot Wakefield njihove drobne goljufige in prevare sicer niso povzročile, je pa vsaka od njih še dodatno načela zaupanje laične javnosti v sodobne znanstvene prakse. Nič čudnega torej, da se je skrb raziskovalnih agencij in stanovskih združenj, ki je dotlej primarno veljala čim bolj učinkoviti organizaciji raziskovalne dejavnosti, delno preusmerila še k njenim (ne)etičnim vidikom. Tovrstna budnost je seveda dobrodošla, saj so različne oblike raziskovalne nepoštenosti, kot smo se lahko prepričali, v porastu. Po drugi strani pa se z osredotočanjem na poštenost in integriteto posameznih raziskovalcev (in

---

²³ Richard Horton to lepo povzame z naslednjo mislijo: “Delno je težava v tem, da sistem znanstvenike namesto za pravilnost raziskovalnih rezultatov nagraduje za njihovo produktivnost in izvirnost.” (Horton 2015)

še le posredno, preko obvezne skrbi zanjo tudi ustanov, v katerih ti delujejo) izpred oči izgublja celostna podoba in z njo globji, strukturni vzroki za neetične prakse v sodobni znanosti – še zlasti uvid, da je zanje bolj kot pomanjkanje znanja, izkušenj ali kreposti posameznikov odgovorna prevladujoča znanstvena kultura, ali, bolj je ideologija, ki le-te uspešno nagovarja. Nekoliko predrzno bi zato dejal, da je, če hočemo boljše, bolj pošteno znanost, treba najprej popraviti znanost in še le nato znanstvenike.²⁴

Kateri dejavniki torej krepijo akademsko poštenje in raziskovalno integriteto in kateri ga oz. jo najedajo? Z nekaj poenostavljanja bi jih lahko razdelili na (i) individualne/psihološke, (ii) ožje institucionalne in (iii) širše družbene. Individualno-psihološki dejavniki so dveh vrst, na eni strani občečloveške spodbude in pritiski, slabosti in skušnjave, in na drugi tiste, ki se pogosteje pojavljajo v univerzitetnih in raziskovalnih poklicnih karierah oz. za za znanost značilnih oblikah dela in vrstah socialnih interakcij. Med prve sodijo prekomerna, pogosto boleštna ambicioznost, pohlep, častihlepnost, koristoljubje, ustrežljivost, ubogljivost, poslušnost ('totalitarna osebnost'), med druge pa zgrešen občutek stanovske solidarnosti in kolegialnosti, zvrčanje odgovornosti na druge in strah pred zamerami in/ali formalnimi sankcijami. Med ožje institucionalne dejavnike lahko razvrstimo: nespodbudno organizacijsko kulturo ("nikomur ni mar, nihče se ne vznemirja"), negativne vzglede iz neposredne okolice ("vsi to delajo"), pritiske iz okolice ("najbolje, da si tiho"), sistematično moralno slepoto ("ne vem, o čem govorim"), stigmatizacijo 'izdajstva' in 'ovadustva' ("mislim sem, da ti kot kolegu/prijatelju lahko zaupam"), prevlado storilnostne ideologije in domnevne meritokracije, fetišizem lestvic, točk, baz podatkov, faktorjev vpliva ipd. Širše družbene smo v prejšnjem poglavju že izčrpno opisali, zato naj jih le na kratko naštejemo: komodifikacija znanja in vednosti (favoriziranje 'praktičnih', neposredno vnovčljivih znanj, spretnosti in veščin), kronična finančna podhranjenost javnih visokošolskih in raziskovalnih ustanov, pretirano, pogosto nezdravo medinstitucionalno rivalstvo in konkurenca, ki podžiga tekmovanje namesto sodelovanja, podganja dirka za omejenimi raziskovalnimi sredstvi in nenehno se odmikajočimi kariernimi cilji (krepitev odličnosti z zaostrovanjem kriterijev zanjo) itd.

Da zgoraj omenjene kategorije niso strogo in jasno ločene, nazorno kaže pojav moralne ali etične slepote – ko, nekoliko poenostavljeno rečeno, moralno spodobni ljudje nevede in/ali nehote počnemo slabe stvari – ki zaposluje socialne psihologe, strokovnjake za organizacijo in upravljanje, nenazadnje pa tudi moralne filozofe vse od prvih velikih korporacijskih škandalov (Enron, Lehman Brothers, ...) dalje. Moralno oslepimo, ko se nam zaradi različnih kontekstualnih pritiskov tako zoži in/ali izkrivi pogled na realnost, njeno dožemanje, da pri svojih odločitvah ali povsem spregledamo ali pa vsaj zanemarimo njihovo moralno/etično plat.²⁵ Do kršenja

---

24 Zamisel, da nam pretirano ukvarjanje z raziskovalno nepoštenostjo zoži in izkrivi analitično in vrednostno perspektivo, dolgujem pogovoru z Renato Šribar, ki se ji ob tej priložnosti zahvaljujem za ideje in izzive.

25 Pomislite na Andersenovo priliko o Cesarjevih novih oblačilih. Že Stanley Milgram (Milgram 2009) je ob razčlenjevanju in pojasnjevanju šokantnih rezultatov svojih zloglasnih poskusov o poslušnosti ugotavljal, da se veliko udeležencev poskusov pri odmerjanju bolečih elektrošokov osredotoča na tehnične, izvedbene vidike poskusa, ker jim to pomaga učinkovito preglasiti oz. utišati očitke svoje konfliktne vesti. Premik v t. i. 'instrumentalno stanje', kjer postanemo golo orodje ali instrument nadrejenih, na katere udobno prenesemo tudi vso odgovornost za morebitne napake in moralne spodrsllaje, v določeni meri sicer terjaja vsaka hierarhično urejena organizacija, žal pa so v njem vsebovani tudi nastavki za morebitno moralno katastrofo. (prav tam; 177sl.)

pravnih in moralnih norm pride tipično takrat, ko se kontekstualni pritiski ujamejo s točno določenimi osebnostnimi potezami. Strokovnjaki so identificirali vsaj tri vrste kontekstualnih pritiskov, ki zožijo naš kognitivni okvir, tj. način, kako dojemamo in si tolmačimo dogajanje okrog nas, in nas zaslepijo za etične razsežnosti naših odločitev: (i) neposredne okoliščine odločanja (moč avtoritete, vrstniški pritiski, časovna stiska); (ii) organizacijska kultura (rutine, razvite v odziv na pozitivna povratna sporočila, tekmovalno okolje in imperativ uspeha, zoženje pozornosti na majhno število zastavljenih poklicnih ciljev) in pa (iii) širši družbeni kontekst (družbene norme in vrednote, vzgoja in socializacija, vzori in spodbude iz širšega okolja). (Palazzo idr. 2012)

Če omenjene tri kategorije križamo z Restovim med teoretiki poklicnih etik priljubljenim štirikomponentnim modelom (Rest 1979, 1984 in 1986), v skladu s katerim se morajo za moralno ravnanje sestaviti štiri prvine, najprej prepoznanje moralnih razsežnosti dane situacije, zatem pravilna moralna presoja, za njo ustrezna moralna motivacija in nazadnje pogum oz. odločenost, da to, za kar smo presodili, da je v dani situaciji edino prav, tudi storimo, pa čeprav je morda neprijetno, povezano z osebnimi stroški ali za nas tvegano, se nam izriše naslednja podoba:

Individualni (spoznavni in psihološki)		Ožje institucionalni		Širše družbeni		
Zaviralni	Spodbujevalni	Zaviralni	Spodbujevalni	Zaviralni	Spodbujevalni	
Moralna občutljivost/zaznava	motivirana slepota, togo uokvirjanje odločitvene situacije, stres, narcizem, sadizem, asocialne osebne motnje	empatičnost, sočutje, občutek odgovornosti, čut za pravičnost	storilnostna organizacijska kultura, hierarhična struktura, prioriteta delovnih obveznosti pred moralnimi	obvezna in formalizirana etična presoja	finančna podhranjenost znanosti, naraščajoča konkurenca, naraščajoča pričakovanja do raziskovalcev	okoljska in politična kriza, neodplačan etični dolg znanosti iz preteklosti
Moralna presoja/sklepanje	miselne bližnjice, zanašanje na intuicije, motivirano sklepanje, pretirana samozamozna-verovanost (slepota za lastne predsodke in pristranosti)	reflektivnost, poznavanje načel formalne in neformalne logike, retorične in argumentacijske veščine	razlike v pojmovanjih nepoštenosti, raznolikost nacionalnih etičnih kodeksov, heteronomost na druge prenesene etične presoje,	etični kodeksi, komisije in protokoli, obvezna etična usposabljanja/tečaji	meritokratski mit, profesionalizacija oz. 'outsourcing' etične presoje	pouk etike in kritičnega mišljenja v šolah, možnost in oblike politične participacije demokracija
Moralna motivacija	karijerne ambicije, osebna korist, družbeni konformizem, makiavelizem	potreba po ohranitvi pozitivne samopodobe	odsotnost kaznovanih določb in mehanizmov, nedoslednost v izvajanju	javne etične zaveze, podpora in nagrajevanje moralnih 'junaštev'	fetišizem lestvic, točk, baz podatkov, faktorjev vpliva	kriminalizacija raziskovalne nepoštenosti

Individualni (spoznavni in psihološki)		Ožje institucionalni		Širše družbeni	
Zaviralni	Spodbujevalni	Zaviralni	Spodbujevalni	Zaviralni	Spodbujevalni
Moralni pogum/odločenost negativni vzgledi, poslušnost avtoriteti, zgrešen solidarnostni čut, občutek pripadnosti in lojalnosti, (navidezen) konflikt med dolžnostmi	pozitivni vzgledi, moralna integriteta/trden značaj, neuklonljiva volja	organizacijska kultura goljufanja in varanja, stigmatizacija žvižgaštva, togi legalizem	etične zaveze na ravni organizacije, podpora in zaščita žvižgačev	'objavi ali propadi', vrednote individualizma in egoizma	zakonska zaščita žvižgaštva, ideal moralnega junaštva

Kadar posamezniki ali kot zasebniki ali pa v taki ali drugačni družbeni vlogi, vključno z učiteljsko in raziskovalsko, moralno grešimo, je torej vedno odpovedalo nekaj od naslednjega: ali spregledamo moralne razsežnosti situacije (oz. nam zanje ni dovolj mar, da bi se jih potrudili pri sebi razjasniti) ali smo ga polomili pri moralni presoji, ali nas ta ni uspela motivirati za ustrezno ravnanje ali pa smo dovolili, da nas od njega odvrnejo kaki drugi, nemoralni premisleki.

Poti iz etične (in spoznavne) krize?

Če je zgornje vsaj približno korekten oris stanja in vsaj približno pravilna diagnoza, kakšno terapijo bi potemtakem veljalo predpisati bolniku, naši, torej lokalni univerzitetni in raziskovalni sferi, a tudi tisti na globalni ravni – ne le univerzitetnim in raziskovalnim ustanovam ter v njih zaposlenim univerzitetnim učiteljem/icam in raziskovalcem/kam, temveč tudi ali najprej odločevalcem v njih, državnim ustanovam, organizacijam in združenjem, ki raziskovalni sferi (skopo) odmerjajo sredstva in oblikujejo pravila in kriterije, po katerih se ta delijo? V skladu z danes prevladujočo moralno-psihološko paradigmo (npr. Baumeister 1999, Zimbardo 2007, Bazerman & Tenbrunsel 2011, Gino 2015) nismo ljudje po naravi ne absolutno dobri in ne absolutno zli. V vsakem od nas so nastavki tako za eno kot za drugo – za intelektualno skromnost in za bahavost, za poštenost in za goljufijo, za trdo delo in za krajo, za solidarnost in za rivalstvo, za sodelovanje in za spotikanje. Katera predispozicija se bo v danih okoliščinah izrazila, za moralno spodobno ali zavržno ravnanje, je v veliki meri odvisno od zunanjih okoliščin oz. situacijskih dejavnikov. Da bi izboljšali (obnašanje) ljudi, moramo, skratka, najprej na bolje spremeniti okoliščine, v katerih so se ti prisiljeni odločati in delovati. Zaklinjanje o družbeno odgovorni univerzi, pisanje vizij, ustanavljanje etičkih inštitutov ali centrov, sestavljanje in svečano podpisovanje kodeksov akademske etike, uvajanje pouka poklicnih etik v študijske

programe ..., vsi ti ukrepi lahko najhujše simptome do neke mere ublažijo, težko pa bodo segli onkraj njih, do samih vzrokov za kronično bolezensko stanje. Učinkovit terapevtski pristop bo torej nujno večplasten, večdimenzionalen oz. večtiren – seveda mora vsak najprej prevzgojiti sebe, a če ne bomo sočasno ustrezno preoblikovali tudi svojega mikro in makro sveta, znanstvenih ustanov, organizacijskih oblik in praks, a tudi širšega življenjskega okolja, ki znanosti postavlja zahteve in ji kroji (nemilo) materialno usodo, bodo tovrstni ukrepi kratke sape.

Vzporednica z neko drugo trdovratno družbeno nadlogo nam pomaga vsaj približno oceniti, kako težavna naloga nas čaka. V mislih imam goljufanje oz. akademsko nepoštenost med študenti in študentkami: goljufanje pri izpitih, oddajo prepisanih ali celo naročenih in plačanih seminarskih in diplomskih nalog, lažna zdravniška potrdila in podobne neetične bližnjice do študijskega uspeha. Ta pojav raziskovalni nepoštenosti in univerzitetnim nečednostim ni le strukturno podoben, v njem pogosto že tičijo njuni zamerki – komur je namreč uspelo nekaznovano goljufati v času študija, ta se bo z večjo verjetnostjo kasneje vdal tudi skušnjavi, da bi si na podoben način skrajšal oz. olajšal še trnovo poklicno pot. Začuda je študentska nepoštenost neprimerno bolj raziskana kot nepoštenost med univerzitetnimi učitelji/cami in raziskovalci/kami in se da zato iz prve potegniti nekaj poučnih sklepov tudi o drugi. Raziskave o akademski nepoštenosti med študent(kam)i nam sporočajo dvoje: (i) da je to trdovraten pojav in (ii) da so vzroki zanj mnogoteri. Slednji segajo od individualnih (spol, starost, tip osebnosti, študijski uspeh, pričakovanja staršev in okolice, odpor do študijskega predmeta, seznanjenost s pravili in njihovo razumevanje itd.) in institucionalnih (odnos ustanove in sovrstnikov do goljufanja, višina zagroženih kazni, verjetnost, da vas pri goljufiji zasačijo in kaznujejo, doslednost v preganjanju in kaznovanju storilcev, negativni vrstniški vzgledi, zahtevnost študija in količina študijskih obveznosti, slaba kakovost pouka in zapiskov, časovna stiska, prevlada skrbi za dobre ocene nad željo po znanju in razumevanju, ipd.) pa vse do širše družbenih ali kulturnih dejavnikov (vredno(s)tni sistem, pomasovljenje študija, intrumentalizacija znanja in izobrazbe, stigmatizacija neuspeha, vsesplošna strpnost do goljufanja ipd.).

Ker je nadloga kompleksna, bo moralo biti, skratka, kompleksno tudi zdravilo zanjo. Pa vendar, enoten poduk številnih in raznolikih raziskav je, da akademsko nepoštenost najmočnejše spodbujata priložnost in skušnjava, v katero nas le-ta spravi. Splet je, denimo, v zadnjih letih močno olajšal plagiatorstvo, in če je visokošolska ustanova za povrh do njega še evidentno ravnodušna, se bo študent ali študentka v časovni stiski ali pod pritiskom pretiranih pričakovanj hitro znašel v skušnjavi, da namesto mučnega študija predpisane snovi raje ubere udobnejšo, četudi nemoralno bližnjico do pozitivne ali boljše ocene. Če lahko med vrstniki ob tem še računa prej na razumevanje kot na moralno obsodbo, se pričakovane koristi od goljufanja tako povečajo, pričakovana tveganja pa tako zmanjšajo, da se posamezniki skušnjavi po goljufanju ne morejo več upreti. (Šorgo idr. 2015) Akademsko nepoštenost bomo težko kadarkoli dokončno izkoreninili, še zlasti, ker je množični študij po eni strani zvečal potrebe po njej, informacijsko-komunikacijske tehnologije pa olajšale njihovo zadovoljitev. Lahko pa to nadlogo poljubna visokošolska ustanova občutno zajezi, tako nas vsaj učijo izkušnje, če se le odloči resno spoprijeti z njo in to svojo namero dosledno uresničuje ne le v dokumentih, ampak tudi v praksi. To spoznanje je treba vzeti enako resno, ko se lotimo popravila moralnih razpok v – družbeno, gospodarsko in kulturno – nekoliko drugačnem kontekstu znanosti in raziskovanja.

Kateri ukrepi za izboljšanje znanosti in/ali znanstvenikov/ic, raziskovalnih in komunikativnih praks ter, nenazadnje, značaja znanstvenikov/ic so nam pri tem sploh na voljo? Če naj bodo tovrstna prizadevanja uspešna, se je potrebno na dolgi rok zavzemati za kombinacijo naslednjega: (i) posodabljanja, dopolnjevanja in bolj doslednega izvajanja obstoječe pravne regulative (Zakona o visokem šolstvu, Zakona o raziskovalni dejavnosti, statutih javnih univerz, Kodeksa obnašanja javnih uslužbencev, načrtov integritete ipd.); (ii) sprememb institucionalne kulture (ponotranjenja norm in vrednot akademske in raziskovalne poštenosti, a tudi moralne in širše družbene senzibilizacije in odgovornosti, v kombinaciji z ničelno toleranco do kršitev osnovnih etičnih norm, pa naj jih zagrešijo tisti na vrhu ali oni spodaj); (iii) etične (samo)regulacije (premišljeno zasnovanega in dosledno uveljavljanega etičnega kodeksa oz. kodeksa obnašanja); (iv) etičnega usposabljanja in/ali vzgoje; in končno, čeprav še zdaleč ne najmanj pomembno, (v) osvoboditve znanosti izpod jarma gospodarstva in tehnologije. Naj preostanek prispevka izkoristim za kratko obravnavo vsakega od njih.

(I) Posodobitev, dopolnitev in bolj dosledno izvajanje obstoječe pravne regulative

Zakonodajo in podzakonske predpise s področja visokega šolstva in raziskovanja se v vlogi moralnega korektiva tradicionalno podcenjuje. Za to obstajajo dobri razlogi – v več kot enem primeru medijsko razkritih nečednosti so pristojni svojo neodzivnost opravičevali z legalističnimi izgovori: “Mi bi tega goljufa že razrešili, a dokler ni za očitane mu zlorabe pravno-močno obsojen, so naše roke zvezane”. Toda v normalnih državah se pravo in etika dopolnjujeta in ne izključujeta. Še več, v razmerah, ko etika izgublja svoj sijaj in motivacijsko moč, ostane pravo edini branik pravic in interesov šibkejših pred zlorabami in izsiljevanjem močnejših. Vztrajanje pri zakonitosti in opozarjanje na nezakonitosti je zato vedno že tudi boj za moralno spodobnost in minimalne etične standarde. Etična prizadevanja se s tem seveda še zdaleč ne zaključijo, še manj pa bi se smela že pred tem.

(II) Sprememba institucionalne kulture

Do moralnih zdrsov prihaja povsod, ker nas pač sam sistem sili v hojo po robu, organizacija ali ustanova pa si lahko višjo oz. nižjo etično oceno prisluži s primernim oz. neprimernim odzivom nanje – z zanikanjem, sprenevedanjem, tiščanjem glave v pesek, trivializiranjem, racionaliziranjem, odlašanjem, prelaganjem odgovornosti, vse v upanju, da bodo mediji kmalu pograbili drugo kost in bo javnost nanje pozabila. Afere in škandali, ki so jih tako ali tako vse po vrsti razkrili mediji in ne sami zaposleni ali za to pristojni univerzitetni in fakultetni organi, na slovenskih univerzah praviloma ne sprožijo bolj temeljitega in sistematičnega premisleka o tem, kaj je šlo narobe in zakaj, kaj šele da bi dočakali nek pravni epilog ali moralno katarzo, temveč namesto tega izzvenijo ali pa jih iz javne zavesti izrinejo nove, še sočnejše afere in škandali.

Tako mlačni odzivi so v izrecnem navzkrižju z Evropskim kodeksom ravnanja za ohranjanje raziskovalne poštenosti, ki nalaga raziskovalnim (ali raziskovalno-izobraževalnim, kot so naše javne in zasebne univerze) ustanovam enako stroge dolžnosti kot posameznim raziskovalcem in raziskovalkam. V njem lahko preberemo:

“Univerze, inštituti in vsi drugi, ki zaposlujejo raziskovalce, pa tudi agencije in organizacije, ki financirajo njihovo znanstveno delo, morajo zagotoviti razširjanje kulture raziskovalne poštenosti. To vključuje jasna načela in postopke, usposabljanje raziskovalcev in mentorstvo, jasne metode upravljanja, ki bodo zagotovile tako poznavanje in uporabo visokih standardov kot tudi zgodnje prepoznavanje in po možnosti preprečevanje kakršnih koli kršitev.

Izmišljanje, ponarejanje in namerno izpuščanje nedobrodošliih podatkov predstavljajo hude kršitve raziskovalnega etosa. Plagiatorstvo je kršitev pravil odgovornega ravnanja do drugih raziskovalcev in posredno škodi tudi znanosti. Institucije, ki se s tovrstnim hudodelstvom ne spopadajo, so prav tako krive. Verjetne obtožbe je treba vedno preiskati. Lažje kršitve je treba kritično obravnavati in odpraviti.

Preiskava obtožb mora biti skladna z nacionalno zakonodajo in naravno pravičnostjo. Biti mora poštena in hitra ter privedi do ustreznih rezultatov in sankcij. Če je le mogoče, je treba upoštevati načelo zaupnosti, prav tako pa je treba sprejeti sorazmerne ukrepe, kjer je to potrebno. *Preiskave je treba izpeljati do konca, tudi če domnevni kršitelj institucijo zapusti.*” (prav tam, moji poudarki)

Tu bi se morale slovenske javne univerze in raziskovalni zavodi bolj vzgledovati po uglednih tujih ustanovah, ki v sebični skrbi za lasten ugled in dobro ime že ob najmanjšem sumu raziskovalne nepoštenosti in nečednosti prav nič ne oklevajo, temveč nemudoma sprožijo preiskavo.²⁶ Timu Huntu tudi Nobelova nagrada za medicino ni pomagala obdržati službe, ko so zašli v javnost njegovi seksistični komentarji o motečem vplivu žensk v laboratorijih; University College London ga je odpustil dobesedno čez noč in navzlic dolgim letom plodnega sodelovanja. Marcu Hauserju, uglednemu psihologu s Harvarda se ni godilo nič bolje; potem ko je interna preiskava potrdila sum, da je svoje asistente in asistentke napeljeval k ponarejanju izidov poskusov, se je moral nemudoma posloviti s prestižnega profesorskega položaja. Zadnji tak medijsko odmeven primer prihaja iz CERN-a, Evropskega središča za jedrske raziskave v Ženevi – ta ugledna ustanova je nedavno zaradi seksističnih izjav, izrečenih med znanstveno prezentacijo, najprej suspendirala, nedolgo zatem pa še dokončno prekinila sodelovanje z italijanskim fizikom Alessandrom Strumio.²⁷ Če to primerjamo s kot jara kača dolgo in še zdaleč ne zaključeno preiskavo, ki poteka na ljubljanski univerzi zoper Karmen Erjavec zaradi suma ponarejanja raziskovalnih podatkov, ali z epilogom afere Logožar, postane jasno, da slovenske znanosti veliko dela ne čaka le pri izboljšanju uspešnosti prijav na evropske razpise ali nabiranja citatov, pač pa tudi pri uveljavljanju najbolj osnovnih etičnih standardov vedenja.

²⁶ Prijave spolnega nadlegovanja so tu žalostna izjema, z njihovo obdelavo in za žrtve zadovoljivimi rešitvami imajo hude težave tudi najbolj prestižne visokošolske in raziskovalne ustanove po svetu. (Javornik 2018)

²⁷ Do etičnega izboljševanja človeških odločitev in vedenja s pomočjo spreminjanja institucionalne kulture sta zadržana Bazerman in Tenbrunsel (2011). Po njunem mnenju je učinek sistemov nagrajevanja v organizacijah, ki so se zavezale moralno izboljšati svoje delovanje, pogosto ravno nasproten od načrtovanega – lahko, recimo, povečajo namesto zmanjšajo število moralnih prekrškov, kadar vodijo do moralno zaželenih ciljev nemoralne bližnjice, sistem nagrajevanja pa posameznikov od uporabe le-teh ne odvrne z ustreznimi kaznimi. Njuni pomisleki so brez dvoma tehtni, ne pa tudi usodni. Ta strategija gotovo ni vsemogočna in bi bilo zato od nje naivno pričakovati čudeže. Lahko pa, če je le zasnovana s premislekom, se pravi oprta tudi na spoznanja t. i. vedenjske etike – ali celo poprej preverjena na majhnem vzorcu ljudi in v nadzorovanih razmerah – v sozvočju z drugimi socialnimi ukrepi občutno izboljša moralno klimo in konformnost z etičnimi vrednotami in normami, na katera dana organizacija ali ustanova javno prisega.

(III) Etični kodeksi in institucionalizacija etike

Med bolj priljubljene ukrepe za dvig etičnosti v znanosti sodi sprejemanje poklicnih etičnih kodeksov. Tudi zato, ker je to razmeroma enostavna in predvsem poceni 'rešitev' za etične tegobe znanosti in znanstvenikov, rastejo ti kot gobe po dežju. Pa so v vlogi nekakšne pozunanjenje vesti, moralnega vodiča in razsodnika in korektorja moralnih zdrsov tudi zares učinkoviti? Raziskave kažejo, da ima dajanje moralnih zaobljub in opominjanje nanje kratkoročno blago pozitiven vpliv na odločitve in ravnanje ljudi; če bi hoteli, da se tak blagodejen vpliv ohrani dolgoročno, pa bi se morali tovrstni obredi odvijati dovolj redno in v pravilno izbranem trenutku. (Shu idr. 2012) Od enkratnega podpisa etičnega kodeksa, pa naj bo ta še tako svečan, si torej ne moremo veliko obetati. Periodično, recimo vsakoletno obnavljanje take zaveze pa bi se verjetno hitro sprevrglo v prazen, nesmiseln ritual.

S poklicnimi etičnimi kodeksi so tudi sicer križi in težave.²⁸ Ena od njih, ne nujno najbolj pereča, je, da se kodeksi raziskovalne etike od države do države razlikujejo – ne le po taksonomiji oz. seznamih pojavnih oblik nesprejemljivega ravnanja, temveč tudi po ocenah njihove relativne pomembnosti. Precej bolj resno težavo vidim osebno v tem, da je raziskovalna nepoštenost le izjemoma opredeljena kot kršitev zakona.²⁹ Za uveljavljanje kodeksa so resda zadolžene etične komisije oz. častna razsodišča, a njihove pristojnosti se praviloma izčrpajo z ugotovitvijo, da je ta in ta raziskovalec ali raziskovalka pri svojem delu kršil/a etični kodeks. Ali ga oz. jo bodo zaradi tega doletele kakšne sankcije oz. disciplinski ukrepi, je prepuščeno volji in presoji delodajalca. Če tovrstne sankcije delovnopravna zakonodaja oz. pogodba o delu sploh dopušča, seveda, kar še zdaleč ni samoumevno. Zato bi veljalo podpreti predlog Xavierja Boscha (Bosch 2007), naj se etična regulativa znotraj EU čim prej poenoti, tudi na ravni ustanov, do raziskovalnih goljufij in prevar pa vzpostavi ničelna toleranca.³⁰

Da je domet poklicnih etičnih kodeksov obnašanja tudi sicer močno omejen, nazorno kažeta dva domača primera. Na Univerzi v Mariboru so univerzitetni etični kodeks pod pritiskom javnosti ob aferi Logožar spisali dobesedno čez noč, ker pa je nastajal v ozki skupini rektorjevih izbrancev, s figo v žepu in brez javne razprave, je ugledal luč sveta mrtvorojen – po strokovnih kritikah in dilemah o njegovem pravnem statusu je za nekaj časa utonil v pozabo, iz katere so ga nato, preden je dokončno izdihnil, s ceremonialnim podpisom za en sam dan potegnili člani rektorjeve ekipe. A tudi dogajanje na ljubljanski univerzi, kjer je že od leta 2014 v veljavi čisto soliden, mednarodno primerljiv etični kodeks za raziskovalce (Etični kodeks za ra-

---

28 Usodo etičnega kodeksa delavcev mariborske univerze sem na kratko že orisal. Tu je nekaj nerazrešenih dilem v zvezi z njim: ali ga sploh potrebujemo? Če je aktualni kodeks pomanjkljiv, ali naj ga popravimo ali napišemo na novo? Naj obvezuje posameznika po podpisu ali brez njega in če prvo, ali naj bo podpis pod njega obvezen ali prostovoljen? Naj obvezuje zgolj pedagoške delavce in raziskovalce na UM ali tudi administrativno osebje in študente/ke? Kdo in po kakem postopku naj ugotavlja, ali so prijave zaradi domnevnih kršitev utemeljene ali ne? Naj bodo ugotovljene kršitve formalno sankcionirane in če ne, katere alternative kaznovanju so delodajalcu sploh na razpolago?

29 Prva pomanjkljivost zgolj nekoliko otežuje čezmejno znanstveno sodelovanje, medtem ko druga etične kodekse pretvarja v brezzobe tigre.

30 Prave potrebe po kriminalizaciji raziskovalne nepoštenosti pa v nasprotju z njim sam ne vidim – tovrstna dejanja le izjemoma povzročajo otipljivo družbeno škodo, pa tudi tako zelo razširjena niso, da bi bilo treba povleči ročno zavoro. Razen tega bi s takim ukrepom krivdo za raziskovalno nepoštenost neupravičeno individualizirali in personalizirali, ko so pa poglobitvi vzroki zanjo vendar, vsaj tako sem dokazoval, strukturni in sistemski.

ziskovalce Univerze v Ljubljani 2014), ne vzbujajo veliko zaupanja v zmožnost pisnih dokumentov, da stopijo na prste neetičnim praksam v znanosti. V vsem tem času ni pristojna komisija namreč potrdila niti ene same kršitve določb univerzitetnega kodeksa, in to navzlic dejstvu, da se je v njenih rokah znašlo kar nekaj odmevnih in vsaj na prvi pogled dobro utemeljenih prijav. Da je sistem opozarjanja na primere raziskovalnih nepoštenosti in nečednosti skoz in skoz disfunkcionalen, dokazuje že omenjeni postopek zoper Karmen Erjavec, ki se vleče že več kot dve leti in mu zaenkrat še ni videti konca.

Univerzitetni in raziskovalni etični kodeksi so le ena od mnogih pojavnih oblik naraščajočega trenda, za katerega se je ustalilo ime 'institucionalizacija akademske in/ali raziskovalne etike'. Vsaka načrtovana raziskava na ljudeh oz. z njimi mora tako dandanes še pred izvedbo prestatati temeljito etično presojo. Če ta sploh ni opravljena ali če raziskovalni predlog na njej pogrne, so rezultatom raziskave zaprta vrata v vsako spodobno znanstveno revijo. Pri velikih evropskih projektih financerji raziskovalce spodbujajo ali celo silijo k razmisleku o morebitnih etičnih tveganjih in načinih, kako bi se jih dalo odpraviti. Tovrstna etična senzibilizacija je vsekakor dobrodošla, tudi če praviloma ne seže dlje od uporabe instantnih etičnih hevristik in rutinskega odkljudenja rubrik v prijavnih obrazcih.³¹ A institucionalizacija etike je dvorezen meč – ocene etičnih tveganj se lahko hitro sprevržejo v svoje nasprotje, v pretirano etično birokratizacijo in kvaziprofesionalizacijo, v brezkončno spiralo dopisovanja z bruseljskimi uradniki in anonimno etično komisijo, ki lahko pričetek izvajanja raziskave zamakne za več mesecev, v raziskovalce in raziskovalke, ki so od njega eksistenčno odvisni, pa namesto moralne dovzetnosti za etične vidike njihovega dela vsadi trajen odpor in nejevoljo do vsega etičnega.

(IV) Etično usposabljanje in moralna (pre)vzgoja

Zlasti v poslovnem svetu se je po nizu odmevnih škandalov, ki so razkrili nemoralne poslovne prakse v samem jedru uspešnih in uglednih korporacij, od Enrona do Lehman Brothers, uveljavilo prepričanje, da je treba nebrzdani gonji po maksimiranju dobička ne glede na gospodarsko in okoljsko škodo, ki pri tem nastaja, nadeti vsaj ohlapne moralne uzde, če naj se korporacije izognejo še tesnejšim zakonskim omejitvam, ki jih od zakonodajalcev terja ogorčena javnost. Med omenjena prizadevanja sodi tudi obvezen pouk poklicne, tj. pedagoške ali raziskovalne etike v procesu poklicnega formiranja oz. za zaposlene obvezna udeležba na občasnih etičnih delavnicah in tečajih v organizaciji njihovih podjetij. Kakovosti tovrstnih usposabljanj ni vedno enostavno oceniti in njihovi pozitivni učinki se pokažejo šele na dolgi rok, če sploh. Načeloma pa ni s prenosom poudarka na moralno vzgojo (v zgodnejšem) in etično usposabljanje oz. izobraževanje (v kasnejšem obdobju) nič narobe. Kot že rečeno, izvira veliko moralnih prekrškov iz akterjevega spregleda, nevednosti, napačnega sklepanja, zmotne presoje in pomanjkanja poguma. Oblikovanje posameznikovega značaja in ostrenje njegove sposobnosti moralnega presojanja delno odpravljata in delno blažita te in podobne hibe. To velja seveda iz-

---

31 Od števila in načina izbire udeležencev raziskave in raziskovalnega načrta do pridobitve soglasij za sodelovanje, varovanja in zaupnosti zbranih podatkov ter ocene morebitnih tveganj in koristi od sodelovanja.

ključno za dovolj kakovostno moralno vzgojo in kolikor toliko soliden pouk etike. Sama po sebi, brez ustrezne skrbi za vsebino in kakovost, pa seveda tudi ustrezne kvalifikacije izvajalcev ne bosta prinesla izboljšanja ne na kratki rok in še manj na daljši. Je pa to v vsakem primeru tek na dolge proge, kjer se obresti na vložek povrnejo šele v prihodnosti. In kjer je višina obresti vsaj delno odvisna od tega, kakšna ta prihodnost bo.

(V) Osvoboditev znanosti izpod jarma gospodarstva, politike, ideologije in tehnologije

Ena od pglavitnih tegob sodobne znanosti je njena podrejenost ekonomskim kategorijam na eni ter potrebam in ciljem gospodarskega in tehnološkega razvoja na drugi strani. Znanosti se kriteriji, cilji in raziskovalne agende čedalje pogosteje vsiljujejo od zunaj in ker se temu ne upira, počasi izgublja svojo težko pridobljeno avtonomijo. Znanje je bolj ali manj instrumentalizirano, njegova vrednost pa skrčena na tržni potencial. Študentom in študentkam tudi ne posredujemo več znanja (t. i. knowledge-that) in poglobljamo razumevanja (t. i. understanding-why), temveč namesto tega v njih razvijamo uporabne kompetence in veščine (t. i. knowledge-how). Temeljne raziskave se stiska v kot, tako izpraznjen prostor pa pospešeno zasedajo aplikativni projekti. Opisani trend sovпада s spremenjenim razmerjem med raziskavami, ki se financirajo iz državne blagajne, in onimi, ki jih financirajo zasebna podjetja. Na javnih univerzah se v imenu "prenosa znanja v prakso" spodbuja ustanavljanje zagonskih podjetij in časti kult "sodelovanja z gospodarstvom". Preštevajo in slavijo se odobreni projekti in prepotreben denar, ki ga prinašajo, pa prestižne objave in citati ter ljubosumno spremlja drsenje navzgor in navzdol po sto in eni lestvici "najboljših univerz na svetu". V imenu internacionalizacije se skuša umetno in na silo dvigniti število tujih študentov in študentk, z njim pa mednarodno prepoznavnost ustanove, vse s ciljem, da bi si ta nekega dne z uvedbo plačljivih mednarodnih študijskih programov izboljšala svojo skromno finančno kondicijo. Univerze se spodbuja k trženju storitev (ponujanju jezikovnih tečajev in delavnic, oddajanju nezasedenih prostorov in drugih kapacitet ipd.), neredko tudi na račun opravljanja javne službe, ki jim je zaupana in za katero so v prvi vrsti plačane. V imenu učinkovitejšega upravljanja se jim vsiljuje menedžerje in jih na ta način preobraža v korporacije. Poskusom poblagovljenja znanja in izobrazbe, ki na dolgi rok neizogibno vodi v plačljiv študij in ukinitve enakega dostopa do visokošolske izobrazbe za vse, ki so za študij dovolj sposobni in motivirani, se slovenske javne univerze zaenkrat še sramežljivo upirajo. A kako dolgo še?

Znanosti je treba čim prej vrniti njeno izgubljeno avtonomijo, hkrati pa je treba znanost vrniti ljudem. Jo torej postaviti v službo skupnega dobrega in človeškega napredka in osvoboditi partikularnih finančnih, političnih in ideoloških interesov. Raziskovanje naj preneha biti prisila in spet postane pristna potreba, strast in veselje. Raziskovalce naj prične namesto kariernih potreb in preračunljivosti spet voditi radovednost; objave in habilitacijske točke naj bodo posledica tega, kar počnemo, in ne poslednji cilj vseh naših prizadevanj. In ko bodo enkrat napačne družbene in ekonomske spodbude za znanstvenike in znanstvenice odpravljene, bo z njimi odpadla tudi večina etičnih zadreg in problemov, ki hromijo sodobno znanost.

Zaključek

V prispevku sem dokazoval, da bi družbeno-gospodarski okvir, znotraj katerega se v sodobnem svetu odvija znanstvenoraziskovalna dejavnost, utesnjeval celo idealno motivirane posameznike in idealno zasnovane raziskovalne ustanove in prakse, kaj šele moralno in spoznavno nepopolne posameznike in defektne ustanove, ki naseljujejo obstoječi svet, ter da veljavna pravila igre sodobni znanosti prej škodijo kot koristijo. Moralni prekrški in spodrsjlaji posameznikov, zaradi zaježitve in izkoreninjenja katerih pedagoške in raziskovalne ustanove, strokovna združenja in raziskovalne agencije kot po tekočem traku proizvajajo vedno nove pravilnike, zaveze in etične kodekse, so le kamenček v pisanem mozaiku vzrokov za slabšo znanost, kot bi jo lahko imeli. Nikakor ne nepomemben del, ker delujejo kot negativen vzgled in spodbuda³² in ker posamezniki z neetičnim ravnanjem znanosti navsezadnje povzročajo škodo, a tudi ne najpomembnejši, ker zaradi njih pogosto bolj trpita ugled znanosti in zaupanje širše javnosti vanjo kot pa sama znanost, širša družba ali človeštvo.³³ Za uresničevanje znanosti inherentnih ciljev – v prvi vrsti spoznavnih, ob njih pa seveda tudi praktičnih – sta po moje veliko bolj škodljiva politično-gospodarski kontekst, v katerem se ta odvija, in storilnostno-trženjska ideologija, ki jo znanstvene in visokošolske ustanove v zadnjem času pospešeno ponotranjajo.

Dobro usklajen večtirn pristop je zato edini, od katerega si lahko obetamo nekaj uspeha. Visokošolske in raziskovalne organizacije in ustanove bi morale končno pokazati več poslušanja to, kako na videz moralno nevtralne organizacijske strukture, pravila, navodila in spodbude

32 In tako soustvarjajo plodna tla za neetično organizacijsko kulturo, kot prepričljivo dokazuje Ariely 2013.

33 Ta trditev ni samorazvidno resnična, zato zahteva kratko pojasnilo oz. utemeljitev. V znanosti, vsaj za njene empirične discipline to velja, poznamo dve osnovni vrsti napak, zmotne potrditve (t. i. false positives) in zmotna zanikanja (t. i. false negatives). Prvo napako zagrešimo, kadar s testom, laboratorijskim poskusom, opazovanjem, meritvami, statistično analizo ali kako drugo metodo potrdimo korelacijo ali povezavo med dvema količinama, ki v resnici sploh nista povezani (kot na primer že omenjeni Andrew Wakefield, med odmerkom cepiva proti ošpicam, mumpsu in rdečkam ter avtistično motnjo), drugo pa, ko o dveh ali več opazovanih količinah zaključimo, da nista oz. niso statistično pomembno ali celo vzročno povezani/e, čeprav je res ravno nasprotno. O tem, katere napake so za znanost in širše bolj škodljive, zmotne potrditve ali zmotna zanikanja (oz., v statističnem besednjaku, napake tipa 1 ali napake tipa 2), se mnenja teoretikov znanosti razhajajo. Vsaj delno na to vpliva, ali je izhodiščna hipoteza (t. i. null hypothesis) formulirana pozitivno ali negativno, pa seveda naši vsakokratni interesi in potrebe. Že nekoliko obrabljeni primer s testom nosečnosti lepo ponazarja tovrstno poljubnost: če je izhodiščna hipoteza "Ana je noseča.", potem bo zmotna potrditev situacija, v kateri je test nosečnosti Anino nosečnost potrdil, čeprav ta v resnici sploh ni noseča, zmotno zanikanje pa situacija, ko taisti test nosečnosti ni potrdil, čeprav je Ana v resnici noseča. Katera od teh dveh napak bo za Ano hušja, prva ali druga, je že na prvi pogled odvisno od tega, ali se ta nosečnosti veselijo ali ne – če je nosečnost za Ano nezaželena, bo hušje zmotno zanikanje, ker v tem primeru ne bo pravočasno prekinila nosečnosti oz. odpravila plodu; če se Ana nosečnosti veseli, pa bo zanjo hušja zmotna potrditev, ker ji bodo napačni rezultati testa dolgo dajali lažno upanje. Za kaznovalni sistem velja ravno obratno; če gledamo na sodni proces kot na preverjanje hipoteze o obtoženčevi krivdi, so zmotne potrditve (torej obsodbe nedolžnih) precej usodnejše kot zmotna zanikanja (tj. oprostitev krivih). (False positive and false negative) V splošnem pa veljajo za škodljivejša zmotna zanikanja in ta se vsaj na prvi pogled večkrat pripetijo zaradi malomarnosti in površnosti raziskovalcev/k kot pa zavoljo njihovih zavestnih manipulacij in prevar. To seveda ne pomeni, da tudi zmotne potrditve ne morejo biti škodljive ali zmotna zanikanja neškodljiva. Dve izjemi od zgornjega pravila to potrjuje. Najprej preizkusi varnosti novih zdravil, kjer farmacevtska podjetja, še zlasti kadar tovrstne raziskave tudi sama financirajo, od raziskovalcev pričakujejo, da ti hipoteze o škodljivih stranskih učinkih ne bodo potrdili, pa najsi že preizkušano zdravilo tovrstne učinke ima ali pa ne. Vsaj v prvem primeru bo zmotno zanikanje nedvomno škodljivo – o tem priča, recimo, zgodba o talidomidu, s katerim so si noseče ženske v poznih petdesetih in zgodnjih šestdesetih letih prejšnjega stoletja lajšale jutranjo slabost in ki je samo v Nemčiji pobabil od pet do deset tisoč novorojencev, in številna druga tragična poglavja iz zgodovine farmacevtske industrije. Da lahko nepopravljivo škodo povzročijo tudi zmotna potrditve, nas po drugi strani boleče opominja zloglasni Andrew Wakefield, ki naj bi po lastnih navedbah potrdil povezavo med cepivom proti OMR (ošpicam, mumpsu in rdečkam) in zvišano stopnjo tveganja za avtistično motnjo. Večina zmotnih potrditev pa je vseeno neškodljivih – ponarejeni rezultati raziskav že večkrat omenjenih Dedrika Stapela, Dominiquea La-Courja, Marca Hauserja in Hwang Koo-Suka vsi po vrsti sodijo v to zadnjo kategorijo.

povečujejo tveganje za neetično ravnanje, posameznike pa bi bilo treba ustrezno najprej usposobiti in nato vnaprej zavezati k etičnemu ravnanju – pri čemer je lahko ta akt javen in svečan ali pa zaseben in intimen.³⁴ Seveda pa bo tudi še tako dobro načrtovan in usklajen ter dosledno izvajan načrt prej ali slej trčil ob zunanje meje – dokler bo znanje v prvi vrsti blago, tj. novčljiva in potrošna dobrina, in šele nato, če sploh, tudi intrinzična vrednota, bodo najhujše anomalije ostale. Pa nismo sploh še nič rekli o tem, kako zaradi vsesplošne komercializacije znanosti in z njo povezanih finančnih spodbud znanstveniki kopičijo in poglobljajo znanje, ki ga bo lahko naročnik in financer raziskave z dobičkom prodal dalje,³⁵ namesto takega, ki bi kar največ ljudem kar čimbolj izboljšalo življenje. A naj to ostane tema za kako drugo priložnost.

---

34 V drugem primeru se univerzitetni učitelj/ica in/ali raziskovalec/ka zaveže k etičnemu ravnanju pred skrbno izbrano zaupno osebo. (Bazerman & Tenbrunsel 2011)

35 Tudi če bo nato podobno kot umetna inteligenca zlorabljeno za manipuliranje in nadzor nad ljudmi, ali tako kot robotika za razvoj samodejnih orožij.

Literatura

- Antony, Louise: *Different voices or perfect storm: why are there so few women in philosophy?*. Journal of Social Philosophy, let. 43, št. 3 (jesen 2012); 227-255.
- Ariely, Dan: *(Poštena) resnica o (ne)poštenosti. Kako lažemo vsem – še posebej sebi*. Ljubljana: UMCO, 2013.
- Arsenjuk, Urška, Novak, Polona & Urek, Mojca: *Kariere žensk v številkah in biografijah*. Ženske v znanosti, ženske za znanost. Ule, Mirjana, Šribar, Renata & Venturini, Andreja (ur.). Ljubljana: FDV založba, 2013; 112-139.
- Baumeister, Roy F.: *Evil. Inside Human Violence and Cruelty*. New York: Henry Holt & Co., 1999.
- Bazerman, Max & Tenbrunsel, Ann: *Blind Spots: Why We Fail to Do What Is Right and What to Do about It*. Princeton, NJ. & Oxford: Princeton University Press, 2011.
- Bosch, Xavier: *Dealing with scientific misconduct*. British Medical Journal, 335 (2007); 524-525.
- Cooper, Marianne: *The false promise of meritocracy*. The Atlantic, december 2015. <https://www.theatlantic.com/business/archive/2015/12/meritocracy/418074/> (28.10.2018)
- Corbyn, Zoe: *Misconduct is the main cause of life-sciences retractions*. Nature, 490/7418 (2012); 21-21.
- Crane, Tim: *The peer-review industry: impausible and outrageous*. The Times Literary Supplement, 23. oktober 2018. <https://www.the-tls.co.uk/articles/public/peer-review-industry-implausible-outrageous/?fbclid=IwAR0zPq9wCp8C8nz9cTAX9OunFOZA0jzEMOVa2unn2AAZmcBG9d7QklJkQwo> (24.10.2018)
- Crouch, Margaret A.: *Implicit bias and gender (and other sorts of) diversity in philosophy and the academy in the context of corporatized university*. Journal of Social Philosophy, let. 43, št. 3 (jesen 2012); 212-226.
- D'Angelo, John: *Ethics in Science. Ethical Misconduct in Scientific Research*. Boca Raton, FL: CRC Press, 2012.
- Deer, Brian: *How the case against the MMR vaccine was fixed*. The British Medical Journal, 342 (2011); c5347.
- Dolenc, Sašo: *Potrebuje znanost posodobitev?* Kvarkadabra, 18. avgust 2018. https://kvarkadabra.net/2018/08/znanost-posodobitev/?fbclid=IwAR3VN-wEw5HpfSM_5bCKJ6OGZ67bNnFKobAUXIzfGXds0yCS7IVKQiXce8Y (25.10.2018)
- Etični kodeks za raziskovalce Univerze v Ljubljani*.
- Evropski kodeks ravnanja za ohranjanje raziskovalne poštenosti*. Strasbourg: Evropska znanstvena fundacija & Zveza evropskih akademij, 2011. https://www.arrs.gov.si/sl/analize/publ/inc/Evropski_kodeks_raziskovalne_postenosti.pdf (4.11.2018)
- False positive and false negative. Type I error vs Type II error explained*. <https://365datascience.com/false-positive-vs-false-negative/> (30.10.2018)
- Fanelli, Daniele: *How Many Scientists Fabricate and Falsify Research? A Systematic Review and Meta-Analysis of Survey Data*. PLoS ONE 4/5 (2009): e5738.
- Fricker, Miranda: *Epistemic Injustice. Power and the Ethics of Knowing*. Oxford: Oxford University Press, 2007.
- Gino, Francesca: *Understanding ordinary unethical behaviour: why people who value morality act immorally*. Current Opinion in Behavioral Sciences, 3 (2015); 107-111.
- Gino, Francesca, Moore, Don A. & Bazerman, Max: *See No Evil: When We Overlook Other People's Unethical Behavior*. Social Decision Making: Social Dilemmas, Social Values, and Ethical Judgments. Kramer, Roderick, idr. (ur.). New York: Psychology Press, 2009; 241-263.
- Godecharle S., Nemery, B. & Dierickx, K.: *Guidance on research integrity: no union in Europe*. The Lancet, let. 381, 30. marec 2013; 1097-98.
- Gruber, Thorsten: *Academic sell-out: how an obsession with metrics and rankings is damaging academia*. Journal of Marketing in Higher Education, 24/2 (2014); 166-177.
- Hasslanger, Sally: *Changing the ideology and culture of philosophy: not by reason (alone)*. Hypathia, let. 23, št. 2 (april-junij 2008); 210-223.
- Higginson, A.D. & Munafò, M.R.: *Current Incentives for Scientists Lead to Underpowered Studies with Erroneous Conclusions*. PLoS Biol 14; 11 (2016): e2000995.
- Hofmann, Bjoern, Myhr, Anne Ingeborg & Holm, Soeren: *Scientific dishonesty—a nationwide survey of doctoral students in Norway*. BMC Medical Ethics 14/3 (2013).
- Horton, Richard: *What is medicine's 5 sigma?*. The Lancet, let. 385 (13. april 2015); 1380-1380.
- Ioannidis, John P.A.: *Why most published research findings are false*. PLoS Medicine, 2/8 (2005); 696-701.

- Ioannidis, John P.A., Klavans, Richard & Boyack, Kevin W.: *The scientists who publish a paper every five days*. Nature, 561 (13. september 2018); 167-169.
- Javornik, Branka: *Nadlegovanje v akademskih krogih*. Metina lista, 31. oktober 2018. <https://metinalista.si/nadlegovanje-v-akademskih-krogih/> (6.11.2018)
- Jereb E., Perc M., Lammlein B., Jerebic J.,Urh M., Podbregar I., idr.: *Factors influencing plagiarism in higher education: A comparison of German and Slovene students*. PLoS ONE 13/8 (2018); e0202252. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0202252> (4.11.2018)
- Keating, Brian: *There's nothing noble about science's Nobel prize gender gap*. Wired, 27. maj 2018. URL: <https://www.wired.com/story/theres-nothing-noble-about-sciences-nobel-prize-gender-gap/> (24.10.2018)
- Kodeks etike in integritete za raziskovalce na Univerzi v Mariboru. <https://www.um.si/projekti/%C4%8Clove%C5%A1ki%20viri%20v%20raziskovanju/SiteAssets/Strani/default/Kodeks%20etike%20in%20integritete%20za%20raziskovalce%20na%20Univerzi%20v%20Mariboru..pdf> (5.11.2018)
- Komisija za ženske v znanosti MIŠZ: *Razlike v delovnih pogojih v znanosti. Sumarno poročilo po spolu*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, marec 2011. http://www.mizs.gov.si/fileadmin/mvzt.gov.si/pageuploads/pdf/znanost/Zenske_v_znanosti/Delovni_pogoji_znanost-spol.pdf (8.11.2018)
- Kornfeld, Donald S. & Titus, Sandra L.: *Stop ignoring misconduct*. Nature, 537/7618 (2016); 29–30.
- Kreft, Lev & Ule Mirjana: *Kritika neoliberalne znanstvene odličnosti*. Ženske v znanosti, ženske za znanost. Ule, Mirjana, Šribar, Renata & Venturini, Andreja (ur.). Ljubljana: FDV založba, 2013; 94–111.
- Lincoln, Anne, Pincus, Stephanie, Koster, Janet & Leboy, Phoebe: *The Matilda effect in science: awards and prizes in the US, 1990s and 2000s*. Social Studies of Science, let. 42, št. 2 (2012); 307-320.
- Lindsay, James, Boghossian, Peter & Pluckrose, Helen: *Academic Grievance Studies and the Corruption of Scholarship*, AREO, 2. oktober 2018. <https://areomagazine.com/2018/10/02/academic-grievance-studies-and-the-corruption-of-scholarship/> (22.10.2018)
- McGettigan, Andrew: *The Great University Gamble. Money, Markets, and the Future of Higher Education*. London: Pluto Press, 2013.
- Malički, Mario & Marušić, Ana: *Is there a solution to publication bias? Researchers call for changes in dissemination of clinical research results*. Journal of Clinical Epidemiology, 67 (2014); 1103e1110.
- Maliniak, Daniel & Powers, Ryan & Walter, Barbara F.: *The Gender Citation Gap in International Relations*. International Organization 67, jesen 2013; 889–922.
- Merton, Robert K.: *The Matthew Effect in science*. Science, 159/3810 (1968); 56-63.
- Milgram, Stanley: *Poslušnost avtoriteti. Edinstveni eksperiment, ki je izzval človeško naravo*. Ljubljana: UMCO, 2009.
- Moher D., Naudet F., Cristea I.A., Miedema F., Ioannidis J.P.A., Goodman S.N.: *Assessing scientists for hiring, promotion, and tenure*. PLoS Biol 16/3 (2018); e2004089.
- Open Science Collaboration: *Estimating the reproducibility of psychological science*. Science, 349/6251 (28. avgust 2015); aac4716.
- Palazzo, Guido idr.: *Ethical blindness*. Journal of Business Ethics, 109 (2012); 323-338.
- Perc, Matjaž: *The Matthew effect in empirical data*. Journal of the Royal Society Interface, 11 (2014); 20140378. <http://dx.doi.org/10.1098/rsif.2014.0378>
- Pulverer, B.: *When things go wrong: correcting the scientific record*. The EMBO Journal, 34/20 (2015); 2483–2485.
- Rest, James R.: *Development in Judging Moral Issues*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1979.
- Rest, James R.: *The major components of morality*. Kurtines, W. & Gewirtz, J. (ur.): Morality, Moral Development and Moral Behavior. New York: Wiley, 1984; 24–38.
- Rest, James R.: *Moral Development: Advances in Research and Theory*. New York: Praeger Press, 1986.
- Saul, Jennifer: *Ranking exercises in philosophy and implicit bias*. Journal of Social Philosophy, let. 43, št. 3 (jesen 2012); 256-273.
- Sesardić, Neven & de Clercq, Rafael: *Women in philosophy. The problem with the discrimination hypothesis*. National Association of Scholars, 10. december 2014. <http://spot.colorado.edu/~tooley/Women%20in%20Philosophy-Problems%20with%20the%20Discrimination%20Hypothesis-National%20Association%20of%20Scholars.pdf> (2.11.2018)

Shu, Lisa L., Mazar, Nina, Gino, Francesca, Ariely, Dan & Bazerman, Max H.: *Signing at the beginning makes ethics salient and decreases dishonest self-reports in comparison to signing at the end*. Proceedings of the National Academy of Sciences, 18. september 2012, let. 109, št. 38; 15197–15200.

Sokal, Alan & Bricmont, Jean: *Intellectual Impostures. Postmodern Philosophers' Abuse of Science*. London: Profile Books, 1998.

Sovacool, Benjamin K.: *Exploring scientific misconduct: isolated individuals, impure institutions, or an inevitable idiom of modern science?*. Bioethical Inquiry 5 (2008); 271-282.

Šorgo, Andrej idr.: *Opportunity makes the cheater. High school students and academic dishonesty*. CEPS Journal, 5/4 (2015); 67-87.

Ule, Mirjana, Šribar, Renata & Venturini, Andreja (ur.): *Ženske v znanosti, ženske za znanost*. Ljubljana: FDV založba, 2013.

Zimbardo, Philip: *The Lucifer Effect. How Good People Turn Evil*. London & Sydney: Rider, 2007.

Povzetek

Razmerje med etiko in znanostjo je od nekdanj zapleteno. V članku smo izpostavili dve njegovini značilnosti – v sodobni znanosti iz leta v leto narašča število etično spornih praks in znanstvene ustanove in organizacije se (zato) zadnje čase precej obsedeno ukvarjajo z etično regulacijo znanosti. Pri tem so v ospredju njihovega zanimanja pojavne oblike raziskovalne nepoštenosti: izmišljanje, prikrajanje, potvarjanje in skrivanje podatkov, plagiatorstvo in parazitstvo, zamolčani konflikti interesov ipd.

A za pretirano zanimanje za grehe in prestopke posameznih raziskovalcev plačujemo visoko spoznavno ceno. Zaradi njega radi spregledamo druge, po izvoru bolj sistemske in strukturne, a nič manj moralno pomembne pomanjkljivosti organizacije in ustroja znanstvene in raziskovalne dejavnosti, od demokratičnega deficita, mnogoterih in trdoživih oblik diskriminacije, na glavo obrnjenega vrednotnega sistema z vsiljeno instrumentalizacijo, komercializacijo in poblagovljenjem znanja, do izkrivljenih meril kakovosti in odličnosti in s temi povezanih nezasluzenih privilegijev, neenakih priložnosti in pogojev za raziskovalno delo ter izkoriščanja mlajših in ranljivih.

Znanstvena srenja ima za omenjene etične pomanjkljivosti na splošno bore malo posluha. Ta prispevek odpira etični prerez stanja v sodobni znanosti, nadaljuje kratka analiza prepleta različnih dejavnikov, ki so odgovorni zanj, in zaključuje skica možnih poti iz orisane etične krize, brez razrešitve katere si ni mogoče obetati pravega in trajnega znanstvenega napredka.

Summary

The relationship between science and ethics has always been a complex one. For the purposes of this article, I focus on two of its features: the exponential growth in the number of cases of reported scientific misconduct, and the recent preoccupation of leading scientific institutions with ethical regulations. The focus is thus on dishonesty in research: fabrication, falsification and biased use of data, plagiarism and academic parasitism, undisclosed conflicts of interests, and the like.

However, this emphasis on the violations of ethical norms by individual researchers comes with an epistemic price – we tend to neglect the degree to which scientific institutions and practices are plagued by moral defects of a systemic, structural and institutional kind. Modern science suffers from a host of moral problems: a deficit of democracy, various forms of discrimination, a values system turned upside-down, the imposition of instrumentalization, commercialization and commodification of knowledge and education, distorted criteria for research quality and excellence with associated undeserved privileges, unequal opportunities and work conditions, and exploitation of younger and more vulnerable workers.

The scientific community is not particularly receptive to these ethical deficits. This article begins with an ethical assessment of the current situation in modern science, continues with an analysis of the interactions of various factors responsible for it, and concludes with an outline of possible ways forward from the ethical crisis described, without which no genuine and lasting scientific progress is conceivable.

Ključne besede

znanost, meritokratski mit, raziskovalna nepoštenost, plagiatorstvo, akademsko parazitstvo, etična slepota

Keywords

science, the myth of meritocracy, scientific misconduct, plagiarism, academic parasitism, ethical blindness

Ali se neetične oblike znanstvenega delovanja omejujejo samo na očitne in razkrite primere goljufij v znanosti?

Franc Mali

Pod pojmom znanstvena integriteta si predstavljamo delovanje raziskovalcev v skladu s profesionalnimi in etičnimi standardi. Pri znanstveni integriteti gre za nepristransko in avtonomno delovanje raziskovalcev, ki ni podvrženo konfliktu interesov. Zaupanje med znanostjo, odločevalci na področju raziskovalno-razvojne politike in širšo javnostjo je danes vedno bolj na preizkušnji, zato je ključnega pomena, da so v okviru celotnega sistema znanosti vzpostavljeni bolj trdni etični temelji, ki uravnavajo praktično delovanje raziskovalcev. Brez težnje po ohranjanju in utrjevanju znanstvene integritete ne bi bilo znanstvenega napredka.

Etični kodeksi in krepitev znanstvene integritete. (Ne)moč normativizma?

V okviru bolj analitičnega pristopa, ki mu bom sledil v nadaljevanju svoje razprave, je smiselno izhajati iz razločevanja med kategorijo družbeno-etičnega konteksta znanstvenega raziskovanja in kategorijo znanstvene integritete. Prva se nanaša zlasti na razmerje med znanostjo in družbo, druga na zavezanost profesionalnim etičnim normam znanosti. Običajno obstaja v praksi med obema kategorijama tesna povezava. Če se na področju medicinskih raziskav pojavijo znanstvene goljufije, ki očitno kršijo profesionalne standarde raziskovanja, na primer izmišljanje podatkov v postopkih raziskovanja, potem ima takšna oblika znanstvenega nepoštenja lahko kasneje katastrofalne posledice na zdravje ljudi.

V zadnjem obdobju se z vprašanjem krepitve integritete znanstvenega raziskovanja ukvarjajo različne ustanove na evropski in širši mednarodni ravni, kot so Združenje evropskih akademij (ALLEA), Evropska znanstvena fundacija (ESF), Evropska mreža za raziskovalno integriteto (European Network of Research Integrity Offices), Evropsko združenje za etiko v znanosti in novih tehnologijah (EGE), Svetovna konferenca o raziskovalni integriteti (The World Conference on Research Integrity), OECD Globalni znanstveni forum (OECD Global Science Forum) in druge. Od leta 2000 naprej potekajo tudi skupne svetovne konference na to temo. Zlasti nekateri uradi in združenja, ki delujejo v okviru Evropske unije, so pripravili posamične dokumente, ki naj bi služili kot vodnik etičnemu delovanju raziskovalcev v nacionalnih znanstvenih skupnostih. Ti normativni dokumenti vključujejo zahtevo po poštenem prikazovanju raziskovalnih ciljev in smotrov, zanesljivosti v izvajanju raziskovanja, objektivnosti, nepristranskosti in neodvisnosti, transparentni znanstveni komunikaciji, dolžnosti, da skrbno pristopamo k vsem subjektom raziskovanja, korektnosti do dosežkov preteklih generacij raziskovalcev in tudi odgovornost do prihodnjih znanstvenih generacij itd. V evropskem prostoru igra trenutno osrednjo vlogo revidirana verzija evropskega *Kodeksa raziskovalne integritete* (*Code of Conduct for Research Integrity*), ki naj bi predstavljal temelj samoregulaciji (nacionalnih) znanstvenih skupnosti glede vprašanj etike in različnih praks, ki odstopajo od teh etičnih načel.¹ Namreč, kot je zapisano v tej najnovejši direktivi “je nezmožnost slediti dobrim praksam odraz neprofesionalnega obnašanja v znanosti. S tem škodimo samemu raziskovalnemu procesu, degradiramo pomembnost znanstvenega sodelovanja, zmanjšujemo zaupanje v verodostojnost znanosti, zapravljamo resurse za raziskovalno delo in povzročamo nepotrebne krivice subjektom, ki sodelujejo v raziskovanju in morebitnim uporabnikom raziskovanja.” (EC-CRI 2017, 8).

Glavni problem takšnih splošnih kodeksov, ki prisegajo na avtoregulativno moč znanosti in predstavljajo včasih bolj skupek zelenih ciljev in ne vsebujejo jasno definiranih mehaniz-

---

¹ Prvo verzijo *Code of Conduct for Research Integrity* je leta 2011 pripravilo Evropsko združenje akademij skupaj z Evropsko znanstveno fundacijo. Kasneje je bila ta prvotna verzija večkrat revidirana, nazadnje leta 2017. Ta zadnja verzija vključuje tudi vprašanja tehnološkega razvoja, odprte znanosti in družbenih medijev.

mov sankcioniranja, je njihova nemoč pri odpravi neetičnih oblik delovanja znanstvenikov v posameznih nacionalnih znanstvenih skupnostih. Ni dvoma, da je priseganje na vzgojo mladih raziskovalcev, mentorske zglede, dobre prakse in še marsikaj drugega izredno pomembno. Vseeno se moramo po drugi strani zavedati, da v posameznih (nacionalnih) znanstvenih skupnostih vprašanje profesionalne etike ni vedno enako percipirano. Obstajajo razlike v znanstvenih skupnostih, znanstvenih disciplinah in med samimi raziskovalci, kar vse je lahko posledica vrste specifičnih dejavnikov, ki se jih takšni splošni kodeksi ne dotikajo.

Če se ozremo na situacijo v Sloveniji, ki naj bi me v moji razpravi še posebej zanimala, potem se zdi, da ob soočanju in razkrivanju vedno večjega števila znanstvenih goljufij v zadnjem času relativno površno razpravljamo o širših družbenih vidikih teh negativnih pojavov v znanosti. Število neetičnih oblik obnašanj se povečuje, tako da se tudi pri nas pojavljajo domneve, da odkrite znanstvene goljufije predstavljajo samo vrh ledene gore. Zato se lahko v celoti strinjam s tistimi kritičnimi ocenami, ki pravijo, da je pri nas problem "... že zgolj vzpostavljanje delujočih mehanizmov za uveljavljanje osnovnih načel glede znanstvene integritete in etičnega delovanja raziskovalcev" (Šribar 2015) oziroma vprašanje, "ali sploh nacionalni mehanizem in ali sploh sankcioniranje." (Šribar 2015). V Resoluciji o raziskovalni in inovacijski strategiji Slovenije 2011–2020 je bilo pred več kot šestimi leti zapisano, da je ena izmed prioritiet vzpostavitve častnega razsodišča na nacionalni ravni, ki bo skrbelo za doseganje standardov etike v raziskovalni dejavnosti. To častno razsodišče naj bi bilo oblikovano v Sloveniji na nacionalni ravni, kar so predlagali tudi nekateri strokovnjaki iz tujine (SAZU 2015). V državah z majhnim številom raziskovalcev na posameznih disciplinarnih področjih, kjer je težko ustanovljati strokovna telesa, ne da bi bili znanstveniki podvrženi konfliktu interesov, naj bi bil bolj centraliziran pristop primernejši. Žal častno razsodišče na nacionalni ravni, ki naj bi skrbelo za doseganje standardov etike v raziskovalni dejavnosti, do danes v Sloveniji še ni bilo ustanovljeno. Prevladujejo parcialni in dokaj nekoordinirani pristopi.²

---

² O tem, da v majhnih državah, kjer se na področju znanosti lahko hitro razrastejo negativni učinki znanstvenega "inbreedinga" in kjer je celotni sistem bistveno manj "opremljen" s formalnimi mehanizmi za izvajanje profesionalnih raziskovalno-razvojnih politik, kar negativno vpliva tudi na profesionalno etiko znanosti, sem več pisal ob drugih priložnostih (Mali 2014; Mali in Pustovrh 2017).

Naraščanje števila odkritih goljufij v znanosti zmanjšuje zaupanje javnosti v znanost

Številne analize odkrivajo vznemirljivo visoko stopnjo neetičnih oblik obnašanja raziskovalcev v vseh znanstvenih okoljih širom sveta (glej več: Horbach in Halffman 2017; Martin 2013; Bohannon 2013). Meja med očitnimi primeri znanstvenih goljufij in drugimi manj opaznimi oblikami nepoštenih obnašanj znanstvenikov postaja vedno bolj ohlapna. Dejstvo je, da pojem t. i. znanstvenega nepoštenja vključuje zelo široko in raznoliko paleto neetičnih obnašanj. Številne izmed teh oblik neetičnih obnašanj ležijo v "sivih conah", v okviru katerih je težko potegniti jasne ločnice med tem, kar je in kar ni več dopustno v znanosti.

Zaradi naraščajočega odkrivanja teh neetičnih oblik obnašanja znanstvenikov se je v veliki meri porušil mit o avtoregulativni moči znanosti, ko gre za vprašanje znanstvene integritete. Takšno absolutno avtoregulativno moč znanosti so v svojih tekstih nedaleč nazaj poveljčevali številni pisci, med njimi tudi Michael Polany z idejo avtonomne "republike znanosti" (Polanyi 1962). V to zvrst (znanstvene) mitologije bi lahko na prvi pogled šteli tudi spise Roberta Mertona, kjer se ta avtor ukvarja s profesionalnim etosom znanosti (Merton 1973). Seveda le v primeru, če bi Mertonova etična načela interpretirali kot idealne in strogo kodificirane norme. Znano je, da se je Merton izogibal takšnemu hipostaziranju profesionalne etike. Profesionalni etos znanosti je razvijal kot sociološki in ne kot strogo kodificirani normativni koncept. Zato so njegovi sociološki razmisleki pomembno vplivali na oblikovanje kasnejših ("policy") strategij, ki se ukvarjajo z vprašanjem znanstvene integritete.

Gledano globalno je na področju znanstvene etike pred letom 1975 v širšem pomenu besede prevladoval diskurz, ki se je ukvarjal predvsem z anomalijami, ki se pojavljajo glede na temeljna načela Mertonovega profesionalnega etosa (načelo univerzalnosti, komunalnosti, organiziranega skepticizma, nepristranskosti). Od leta 1975 do leta 1990 je bil poudarek na poskusih eksplicitnega definiranja znanstvenih goljufij in prevar. Po letu 1990 pa že predhodno omenjeni normativni dokumenti in direktive največ govorijo o promociji znanstvene integritete in dobrih praksah, iz katerih naj bi raziskovalci učili, kako v dvoumnih okoliščinah etično delovati (glej več: Montgomery in Oliver 2009). V bistvu gre za to, da se v teh novejših direktivah in deklaracijah vprašanja znanstvene integritete in deviantnih oblik znanstvenega obnašanja obravnavajo vzporedno.

Danes je v manj razvitih znanstvenih okoljih izredno pereče vprašanje, kako se zmoremo sistemsko soočiti z različnimi oblikami neetičnih obnašanj raziskovalcev. Če namreč še enkrat izpostavim, vloga splošnih deklaracij in normativnih usmeritev, ki so jih prispevale različne mednarodne organizacije, je z vsemi navodili in navedbami dobrih praks še kako pomembna, vendar sama po sebi ne more odpraviti vseh nakopičenih težav.

Naraščanje različnih neetičnih oblik obnašanja, o katerih govorijo številne analize, zahteva večji angažma vseh nadzornih ustanov, ki izvajajo kontrolo v sistemu znanosti. Menim, da pri kritičnih razpravah o temnih lisah znanosti, ki zadevajo goljufije, lahko pomembno vlogo igra tudi širša javnost in kritični mediji. Nezaupanje javnosti v moderno znanost se lahko zmanjša, če so problemi znanosti prikazani javnosti na čim bolj transparenten način; četudi se včasih zdi, da popularni mediji primere goljufij in prevar napihujejo in spreminjajo v aferastvo

zaradi lastnih potreb po dvigu bralstva. V zvezi z znanstvenimi goljufijami so namreč neredko srečujemo z dvema povsem nasprotujočima si stališčema. En pogled je tisti, ki pravi, da so odkrite in v javnosti diskutirane goljufije samo vrh ledene gore neetičnih dejanj raziskovalcev in da lahko pri njihovem razkrivanju veliko pomaga širša javnost in mediji. Drugi pogled spet pravi, da popularni mediji v želji po čim večji odmevnosti novic pretiravajo in poenostavljajo tako v ocenah kot presojah glede znanstvenih goljufij. Dejstvo je, da se je celo v ZDA, kjer so se najprej in najbolj dosledno lotili odkrivanja in sankcioniranja najbolj očitnih znanstvenih prevar, sprožil pravi plaz njihovega odkrivanja šele po tem, ko sta William Broad in Nicholas Wade, raziskovalna novinarka na področju znanosti, ki sta delovala od “zunaj”, objavila delo *Betrayers of the Truth* (Broad in Wade 1982).

Kako se soočiti s problemom “kriptoamnezije” v znanosti?

Že opravljene študije so odkrile, da medkulturne razlike v raziskovalni politiki, raziskovalni praksi in raziskovalnih odnosih pomembno vplivajo na stališča akterjev glede vprašanja znanstvene integritete, tako tistih, ki delujejo v sistemu znanosti, kot tudi tistih, ki delujejo zunaj sistema znanosti (glej več: Antes et al. 2018; Pupovac in Fanelli 2015; Heitman 2014). V razvitih znanstvenih skupnostih se je najprej izoblikovala bolj transparentna politika glede kršenja etike znanstvenega delovanja. To je navsezadnje tudi posledica dejstva, da so se tam najprej uveljavile osnovne opredelitve goljufij v znanosti. Te klasične opredelitve znanstvenih goljufij bolj ali manj veljajo tudi v današnjem času. Tem goljufijam je namenjeno največ pozornosti, poznamo pa jih pod naslednjimi izrazi: ponarejanje, izmišljanje, plagiatorstvo (v ang.: falsification, fabrication, plagiarism (FFP)). Prvi je o teh tipih goljufij že sredi devetnajstega stoletja pisal Charles Babbage, ki je za opis spornih znanstvenih praks (ponarejanje, izmišljanje, prikrivanje podatkov) uporabljal dokaj posrečeno izrazoslovje. Govoril je namreč o utaji podatkov v znanosti kot kuhanju (cooking), o prirejanju podatkov kot precejanju (triming) itd. (Babbage 2015/1830).

Definicije klasičnih znanstvenih prevar se dandanes v številnih odtenkih razlikujejo, vendar v osnovi velja za njih to, kar je zapisano v Evropskem kodeksu raziskovalne integritete. V omenjenem dokumentu gre pri fabrikaciji za izmišljanje rezultatov raziskovanja in njihovo predstavljanje, kot da gre za resnične rezultate raziskovanja. Pri ponarejanju gre za manipulacijo v zvezi z raziskovalnim materialom, orodjem ali procesi oziroma za spremembe oziroma odrekanje podatkov, ne da bi za to obstajali kakršnikoli upravičeni razlogi. Pri plagiatih gre za uporabo dela in ideje drugih raziskovalcev, ne da bi se dalo ustrezno priznanje izvirnim delom, kar pomeni, da so kršene intelektualne pravice avtorjev teh del. Skratka, gre za “napačno uporabo intelektualne lastnine” (ECCRI 2017, 8).

Če bi se hoteli izogniti vsem možnim poenostavitvam v razpravah o klasičnih oblikah znanstvenih goljufij, bi seveda morali upoštevati še celo vrsto drugih dejavnikov. To pomeni,

da je meja med prevaro in zanikrnostjo ali celo napako včasih zelo tanka. Kriptoamnezija sploh ni redek pojav v znanosti.³

Resnici na ljubo, sploh ni nujno, da odkrite oblike goljufij dobijo kakršenkoli epilog. Še toliko težje je nek epilog pričakovati v mejnih primerih. To je tudi eden izmed razlogov, zakaj glede narave znanstvenih goljufij obstaja toliko nasprotujočih si pogledov. Predvsem pa obstajajo velike razlike glede vprašanja, katera je ustrezna pot pri soočanju s temi perečimi vprašanji.

Naj se v zvezi s tem zadnjim vprašanjem zgolj na kratko ustavim ob vprašanju znanstvenih plagiatov. Dejali smo že, da so plagiaty v znanosti opredeljeni kot neetična prisvojitve tujega dela, kot da gre za lastno delo. V okviru akademske znanosti in nenazadnje tudi v okviru referenčnih evropskih kodeksov (na primer Evropskega kodeksa znanstvene integritete) je kategorija plagiata opredeljena na temelju širših etičnih in ne ožjih pravnih okvirjev. V tem pogledu se v glavnem izhaja iz že predhodno omenjene predpostavke, da gre pri plagiatu za neke vrste odtujitev (vsebine) tujega teksta in prikazovanje le-tega kot lastne stvaritve. V tem primeru domneva o zavestni nameri in želji po neposredni koristi tistega, ki se poda na pot plagiatstva, ni eksplicitno izražena. Zato tudi naj sankcioniranje plagiatorjev po pravni poti po mnenju številnih strokovnjakov ne bi bilo izvedljivo. Ostala naj bi zgolj možnost javne moralne obsodbe, ki pa ima za plagiatorja lahko ravno tako usodne posledice. Plagiatorstvo se pojavlja v različnih kontekstih in se izraža v različnih oblikah. V ekonomsko-podjetniškem sektorju se kršenje avtorskih pravic praviloma rešuje pred sodišči. V tem primeru lahko rečemo, da se vprašanje plagiatorstva zreducira na pravni problem. V okviru akademske znanstvene skupnosti se praviloma ne srečujemo s takšnimi strogimi "legalističnimi" zahtevami.

Ni pa stališče, češ da za razreševanje spornih zadev glede plagiatov v akademskem znanstvenem svetu ne potrebujemo pravnih instanc, edino zveličavno. Pogosto naletimo na mnenja, da se zaradi pristopov, ki izključujejo pravne instance, znanstvene institucije manj angažirajo pri odkrivanju plagiatov, saj vseskozi obstaja strah, da zadeve pravno niso vzdržne. To naj bi navsezadnje vplivalo tudi na oblikovanje širših (nacionalnih) strategij glede sankcioniranja znanstvenikov, ki so bili razkriti kot plagiatorji ali znanstveni goljufi nasploh. V Nemčiji eden vodilnih avtorjev na tem področju, Volker Rieble, ki je napisal odmevno delo *Das Wissenschaftsplagiat. Vom Versagen eines Systems* (Rieble 2010), vztraja, da morajo iti vsi postopki, ki so povezani s primeri goljufij in prevar v smeri t. i. pravne podkrepljenosti (v nem.: "Verrechtlichung"). To naj bi pomenilo, da naj bi bili posamezni koraki odkrivanja prekrška, pristojnosti izbranih komisij, opredelitve prekrška kot tudi profesionalnoetičnih in kazensko-pravnih posledic zelo natančno opredeljeni.

Neodvisno od tega, ali bodo šli prihodnji trendi v posameznih znanstvenih skupnostih v smeri večje ali manjše pravne podkrepljenosti v postopkih odkrivanja znanstvenih goljufij, pa že danes lahko z gotovostjo trdimo, da na področju takšnega ali drugačnega sankcioniranja neetičnih oblik obnašanja znanstvenikov prednjačijo bolj razvita znanstvena okolja na Zahodu. V teh okoljih je več regulativnih načel, ki želijo "usmerjati" etično delovanje znanstvenikov in tukaj je tudi več institucij, ki so se relativno zgodaj začele ukvarjati tudi z najbolj drastičnimi oblikami znanstvenih goljufij. Res pa je tudi, da so se tudi v teh okoljih mehanizmi odkrivanja, spremljanja

---

³ O tem problemu nezavednih, podtaknjenih in načrtnih goljufijah in prevarah v znanosti sem več pisal na drugih mestih (glej več: Mali 2002).

in sankcioniranja odkritih goljufij skozi čas spreminjali. Kar zadeva sankcioniranje znanstvenih nepoštenj, obstajajo pomembne razlike tudi v načinu, kdaj in kako so se vzpostavili kontrolni mehanizmi. V ZDA so že v osemdesetih letih prejšnjega stoletja ustanovili centralizirano agencijo, ki ima zakonska pooblastila glede preiskovanja sumov goljufij in prevar na področju raziskovanja, ki je financirano iz javnih sredstev (glej več: Antes in drugi 2018).

Na koncu je treba reči, da se kot povsem legitimno zastavlja vprašanje, ali je pretirana zakonska regulacija in sankcioniranje zaradi neetičnega obnašanja znanstvenikov nujno učinkovita. Dejstvo je, da se vseskozi srečujemo s precejšnjim razkorakom med (etičnimi) normami in prakso, kar pa je glede na to, da znanost ne obstaja zunaj družbe, razumljivo. Zato se zdi, da se je treba – če se vrnemo na začetek naše razprave – tudi na področju postavljanja etičnih pravil obnašanja izogibati pretiranim in že apriorno neuresničljivim pričakovanjem.

Porast neetičnih oblik znanstvenega delovanja v moderni znanosti

Dejali smo že, da je v današnjih pogojih delovanja znanosti vedno težje ohranjati visoke profesionalne in etične standarde raziskovanja. Krog raznovrstnih znanstvenih nepoštenj dobiva vedno nove oblike. Tega se zavedajo tudi avtorji že predhodno omenjenih deklaracij in direktiv, ki so nastale v okviru institucij EU in ki želijo spodbuditi raziskovalce k dvigu njihove profesionalne in etične kulture. Opozarjajo, da obstajajo številne negativne prakse delovanja raziskovalcev, ki jih sicer ne moremo uvrstiti v krog najbolj sprevrženih znanstvenih goljufij, ki pa zaradi kršenja osnovnih etičnih pravil vseeno zmanjšujejo zaupanje širše javnosti v znanost in vodijo k eroziji profesionalnih vrednot v samem sistemu znanosti. V ta krog spadajo takšni odkloni kot so t. i. redundantne oblike znanstvenega publiciranja, t. i. “honorarno” soavtorstvo v znanstvenih publikacijah (v ang.: *honorary authorship*) ali pa t. i. soavtorstvo “prikritih duhov” (v ang.: *ghost authorship*) v znanstvenih publikacijah,⁴ avtoplagiatstvo, neupoštevanje obveščene soglasja v različnih tipih empiričnih in laboratorijskih raziskav, delovanje na temelju konflikta interesov itd. Delovanje teh z etičnega vidika neprimernih praks naj bi po nekaterih ocenah v obdobju od leta 2000 do leta 2012 naraslo za petkrat (Martin 2013).

Ni moj namen, da se na tem mestu lotimo obravnave vsakega izmed zgoraj naštetih odklonov od etičnega obnašanja znanstvenikov. Dejstvo je, da vsak zase in tudi vsi skupaj vplivajo na

---

⁴ Obstajajo različne opredelitve obeh kategorij neetičnega obnašanja v znanosti, vendar osnovna razlika med t. i. soavtorstvom prikritih duhov in t. i. honorarnim soavtorstvom je v tem, da je pri prvem tipu nekdo, ki je dal substancialni prispevek k rezultatu raziskave, v objavljenem tekstu zamočan, pri drugem, pa je nekdo, ki ni niti s prstom mignil pri raziskavi, v objavljenem tekstu podpisan kot soavtor (glej več: da Silva in Dobranszki 2016; European Science Foundation 2010). Razlogi za to, da posamezni raziskovalci oziroma skupine raziskovalcev sledijo tej zadnji praksi, so še vedno ne tako redka navada avtomatskega podpisovanja vodij raziskovalnih oddelkov ali inštitutov pod tekst ali pa pričakovanja avtorjev tekstov, da bo navedba bolj slav- nih (uglednih) raziskovalcev tekstu lažje odprla vrata objavi.

upočasnitev razvoja znanosti. In da so še kako prisotni tudi v majhni skupnosti raziskovalcev v Sloveniji, kjer tudi iz povsem objektivnih okoliščin prihaja do znanstvenega “inbreedinga” (majhna mobilnost akademskega in raziskovalnega osebja), kar ustvarja številne situacije, ki vodijo v konflikt interesov. Sam prihajam s fakultete, kjer je skoraj četrtina zaposlenih v partnerskih ali sorodstvenih povezavah. Šele v zadnjem času je bil po vzoru nekaterih dokumentov Evropske unije sprejet interni kodeks etičnega obnašanja, zato si lahko predstavljamo, da smo se v preteklosti v praksi v glavnem srečevali s številnimi situacijami, ki so izražale konflikt interesov, četudi ga večina zaposlenih (žal) na moji matični ustanovi na ta način niti ni dojemala.

Redundantne oblike publiciranja v znanosti vodijo edinole k naraščanju števila publiciranih znanstvenih enot, ničesar pa ne prispevajo k napredku znanosti (Genova in drugi 2016). Podobno je z odkloni s soavtorskimi publikacijami, ki naj bi se po nekaterih analizah pojavljali v zadnjem času desetkrat bolj pogosto kot klasične oblike znanstvenih goljufij in prevar (Marušič in drugi 2011). Nesporno je, da je od tega, kako se v posameznih disciplinah opredeljuje prispevek posameznih avtorjev k skupnemu (znanstvenemu oziroma publicističnemu) rezultatu, in navsezadnje tudi od tega, kako se rešujejo morebitni spori okrog deleža posameznih avtorjev k skupnemu “outputu”, odvisna integriteta znanstvenega raziskovanja. V glavnem se strinjam s stališčem, da se morajo raziskovalci med sabo čim bolj korektno dogovoriti, kakšen je delež vsakega izmed njih pri skupnem rezultatu (objavi teksta). Najbrž težko pričakujemo, da bodo t. i. “vratarji”, ki skrbijo za transparenten in verodostojen pretok znanstvenih informacij in ki nastopajo v vlogi urednikov ali recenzentov, določili neka strogo zacementirana pravila glede zapisa prvega avtorja, zaporedja avtorjev itd. Vseeno pa se mi zdi upravičeno in odgovorno, da v primeru, ko pride do sporov glede deleža soavtorstev v predloženih tekstih, tudi oni opravijo ustrezno kontrolo.

Številne težave se pojavljajo tudi na strani uredniških politik znanstvenih revij. V okviru znanstvene publicistike je zaradi porasta lažnih novic vedno težje ohranjati znanstveno integriteto, še posebej zato, ker se tudi sama znanstvena publicistika neredko spreminja v navadni biznis. V okviru tega publicističnega “trga”, ki je vedno bolj usmerjen dobičkonosno, za številne kritike ni posebej presenetljivo, da je skrb za znanstveno verodostojnost objav pri uredništvih posameznih revij vedno manj pomembna (glej več: Collins in Bassat 2018). Zato tudi ni naključje, da pri odkrivanju deviantnih oblik obnašanja raziskovalcev ne igra nujno ključne vloge vzpostavljeni recenzijski sistem v znanosti, temveč naključni “žvižgači”, ki imajo pogum in javno razkrivajo nepravilnosti v znanstvenih okoljih, kjer delujejo. Ne smemo tudi pozabiti, da se uredništva znanstvenih revij zaradi naraščajočega pritiska po čim več objavah soočajo z obremenjenostjo recenzijskih sistemov. Preobremenjenost avtomatsko vodi k manj dosledni kontroli, ki je temelj za kvalitativni napredek znanosti. To je posebno pomembno pri odkrivanju znanstvenih plagiatov. Relativno enostavno je odkrivati t. i. “copy paste” plagiate, kjer gre za dobesedni prepis tekstov, ko pride do njihove kraje. Kaj pa druge, težje razpoznavne vrste plagiatov? Ena takšnih nekorektnih oblik kraje naj bi predstavljali t. i. “shake-paste” plagiat (glej več: Froehlich 2006), v okviru katerih naj bi se po analogiji z “mešanico začimb” (“shake’n bake”), ki se uporablja v ZDA, iz različnih virov prepisalo posamezne dele teksta, največkrat odstavke, jih dodobra zamešalo in se jih potem navidezno nizalo v zaporedju brez reda, v upanju, da takšen način pisanja ne bo vzbujal pozornosti pri recenzentih in urednikih znanstvenih revij. Nemški avtorji, ki so na široko razpisali o teh bolj prikritih oblik plagiatov, so iz-

našli posrečen izraz “Halbsatzflickerei” (Weber-Wulff in Wohnsdorf 2006, 91), kar bi lahko v slovenščino prevedli z izrazom “krpanje tekstov s polovično prepisanimi stavki”. Obstajajo seveda tudi druge bolj ali manj prikrite oblike kraje tujih tekstov.

Včasih je zanimivo slediti jadikovanjem glavnih in odgovornih urednikov celo najbolj prestižnih in svetovno znanih znanstvenih revij o tem, da ne morejo več slediti trikom, ki jih uporabljajo raziskovalci z nizko stopnjo profesionalne etike. Naj omenim zgolj primer znanstvene revije *Research Policy*, ki ima na področju, s katerim se tudi sam ukvarjam (družbene študije znanosti in tehnologije), enega najvišjih faktorjev vpliva. Ben Martin, dolgoletni glavni urednik revije *Research Policy*, je zapisal, da se je pred letom 2007 uredništvo revije *Research Policy* zelo sporadično srečevalo s problemom neetičnih obnašanj (Martin 2013). Če pa so se takšni problemi že pojavili, potem jih je uredništvo obravnavalo zelo diskretno, v neposredni komunikaciji z avtorji spornih izdelkov, ki so bili predloženi v objavo. Po letu 2007 pa so se tudi v tej ugledni znanstveni reviji soočili s kar nekaj odmevnimi aferami. Predvsem pa so zaznali porast manjših, že predhodno naštetih znanstvenih nepoštenj, ki pa z vidika ohranjanja profesionalnih etičnih standardov niso nič manj sporna.

Namesto zaključka

V naslovu svojega prispevka sem si zastavil vprašanje, ali se neetične oblike znanstvenega delovanja omejujejo samo na očitne in razkrite primere goljufij in prevar v znanosti. Že samo teh nekaj primerov, ki sem jih v svoji kratki refleksiji o znanstveni integriteti in profesionalnem etosu znanosti omenil, nedvoumno prikazuje, da je odgovor na uvodno zastavljeno vprašanje nujno negativen. Najbolj razvpiti in odkriti primeri znanstvenih goljufij predstavljajo samo majhen del neetičnih oblik znanstvenega delovanja. Kot nas opozarjajo številne že opravljene študije, se obseg različnih oblik kršenja etičnih pravil znanstvenega obnašanja v moderni znanosti povečuje, ne pa zmanjšuje. Ravno zaradi razraščanja teh manj vidnih primerov neetičnega obnašanja, ki ne pridejo na naslovnice medijev kot primeri razvpitih goljufij in prevar v znanosti, je pomembno, da tudi na institucionalni ravni vzpostavljamo in razvijamo ustrezne kontrolne mehanizme. Skratka, da skrbimo za krepitev znanstvene integritete. Tudi sam sem nekoliko skeptičen do možnosti, da lahko v majhnih in glede vprašanja profesionalnega etosa relativno nerazvitih znanstvenih skupnostih, kot je skupnost raziskovalcev v Sloveniji, kjer iz povsem objektivnih razlogov obstaja večja nevarnost netransparentnega delovanja, zgolj v opori na (posplošene) etične kodekse, ki temeljijo na primerih dobrih praks, rešujemo vse sporne situacije. Nenazadnje to dokazuje tudi eden zadnjih primerov dokaj razvpite in medijsko odmevne znanstvene goljufije na ljubljanski univerzi. Kljub temu pa takšni etični kodeksi, ki so jih pripravila različna mednarodna združenja in ustanove in o katerih sem nekaj besed spregovoril v uvodu prispevka, tudi v tako specifičnih znanstvenih okoljih, kot je naše, prinašajo veliko dobrega.

Uporabljeni viri

- Antes, Alison, Tammy English, Kari Baldwin in James DuBois: The Role of Culture and Acculturation in Researchers' Perceptions of Rules in Science, *Science and Engineering Ethics*, 2/2018, 361–391.
- Babbage, Charles: Reflections on the Decline of Science in England, and on Some of Its Causes. *Astounding – Stories. Com*, 2015/1830.
- Bohannon, John: Who's afraid of peer review? *Science*, 6154/2013, 60–65.
- Broad, William in Wade, Nicholas: *Betrayers of the Truth: Fraud and Deceit in the Halls of Science*. New York: Simon & Schuster, 1982.
- Collins Montgomery, Elizabeth in Bassat, Quique: The Scientific Integrity of Journal Publications in the Age of 'Fake News', *The Journal of Tropical Pediatrics*, 23 July/2018; <https://doi-org.nukweb.nuk.uni-lj.si/10.1093/tropj/fmy039> (12.8.2018)
- ECCRI (2017): *The European Code of Conduct for Research Integrity (Revised Edition)*. Berlin: ALLEA - All European Academies.
- European Science Foundation: *Fostering Research Integrity in Europe. A report by the ESF Member Organisation Forum on Research Integrity*, 2010; www.esf.org/activities/mo-fora/research-integrity.html (27.7. 2018).
- Froehlich, Gerhard: Plagiate und unethische Autorenschaften. *Information*, 2/2006, 81–89.
- Genova Gonzalo, Hernan Astudillo, Anabel Fraga: The Scientometric Bubble Considered Harmful. *Science and Engineering Ethics*, 1/2016, 227–235.
- Heitman, Elizabeth: Cross-cultural considerations in U.S. research ethics education. *Journal of Microbiology and Biology Education*, 2/2014, 130–134.
- Horbach, Serge in Halffman, Willem: Promoting Virtue or Punishing Fraud. Mapping Contrasts in the Language of 'Scientific Integrity'. *Science and Engineering Ethics*, 6/2017, 1461–1485.
- Mali, Franc: Nekater dileme in vprašanja o vodenju znanstvene politike v majhnih znanstvenih skupnostih: primer Slovenije. *Dialogi*, 10/2014, 30–45.
- Mali, Franc in Pustovrh, Toni: RD&I policy decision-making in Slovenia during the transition : lost opportunities and challenges for a more innovative economic and democratic development. *Slovenia: social, economic and environmental issues, (European political, economic, and security issues)*. Ur. Adam Frane. New York: Nova Science. 2017, 147–162.
- Mali, Franc: *Razvoj moderne znanosti. Socialni mehanizmi*. Ljubljana: Založba FDV, 2002.
- Martin, Ben: Whither research integrity? Plagiarism, self-plagiarism and coercive citation in an age of research assessment. *Research Policy*, 5/2013, 1005–1014.
- Marušič, Ana, Bošnjak, Lana, Jerončič, Ana: A systematic review of research on the meaning, ethics and practices of authorship across scholarly disciplines. *PLoS ONE*, 9/2011, e23477.
- Merton, Robert: *Sociology of Science*. Chicago: University of Chicago Press, 1973.
- Montgomery, Kathleen in Oliver, Amalya: Shifts in Guidelines for Ethical Scientific Conduct How Public and Private Organizations Create and Change Norms of Research Integrity. *Social Studies of Science*, 1/2009, 137–155.
- Polanyi, Michael: *The Republic of Science: its political and economic theory*. Minerva, 1/1962, 54–73.
- Pupovac, Vesna in Fanelli, Daniele: Scientists admitting to plagiarism: A meta-analysis of surveys. *Science and Engineering Ethics*, 5/2015, 1331–1352.
- Rieble, Volker: *Das Wissenschaftsplagiat. Vom Versagen eines Systems*. Frankfurt/M: Vittorio Klosterman GmbH, 2010.
- SAZU: *Dogodki. Etika v znanosti: od zlorab do regulacije* (2015); <http://www.sazu.si/events/57cdb5a8778f937457bdf609> (21.8.2018)
- Šribar, Renata: *Odprta vprašanja etične znanosti: Kako naj se nič pravega ne zgodi?, Pogledi*, 22/ 2015; <http://pogledi.delo.si/mnenja/kako-naj-se-nic-pravega-ne-zgodi> (22.8.2018)
- Teixeira da Silva, Jaime in Dobranszki, Judit: Multiple Authorship in Scientific Manuscripts. *Ethical Challenges, Ghost and Guest/Gift Authorship, and the Cultural/Disciplinary Perspective*. *Science and Engineering Ethics*, 5/2016, 1457–1472.
- Weber-Wulff, Debora in Wohnsdorf, Gabriele: Strategien der Plagiatsbekämpfung. *Information*, 2/ 2006, 90–98.

Povzetek

Članek se ukvarja z neetičnimi oblikami delovanja raziskovalcev in vprašanjem, ali skrb za ohranjanje znanstvene integritete v majhni (slovenski) skupnosti znanstvenikov lahko prepuštimo edinole etičnim kodeksom. Avtor prispevka ne zanika izredno pomembne vloge številnih evropskih in drugih mednarodnih etičnih kodeksov, ki s primeri dobrih praks in poudarjanjem vzgojnih elementov, krepijo znanstveno integriteto. Hkrati opozarja, da pretirana vera v normativno moč profesionalne etike sama po sebi ne spreminja zadev. Zavedanje tega dejstva je pomembno zlasti v času, ko se neetične oblike znanstvenega delovanja ne omejujejo samo na očitne in razkrite primere goljufij in prevar v znanosti.

Summary

This article looks at unethical forms of scientific conduct and the question of whether (general) ethical codes could be the only instrument to improve scientific integrity in the small (Slovenian) scientific community. The author recognizes the important role of various European and other international ethical codes which through examples of good practice and an emphasis of raising awareness strengthen scientific integrity, but also notes that an exaggerated faith in the normative power of professional ethics does not in itself change matters. Awareness of this fact is especially important at a time when scientific misconduct is not restricted just to obvious and well-known cases fraud and deception in science.

Ključne besede

znanstvena integriteta, znanstveno nepoštenje, etični kodeks, konflikt interesov, plagiatstvo

Key words

scientific integrity, scientific misconduct, ethical codes of conduct, conflict of interest, plagiarism

Raziskovalni zdrsi: prihodnje preiskovalne usmeritve

Rita Faria

Ta članek zagovarja stališče, da bi bilo treba raziskovalne zdrse pojmovati kot nekaj zaskrbljujočega in razviti boljše orodja za njihovo razumevanje. Takšna orodja zahtevajo bolj poglobljeno razmišljanje o vedenju in situacijah, ki jih označujemo kot raziskovalne zdrse, pa tudi empirične metode za njihovo ustrezno preučevanje. Pri teh razmislekih bi morali pozornost odvrniti od posameznega raziskovalca in raziskovalke in se namesto tega osredotočiti na obstoječi sistem znanstvenega nagrajevanja in na način delovanja univerz v 21. stoletju.

Uvod

Prispevek bo imel osebno noto; že deset let namreč preučujem raziskovalne zdrse ter o tej problematiki objavljam in predavam (Faria 2013; 2014; 2015). To počenjam s kriminološkega vidika, kar v širšem smislu pomeni, da so me navdihnile kriminološke raziskave o kriminalu na delovnem mestu in organiziranem kriminalu ter deviantnosti. Nedavno sem objavila knjigo z rezultati empirične raziskave o raziskovalnih zdrsah, ob katerih upam, da je kriminološki argument jasen (Faria 2018). Čeprav nisem prva izvedla kriminoloških analiz raziskovalnih zdrsov (gl. npr. Adams in Pimple 2005; Ben-Yehuda 1986; Beyens in Swaaningen 2015; Buggenhout in Christiaens 2016; Friedrichs 2010; Gutwirth in Christiaens 2015; Hesselmann, Wienefoet in Reinhart 2014; Redman in Caplan 2005; Walker in Holtfreter 2015), pa sem želela ponuditi sistematičen pregled tega pojava.

Glede na to specifično kriminološko perspektivo je treba raziskovalne zdrse obravnavati podobno kot druge oblike deviantnosti oz. kriminala, do katerih prihaja v okviru zakonite dejavnosti, in jih zakrivijo osebe, ki so na videz dobro integrirane v družbo. Tako je na primer pri kršitvah zdravnikov, zločinih bankirjev ali deviantnosti podjetnikov. To pomeni tudi, da posameznih dejanj ne bi smeli obravnavati, ne da bi se zavedali organizacijskih in strokovnih okvirov, v katerih do kršitev prihaja. Zato bi bilo treba za boljše razumevanje poklicne deviantnosti in kriminala na primer raziskati kulturo določene finančne institucije oz. družbe, njene vrednote in pravila, ki se jih drži. Na ravni celotne hierarhije posredovane norme, vrednote, cilji, dodeljene naloge ipd. vplivajo na ljudi, ki delujejo v organizacijskih okoljih. Obenem so strokovnjaki in strokovnjakinje (najsi gre za raziskovalce/ke, odvetnike/ce, računovodje/kinje ipd.) sposobni ustvarjati in razširjati načine, kako ukrepati pri premagovanju težav, reševanju omejitev in izpolnjevanju ciljev, pri čemer venomer interpretirajo razpoložljive priložnosti in upravičujejo svoje ukrepanje (Benson in Simpson 2009; Crozier in Friedberg, 1977).

Ne preseneča, da so vsa ta leta preučevanja, pisanja in predavanja o raziskovalnih zdrsah privedla do številnih vprašanj. Kot znanstvenica in raziskovalka sem razvila vrsto razmišljanj o zlorabah, do katerih prihaja v poklicu, ki ga opravljam. Ko sem se začela zavedati vseh načinov, kako bi moji znanstveni kolegi in kolegice utegnili škodovati drugim iz poklicne skupnosti, celotni družbi ali raziskovalnemu procesu, se mi je pred očmi pojavila naslednja podoba iz knjige *Slika Doriana Graya*, ki jo je napisal Oscar Wilde: Dorian spozna, da se je portret, na katerem je bil nekoč upodobljen kot nedolžen mladenič, spremenil in je zdaj prikazoval pošast, ki združuje vso njegovo lastno moralno izprijenost in krutost. Kadarkoli razmišljam o trenutnih vrzelih v teoretičnih in empiričnih raziskavah o raziskovalnih zdrsah, se tako sprašujem, če si raziskovalci morda niti ne želijo bolj raznorodnega števila raziskav o raziskovalnih zdrsah, ker se na nek način bojijo in jih skrbi, da bodo dobili vpogled v izprijeno podobo znanosti in raziskovanja.

V obdobju, ko sem se osebno ukvarjala s to tematiko, so številna vprašanja ostala neodgovorjena. Z drugimi besedami: postalo mi je precej jasno, kako naj bi potekalo prihodnje raziskovanje te problematike. Zato bo ta prispevek bralce in bralke napotil na referenčno literaturo o raziskovalnih zdrsah, saj želim poglobiti razpravo o nekaterih razsežnostih, za katere menim, da še vedno niso zastopane v literaturi in torej tudi niso deležne zanimanja tistih, ki analizirajo raziskovalne zdrse. Gre za naslednji vprašanji: 1. Katera vedenja in situacije poleg že dobro privzetih bi morali obravnavati kot raziskovalne zdrse? 2. Katere metode bi bilo treba uporabiti za razu-

mevanje in razlaganje, zakaj do raziskovalnih zdrsov prihaja? Ne trdim, da drugih vprašanj ni treba obravnavati, temveč le zagovarjam stališče, da bi si navedeni vprašanja zaslužili hitrejšo razpravo in rešitev, saj bodo odgovori nanju naposled oblikovali prihodnja prizadevanja na področju obravnavanja raziskovalnih zdrsov.

V sklepnem delu tega prispevka bom zagovarjala stališče, da bi se v raziskavah s področja raziskovalnih zdrsov morali izogibati stigmatizaciji posameznih raziskovalcev in raziskovalk, zlasti mlajših, in da bi morali razmisliti o sedanjem znanstvenem sistemu nagrajevanja in načinu delovanja univerz v 21. stoletju. Upam, da bo to raziskovalcem in univerzam omogočilo bolj uspešno preprečevanje morebitnih škodljivih posledic kršitev.

Katere situacije spadajo pod okrilje raziskovalnih zdrsov

S konceptualnega stališča so kot raziskovalni zdrsi dojete vse kršitve raziskovalne integritete in zdrsi kot takšni predstavljajo kršitve “strokovnih standardov, kot so jih določile strokovne organizacije, raziskovalne ustanove in – kadar je to relevantno – vlada in javnost” (Steneck 2006, 56). Na ta način se raziskovalni zdrsi razlikujejo od kršitev etičnih norm pri raziskovanju, ki zadevajo moralno razsodnost raziskovalcev, raziskovalk in izpolnjevanje načela “ne škoduj” pri znanstvenih raziskavah – v smislu zaščite ljudi (Anderson in Corneli 2018).

Dozdevno vlada konsenz, da raziskovalni zdrsi vključujejo:

prirejanje, ponarejanje oz. plagiatorstvo pri predlaganju, izvajanju ali pregledovanju raziskav oz. pri poročanju o rezultatih raziskav. S prirejanjem je mišljeno izmišljevanje rezultatov in njihovo evidentiranje oz. poročanje o njih. S ponarejanjem je mišljeno manipuliranje z raziskovalnimi materiali, opremo ali procesi oz. spreminjanje ali opuščanje podatkov oz. rezultatov, tako da raziskovalni proces v raziskovalnem poročilu ni natančno predstavljen. S plagiatorstvom je mišljeno prisvajanje idej, procesov, rezultatov ali besed nekoga drugega, ne da bi pri tem ustrezno navedli vir ... (Kretser, Murphy in Dwyer 2017, 166).

Živahnejše so razprave glede odločitev o tem, ali naj raziskovalni zdrsi vključujejo tudi t. i. vprašljive raziskovalne prakse, za katere se pojmuje, da spadajo na sivo območje, kjer so norme glede tega, kako ravnati, manj jasne. Med vprašljive raziskovalne prakse prištevamo naslednje: avtorstvo v senci, samoplagiatorstvo, P-Hacking ali HARKing,¹ zloraba statističnih tehnik, neodgovorno avtorstvo, odvečne objave, neustrezne metode, pristranski rezultati, zloraba

---

¹ P-Hacking pomeni napačno poročanje o resničnih učinkih pri statističnih analizah, z namenom zavajati o pomembnosti rezultatov raziskave (Head, Holman, Lanfear, Kahn and Jennions 2015). HARKing se nanaša na prakso postavljanja hipoteze po tem, ko so bili podatki že analizirani in so rezultati znani (Butler, Delaney and Spoelstra 2016).

moči nad sodelavci, favoritizem, korupcija, pristranskost, konflikt interesov, zloraba akademske svobode itd. (Agnoli, Wicherts, Veldkamp, Albiero in Cubelli 2017; Jaffer in Cameron 2006, John, Loewenstein in Prelec 2012; Thompson 2002).

V lastnih raziskavah (Faria 2018) sem identificirala številne situacije, ki so z vidika raziskovalcev in predpisov problematične. Kljub temu v mnogih izmed teh situacij ni nujno prišlo do "cenzure" in negativnega odziva družbe. V nekaterih primerih lahko imajo tisti, ki se pravil ne držijo povsem, namesto negativnih posledic celo koristi. Nerazkriti konflikti interesov lahko na primer prispevajo k socialnemu vplivu, kar je v dandanašnji evropski znanstveni panorami izjemno cenjeno. V kontekstu kritike modela znanosti kot "slonokošččenega stolpa" si znanstveniki, znanstvenice morda želijo sodelovati z naročniki raziskav, s čimer jim navsezadnje omogočijo poseganje v raziskovalni proces in v rezultate raziskav, s tem pa postaneta znanstvena svoboda in avtonomija omejeni.²

Iz te konceptualne razprave lahko izpeljemo več ugotovitev. Prva je, da se bodo empirični rezultati o pogostosti in pojavnosti samoprijavljenega vedenja precej razlikovali glede na to, ali raziskujemo prirejanje, ponarejanje in plagiatorstvo, ali pa vprašljive raziskovalne prakse. Še posebej zato, ker se prirejanje, ponarejanje in plagiatorstvo dozdevno nanaša na najhujše, a najmanj pogosto vedenje (Fanelli 2009). Nadalje so nekatere oblike raziskovalnih zdrsov lahko posledica tega, kako posamezni akterji dojemajo svojo vlogo oz. funkcijo v organizacijskem in profesionalnem kontekstu. Na primer kršitve pri strokovnih recenzijah ali pa častno avtorstvo, ko vodilni sistematično dodajajo svoja imena k vsem prispevkom, ki jih napišejo njihovi podrejeni oz. sodelavci in sodelavke iz skupine. Kljub temu nekatere raziskave trdijo, da se bodo raziskovalni zdrsi z večjo verjetnostjo pojavili pri tistih v zgodnji fazi raziskovalne kariere (Fanelli, Costas in Larivière 2015). Fang, Steen in Casadevall (2013) pa prav nasprotno ugotavljajo, da do raziskovalnih zdrsov prihaja v celotnem kariernem spektru, od pripravnikov do znanstvenikov in znanstvenic na višjih položajih.

Druga ugotovitev je, da pravila in predpisi, sprejeti za preprečevanje raziskovalnih zdrsov, morda celo omogočajo obstoj sivih območij, ker v smernicah ne upoštevajo vprašljivih raziskovalnih praks. V raziskavah nadnacionalnih dokumentov, ki urejajo raziskovalne zdrse (Faria 2018), sem ugotovila, da se ti dokumenti večinoma nanašajo na prirejanje, ponarejanje in plagiatorstvo; le v majhnem delu vzorca je omenjeno, da je treba premisliti tudi o drugih, manj jasnih situacijah, kot so na primer konflikti interesov. Hkrati raziskovalne organizacije morda niti nimajo ustreznih spodbud, interesov, priložnosti ali sredstev, da bi lahko določile ustrezne predpise in nato tudi mehanizme za odkrivanje raziskovalnih zdrsov, oz. oblikovale pravične in nepristranske preiskovalne postopke (Sieber 2012).

Nadaljnja predhodna ugotovitev je, da se večina raziskovalnih zdrsov implicitno nanaša na vedenje posameznikov in s tem ignorira situacije, ko se organizacije (ne glede na to, ali gre za univerzo, raziskovalni oddelek ali laboratorij) neprimerno vedejo do svojih strokovnjakov. Martinson, Anderson, Crain in Vries (2006) ugotavljajo, da pri znanstvenikih, ki menijo, da so

---

² Kratek premislek o nekaterih nedavnih primerih nerazkritih konfliktov interesov je na voljo na povezavi: <http://imagingjustice.org/essays/dangerous-liaisons-conflicts-interest-sponsored-research/>.

bili v svoji organizaciji nepravilno obravnavani, obstaja večja verjetnost, da bodo s svojim ravnanjem ogrozili integriteto znanosti. Edwards in Roy (2017) navajata, da obstajajo sistemska tveganja za znanstveno integriteto, ki jih povzročajo sprijene pobude raziskovalcem, na primer poudarjanje uspešnosti glede na kvantitativna merila in ustvarjanje hiperkonkurenčnih okolij za pridobivanje financiranja.

Empirične metode za boljše preučevanje raziskovalnih zdrsov

Kljub temu, da bo učinek verjetno takšen kot pri Dorianu Grayu, se pojavlja vse več zaskrbljenosti glede raziskovalnih zdrsov, čeprav niso vsi podvrženi empiričnemu raziskovanju. Horbach in Halffman (2016) navajata obstoj treh vrst dokumentov, v katerih se razpravlja o raziskovalni integriteti: znanstvena besedila, usmeritveni dokumenti in časopisni članki. Enako velja za raziskovalne zdrse, zaradi česar je težko razlikovati vrste zdrsov in določiti področje znanstvenih raziskav na to temo. Druga težava je dejstvo, da avtorji, ki preučujejo raziskovalne zdrse in o njih razpravljajo, izhajajo iz različnih znanstvenih disciplin, številne raziskave pa se osredotočajo na kršitve na prav teh področjih (Kumar 2009). Tako lahko tovrstne raziskave nastanejo na področjih biomedicinskih ved, kemije ali klinične prakse, avtorji pa razpravljajo o zadevah, kot so pravila, sankcije, goljufije, kršitve, deviantno vedenje, zastraševanje, preprečevanje ipd. Tovrstni koncepti so bili razviti in kritično ocenjeni na področju kriminologije in v drugih družbenih znanostih, zato jih je lahko natančno razumeti. Kljub temu so v nekaterih raziskavah uporabljeni nekritično in se tisti, ki jih uporabljajo, ne zavedajo tehtnih teoretskih razprav, na katerih ti koncepti temeljijo. To pomeni tudi, da so se empirične raziskave raziskovalnih zdrsov izvajale v različnih znanstvenih disciplinah z raznovrstnimi epistemološkimi in metodološkimi tradicijami, zaradi česar je težje dobiti splošen pregled skupno opravljenega dela. Namesto tega se zdi, da so študije raziskovalnih zdrsov razpršene in nesistematične.

Nadaljnja težava je povezana z dejstvom, da se uradni podatki ne zbirajo sistematično oz. se ne razkrivajo med državami in univerzami. Pomanjkljivo poročanje o primerih kršitev velja torej za nekaj običajnega. V kriminološkem smislu to pomeni, da je število neodkritih primerov raziskovalnih zdrsov verjetno precej relevantno. Zaradi tega so nekateri raziskovalci in raziskovalke začeli iskati druge vire, kot so preklici ali popravki v znanstvenih revijah, ki nudijo vpogled v raziskovalne zdrse (Fanelli, Costas in Larivière 2015; Hesselmann, Graf, Schmidt in Reinhart 2016).

Dotatna težava je v tem, da raziskovalni zdrsi, kot so prirejanje podatkov, plagiatorstvo dela nekoga drugega, ubiranje bližnjic, ali pa univerze, ki se ne zmorejo spoprijeti z nepravilnim vedenjem, običajno predstavljajo občutljivo tematiko, tako da zaradi družbene zaželenosti organizacije ljudje neradi razpravljajo o njih (John et al. 2012; Karabag in Berggren 2016; Lee 2011). To na nek način ovira uporabo raziskovalnih metod, ki so oprte na tesno sodelovanje z

ljudmi, na primer kvalitativnih metod. Pravzaprav večina empiričnih študij podatke zbira s pomočjo vprašalnikov in anket, sledijo jim študije, v okviru katerih so analizirani dokumenti, precej redkeje pa gre za intervjuvanje, izvajanje diskusij v fokusnih skupinah, študije primerov in zgodovinske raziskave (Faria 2018; Macfarlane, Zhang in Pun 2014).

To pomeni tudi, da te študije le redko pridobijo stališča raziskovalcev in raziskovalk samih o tem, zakaj prihaja do raziskovalnih zdrsov. Težko doženejo, kakšne pomene akterji in akterke pripisujejo svojemu vedenju, kako zaznavajo vzroke, kako racionalizirajo ipd. Z drugimi besedami: čeprav je mogoče ustvariti kategorije goljufov (gl. Kornfeld 2012), bi bilo izredno pomembno, da bi nam znanstveniki in znanstvenice lahko prispevale vpogled v to, zakaj v nekaterih primerih raziskovalne zdrse dojemajo kot priložnost, ki jo velja izkoristiti. Zaznana tveganja (vključno z odkritjem in sankcioniranjem) in koristi, organizacijske ovire in – v nasprotnem primeru – nagrade pa so posameznim ljudem v pomoč pri sprejemanju odločitev, ali raziskovalne zdrse zagrešiti ali ne.

Pri tem, kar poskušam poudariti, je relevantno dejstvo, da se večina raziskav ukvarja z vedenjem posameznika, posameznice in veliko manj pozornosti namenja organizacijski ravni. Z drugimi besedami: raziskave, ki se nanašajo na mezo- in makrodimenzije raziskovalnih zdrsov, bi morale pomagati razumeti odločitve za zdrse, hkrati pa bi osvetlile, kaj (če sploh kaj) jih na univerzah ali na gospodarski in družbeni ravni spodbuja oz. zavira. Čeprav so bile izvedene nekatere študije o učinkovitosti usposabljanja za raziskovalno integriteto in odgovorno raziskovanje (natančneje: metaanalize in pregledi), rezultati niso bili enoznačni (Kalichman 2013, Marusic et al. 2016). Kljub temu lahko govorimo o precejšnjem pomanjkanju podobnih študij o učinkovitosti uradnega odkrivanja in sankcioniranja (Keränen 2006), zaščiti prijaviteljev in prijaviteljic (Gibson et al. 2014; Sieber 2012), pomembnosti jasnih smernic, poštenih postopkih do znanstvenikov, znanstvenic, pa tudi o odgovornosti organizacij, ki ne implementirajo odgovorne kulture integritete.

Prihodnje usmeritve

Namen tega prispevka je tudi, da opredeli nekatere omejitve na področju vse pogostejših raziskav o raziskovalnih zdrsih. Te omejitve po mojem zadevajo dve temeljni znanstveni dejavnosti: opredeljevanje in zbiranje podatkov. Z drugimi besedami: pri vsakršnem raziskovanju je treba najprej opredeliti temo raziskave. Naslednji logični korak je odločitev glede načina zbiranja podatkov o temi, ki so nato analizirani. Čeprav se izvaja vedno več empiričnih raziskav o raziskovalnih zdrsih, se bodo te v prihodnje vedno ukvarjale s tema zelo preliminarnima, toda ključnima korakoma: kaj so raziskovalni zdrsi in kako jih je mogoče empirično preučevati?

Po mojem mnenju bi vodilno vlogo pri tovrstnih študijah morala prevzeti kriminologija, že preprosto zato, ker se tradicionalno ukvarja s kriminalom, deviantnostjo in kršitvami ter s tem, kako vse to obvladovati. To ne pomeni, da kriminologijo pojmem kot *edino* znanost, ki je spo-

sobna preučevati raziskovalne zdrse. Čeprav menim, da se je izkazala za sposobno preučevati druge oblike profesionalnih in organizacijskih kršitev, ne zagovarjam njenega monopola.

Če želimo uspešno razvijati študije o raziskovalnih zdrsih, bo treba marsikaj izboljšati. Kot prvo bi bilo treba kritično oceniti, če je raziskovalne zdrse koristno koncipirati kot ponarejanje, izmišljevanje in plagiatorstvo, oz. ali naj se koncepcija namesto tega razširi tudi na vprašljive raziskovalne prakse. To bi po drugi strani pomenilo, da bi se preiskovale nekatere situacije, ki bi bile podobne pravemu kriminalnemu vedenju. Konflikti interesov v podjetjih in politiki so na primer tesno povezani s korupcijo in nepotizmom. Ali naj se isti princip prenese na področje raziskovalnih zdrsov?

Pomanjkanje konsenza glede opredelitve raziskovalnih zdrsov vpliva tudi na to, kakšne situacije bi bilo treba regulirati in sankcionirati. Če raziskovalni zdrsi zajemajo le ponarejanje, izmišljevanje in plagiatorstvo, se ne bomo nikdar pošteno soočali z univerzami, ki so odgovorne za to, da ne ustvarjajo kulture integritete, ne zaščitijo prijaviteljev, v trenutnih zelo tekmovalnih znanstvenih kontekstih ne zavarujejo raziskovalcev in raziskovalk ipd. Zato bodo odločitve o opredelitvah raziskovalnih zdrsov ključne pri celotni razpravi o tem, kdo oz. kaj nosi krivdo in kako se spoprijeti s temi situacijami.

Kot sem že omenila, bodo opredelitve raziskovalnih zdrsov pomembne tudi pri določitvah o vrsti in načinu zbiranja podatkov. Z drugimi besedami: to je osrednjega pomena za kakovost in obseg empiričnih raziskav o raziskovalnih zdrsih. Zdi se, da so dosedanje empirične študije večinoma kvantitativne, s poudarkom na tem, kako so znanstveniki poročali o lastnem vedenju in dojemanju. Malo je znanega o organizacijskem kontekstu, pa tudi o drugih družbenih in gospodarskih razsežnostih, ki lahko povzročijo pritiske na delujoče v znanosti.

Zaključimo lahko, da bi si raziskovalci, ki občutijo učinek Dorian Gray in se bojijo podrobneje soočiti s profesionalnimi zlorabami, lahko vedno predočili, da morajo raziskovalci in raziskovalne prakse na univerzah prevzeti odgovornost za pritiske na raziskovalce. Vedno lahko podrobneje preučijo tudi druge elemente sistema, kot so današnje znanstvene politike ali gospodarski konteksti, ki so družbe preoblikovali v družbe znanja, v katerih znanost in njeni rezultati in procesi veljajo za ključne pri gospodarskem razvoju – torej niso samemu sebi namen. Z drugimi besedami: na področju raziskovalnih zdrsov je treba še veliko preučiti, očitno pa obstaja pomanjkanje širše in bolj kompleksne analize, zato si je treba v večji meri prizadevati zanj.

Iz angleščine prevedel Janko Trupej

Literatura

- Adams, Douglas in Pimple, Kenneth D.: *Research Misconduct and Crime Lessons from Criminal Science on Preventing Misconduct and Promoting Integrity*. *Accountability in Research* 12/2005, 225–240.
- Agnoli, Franca, Wicherts, Jelte M., Veldkamp, Coosje L. S., Albiero, Paolo in Cubelli, Roberto: *Questionable research practices among italian research psychologists*. *PLoS One*, 12/2017, e0172792.
- Anderson, Emily E. in Corneli, Amy: *100 Questions (and Answers) About Research Ethics*. London: Sage, 2018.
- Benson, Michael L. in Simpson, Sally S.: *White-Collar Crime. An opportunity perspective*. New York: Routledge, 2009.
- Ben-Yehuda, Nachman: *Deviance in science*. *British Journal of Criminology* 26/1986, 1–27.
- Beyens, Kristel in Swaaningen, René van: *Academische cultuur en wetenschappelijk wangedrag – en wat de relatie daartussen is*. *Tijdschrift over Cultuur in Criminaliteit*, 5/2015, 3–2.
- Buggenhout, Marijke Van in Christiaens, Janneke. *Deviance in science: a criminological analysis*, 2016; <https://printeger.eu/> (10. 10. 2018)
- Butler, Nick, Delaney, Helen and Spoelstra, Sverre: *The grey zone: How questionable research practices are blurring the boundary between science and misconduct*. *Times Higher Education*, 2016; <https://www.timeshighereducation.com/blog/grey-zone-how-questionable-research-practices-are-blurring-boundary-between-science-and> (20. 10. 2018)
- Crozier, Michael in Friedberg, Erhard: *L'acteur et le système*. Paris: Seuil, 1977.
- Edwards, Marc A. in Roy, Siddhartha: *Academic Research in the 21st Century: Maintaining Scientific Integrity in a Climate of Perverse Incentives and Hypercompetition*. *Environmental Engineering Science*, 34/2017, 5161.
- Butler, Nick, Delaney, Helen and Spoelstra, Sverre: *The grey zone: How questionable research practices are blurring the boundary between science and misconduct*. *Times Higher Education*, 2016; <https://www.timeshighereducation.com/blog/grey-zone-how-questionable-research-practices-are-blurring-boundary-between-science-and> (12. 10. 2018)
- Fanelli, Daniele: *How Many Scientists Fabricate and Falsify Research? A Systematic Review and Meta-Analysis of Survey Data*. *PLoS One*, 4/2009, e5738.
- Fanelli, Daniele, Costas, Rodrigo in Larivière, Vincent: *Misconduct Policies, Academic Culture and Career Stage, Not Gender or Pressures to Publish, Affect Scientific Integrity*. *PLoS One*, 10/2015, e0127556.
- Fang, Ferric C., Steen, Grant in Casadevall, Arturo: *Misconduct accounts for the majority of retracted scientific publications*. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*, 110/2013, 16.
- Faria, Rita: *'Intransparency', deviance and crime in science. Steps towards a comprehensive analysis*. In Paul Ponsaers, Adam Crawford, Jacques de Maillard, Joanna Shapland in Antoinette Verhage (Eds.), *Crime, violence, justice and social order. Monitoring conemporary security issues*. Antwerpen: Maklu, 2013, 207–227.
- Faria, Rita: *Science under pressure: problematic behaviors and social harms*. *Critica penal y poder*, 2014, 6484.
- Faria, Rita: *Scientific misconduct: how organizational culture plays its part*. *Tijdschrift over Cultuur in Criminaliteit*, 5/2015, 38–54.
- Faria, Rita: *Research misconduct as white-collar crime: a criminological approach*. London: Palgrave Macmillan, 2018.
- Friedrichs, David O.: *Trusted Criminals: White Collar Crime in Contemporary Society* (4th ed.). Belmont: Wadsworth, 2010.
- Gibson, Carter, Medeiros, Kelsey E., Giorgini, Vincent, Mecca, Jensen T., Devenport, Lynn D., Connelly, Shane in Mumford, Michael D.: *A qualitative analysis of power differentials in ethical situations in academia*. *Ethics in Behavior*, 24/2014, 311–325.
- Gutwirth, Serge in Christiaens, Jenneke: *Reageren op problematisch wetenschappelijk gedrag voorbij de moralisering: een ander wetenschapsbeleid is mogelijk!* *Tijdschrift over Cultuur in Criminaliteit*, 5/2015, 70–91.
- Head, Megan L., Holman, Luke, Lanfear, Rob, Kahn, Andrew T. in Jennions, Michael D.: *The Extent and Consequences of P-Hacking in Science*. *PLoS Biol*, 13/2015, e1002106.
- Hesselmann, Felicitas, Wienefoet, Verena in Reinhart, Martin: *Measuring scientific misconduct*. *Publications* 2/2014, 61–70.
- Hesselmann, Felicitas, Graf, Verena, Schmidt, Marion in Reinhart, Martin: *The visibility of scientific misconduct: A review of the literature on retracted journal articles*. *Current Sociology*, 65/2017, 814–845.

- Horbach, S. P. J. M. and Halfman, W.: *Promoting Virtue or Punishing Fraud: Mapping Contrasts in the Language of 'Scientific Integrity'*. *Sci Eng Ethics*, 23/2017, 1461–1485.
- Jaffer, Usman in Cameron, Alan E. P.: *Deceit and fraud in medical research*. *International Journal of Surgery*, 4/2016, 122–126.
- John, Leslie K., Loewenstein, George in Prelec, Drazen: *Measuring the Prevalence of Questionable Research Practices With Incentives for Truth Telling*. *Psychological Science*, 23/2012, 524–532.
- Kalichman, Michael: *A brief history of RCR education*. *Account Res*, 20/2013, 380–394.
- Karabag, Solmaz F. in Berggren, Christian: *Misconduct, Marginality and Editorial Practices in Management, Business and Economics Journals*. *PLoS One*, 11/2016, e0159492.
- Keränen, Lisa: *Assessing the Seriousness of Research Misconduct: Considerations for Sanction Assignment*. *Accountability in research*, 13/20016, 2006.
- Kornfeld, Donald S.: *Research misconduct: the search for a remedy*. *Academic Medicine*, 87/2012, 1–6.
- Kretser, Alison, Murphy, Delia in Dwyer, Johanna: *Scientific integrity resource guide: Efforts by federal agencies, foundations, nonprofit organizations, professional societies, and academia in the United States*. *Critical Reviews in Food Science and Nutrition*, 57/2017, 163–180.
- Kumar, Malhar N.: *Dealing with Misconduct in Biomedical Research: A Review of the Problems and the Proposed Methods for Improvement*. *Accountability in Research*, 16/2009, 307–330.
- Lee, Jungmin: *The Past, Present, and Future of Scientific Misconduct Research: What Has Been Done? What Needs to be Done?* *The Journal of the Professoriate*, 6/2011, 6–7, 83.
- Macfarlane, Bruce, Zhang, Jingjing in Pun, Annie: *Academic integrity: a review of the literature*. *Studies in Higher Education*, 39/2014, 339–358.
- Martinson, Brian C., Anderson, Melissa S., Crain Lauren in Vries, Raymond De: *Scientist's perceptions of organizational justice and self-reported misbehaviors*. *Journal of Empirical Research on Human Research Ethics*, 1/2006, 51–66.
- Marusic, Ana, Wager, Elizabeth, Utrobicic, Ana, Rothstein, Hannah in Sambunjak, Dario: *Interventions to prevent misconduct and promote integrity in research and publication (Review)*. *Cochrane Database of Systematic Reviews*, 4/2016.
- Redman, Barbara K. in Caplan, Arthur L.: *Off with their heads: the need to criminalize some forms of scientific misconduct*. *Journal of Law, Medicine in Ethics*, 33/2005, 345–348.
- Sieber, Joan E.: *Witness to research wrongdoing*. *Journal of Empirical Research on Human Research Ethics*, 7/2012, 3–14.
- Steneck, Nicholas H.: *Fostering Integrity in Research: Definitions, Current Knowledge, and Future Directions*. *Science and Engineering Ethics*, 12/2006, 53–74.
- Thompson, Bankole: *Toward an understanding of academic deviance*. In Gary W. Potter (ed.), *Controversies in white-collar crime*. Cincinnati: Anderson Publishing Co, 2002, 73–84.
- Walker, Nicholas in Holtfreter, Kristy: *Applying criminological theory to academic fraud*. *Journal of Financial Crime*, 22/2015, 48–62.

Povzetek

Raziskovalni zdrsi so vroča tema na dandanašnjih agendah znanstvene politike. Vendar je zaskrbljenost v precejšnji meri omejena na specifično skupino, tj. na mlade v raziskovanju, in na omejeno vrsto vedenj: prirejanje, ponarejanje in plagiatorstvo. V članku zagovarjam stališče, da je raziskovalne zdrse treba znanstveno raziskovati z več zornih kotov. Odpira se nekaj vprašanj, o katerih bi bilo vredno razmisliti: 1. Katera vedenja in situacije naj spadajo na področje raziskovalnih zdrsov? 2. Katere metode naj uporabimo, če želimo razumeti in razložiti, zakaj do raziskovalnih zdrsov prihaja?

Na podlagi svojega dosedanjega empiričnega dela in osebnih razmišljanj sem ponazorila, da je treba o raziskovalnih zdrsah še marsikaj dognati in da bi bilo priporočljivo spodbujati avtonomne in raznovrstne raziskave te tematike. Področje prizadevanj za boljše razumevanje raziskovalnih zdrsov bi se obenem moralo odpreti tudi zato, da se izognemo stigmatizaciji posameznih raziskovalcev in raziskovalk; namesto tega bi bilo treba razmisliti o trenutnem sistemu znanstvenega nagrajevanja in o načinu delovanja univerz v 21. stoletju. Tako bodo univerze in raziskovalni inštituti lahko bolje preprečevali morebitne škodljive posledice raziskovalnih zdrsov.

Summary

Research misconduct is a hot topic on today's science policy agendas. Nonetheless, much of the concerns about it are limited to a specific set of actors – young researchers – and to a limited set of behaviors – FFP, or fabrication, falsification and plagiarism. This paper argues for the need to open up a scientific inquiry into research misconduct. This leads to several questions worth thinking about: 1. Which behaviors and situations fall under the topic of research misconduct? And 2. Which methods should be used to understand and explain why research misconduct occurs?

Based on my previous empirical work as well as personal reflections, it is shown that there is still much we need to learn about research misconduct, and that autonomous lines of inquiry into the topic should be stimulated. Simultaneously, the scope to better understand research misconduct should expand in order to avoid stigmatizing individual researchers, but rather consider the current scientific reward system and the way universities operate in the 21st century. In doing so, researchers and universities will be better able to prevent potentially harmful impacts generated by research misconduct.

Ključne besede

raziskovalni zdrsi, sistem nagrajevanja, univerze, raziskovalne metode, znanstvena politika

Keywords

research misconduct, reward system, universities, research methods, science policy

Ali je družboslovje v času neoliberalnega gospostva sploh (še) lahko etično početje?

Irena Šumi

V tem kratkem eseju se bom v razpravi o znanosti večinoma omejila na družboslovje; ne bom torej veliko govorila o ustanovi znanosti sploh, temveč o tistem njenem delu, ki se posebej posveča refleksiji vsakovrstnega človeškega početja in načinov, kako je organizirano in obdano z ideološkimi sidri. Družboslovje je namreč z vsemi svojimi konstitutivnimi, historično oformljenimi disciplinami hkrati specializiran in obči končni presojevalec načinov, kako se človeška etika formira, realizira, razgrajuje in na novo formira s človeškim početjem. Z drugimi besedami: družboslovna vednost (in zavest) je vedno tista instanca, ki na koncu koncev presoja o (ne)etičnosti kakega človeškega časa in kraja, o njunih ideoloških premisah in slepotah, njunih tehnologijah proizvodnje vednosti, življenjskih in oblastnih režimov in o njunih agresijah zoper človeški smisel in pomen.

V tem kratkem eseju se bom v razpravi o znanosti večinoma omejila na družboslovje; ne bom torej veliko govorila o ustanovi znanosti sploh, temveč o tistem njenem delu, ki se posebej poseveča refleksiji vsakovrstnega človeškega početja in načinov, kako je organizirano in obdano z ideološkimi sidri. Družboslovje je namreč z vsemi svojimi konstitutivnimi, historično oformljenimi disciplinami hkrati specializiran in obči končni presojevalec načinov, kako se človeška etika formira, realizira, razgrajuje in na novo formira s človeškim početjem. Z drugimi besedami: družboslovna vednost (in zavest) je vedno tista instanca, ki na koncu koncev presoja o (ne)etičnosti kakega človeškega časa in kraja, o njihovih ideoloških premisah in slepotah, njihovih tehnologijah proizvodnje vednosti, življenjskih in oblastnih režimov in o njihovih agresijah zoper človeški smisel in pomen.

Za začetek: nekaj kontekstualizacij

Nobena skrivnost ni, da institucija znanosti, in z njo družboslovna refleksija v razmerah, v katerih strukturno nasilje, inherentno človeški družbenosti, postane zavesten, namenski cilj tistih, ki si uzurpirajo oblast, tudi sama degradira v služabnico eksplicitnega nasilja. Niti ni ne navadno, da se z otreznitvijo po vsaki eskalaciji orgiastičnega nasilja proizvedejo detajlne, uničujoče analize takih padcev tudi znotraj znanstvenega polja: klasična antropologija je bila post festum razpoznana kot prvovrstna okrepitev kolonialnega nasilja; evgenika je bila privzdignjena znanstvena razprava gorečih humanistov, poboljševalcev človeštva, dokler se ni manifestirala kot recept za industrializirani genocid; znanstveni socializem se je zaradi temelja v marksistični analizi zdel prvi in edini možni, končno vendarle strokoven način odrešitve človeštva, dokler se ni znašel v rokah diktatorjev, itd. To pomeni, da producenti in producentke družboslovne vednosti, kljub vsej observacijski in diagnostični orodjarni, ki jo imajo na razpolago, in kljub svoji poučenosti o procesnosti zgodovin redkokdaj pravočasno razpoznajo delovanje toksične ideologije kot sredstva v rokah pretendentov na oblast, kaj šele vnaprej. Tisti in tiste redki, ki to vendarle zmorejo, so navadno tarče nejevere, posmeha, marginalizacije in utišanja. Ali pa se jim pripiše ekscesnost, tako kot se je Pierreu Bourdieuju, ko se je že v zgodnjih devetdesetih letih uprl neoliberalizaciji francoskih strank in politik, in je zato s težavo in odporom postal javni intelektualec.

Tako se nam je zgodilo tudi, da se je tisto, čemur od ne prav davno rečemo neoliberalizem (v prvi polovici 20. stoletja je na primer izraz pomenil nekaj povsem drugega), zelo dolgo izmikalo jasnosti družboslovnega pogleda: ključna dela razpoznave so prišla prepozno, šele v zgodnjih letih 21. stoletja. Leta 2003 je ameriški politolog Sheldon Wolin¹ skoval izraz, s katerim je

---

1 Ekspoze te analize je Wolin prvič objavil kot: "Inverted Totalitarianism". The Nation, May 19, 2003, in jo nato razvil v knjigi Democracy Incorporated: Managed Democracy and the Specter of Inverted Totalitarianism. 2008: Princeton Univ. Press.

opisoval preobratne politične in družbene silnice po ameriškem enajstem septembru: inverzni totalitarizem. Obratnost teh procesov glede na klasične totalitarizme 20. stoletja je Wolin prepoznal v korporativnem prevzemu demokratičnih institucij ob hkratni redukciji ali celo nadomestitvi politike z ekonomijo. Enajsti september je bil prvo odstranje ideoloških kopren, ki so se tedaj tkale že krepkih dvajset let, svetovni finančni zlom v letih 2007–9 pa je prinesel odločilno razgaljenje nosilcev in ideologij inverznega, korporativnega totalitarizma.

V čem evropski postsocializmi predstavljajo posebnost: zgodaj očitna mercerizacija političnega polja

Wolinova analiza se je resnici bližala z zahodne perspektive, in še posebej s perspektive ameriškega imperija. Kot pri toliko drugih družbenih procesih zadnjih nekaj desetletij pa postsocialistično organizacijo perspektive na neoliberalizem posebej odlikuje zgodnja in posebna razvidnost, saj je izkušnja živečih generacij, kako se je socialistična režimska ideologija v poznih osemdesetih letih razdrobila in razblinila, nato pa jo je že v poznih devetdesetih letih nadomestilo neoliberalno privatizacijsko in "storilnostno" oblikovanje idej: v postsocializmu smo sumljivo podobnost med eno in drugo, in dejstvo, da je čez noč vse strukture moči zasedel personal, ki je bil očitno in včasih kar komično nekvalificiran, zaznali kot neprijetno, temno slutnjo: v ZDA, na primer, se je proces odkrite idiotizacije politike in oblastnih upravljalških struktur pod njo dovršil šele s prihodom Trumpove administracije na oblast. V evropskih postsocializmih smo simptomatiko neoliberalnega totalitarizma jasneje in prej zagledali, tudi zato, ker je padec socialističnih režimov "trgu" odprl tako rekoč neznanske zaloge nikogaršnje, bogate (družbene, industrijske, agrarne, kulturne) lastnine, in je bil proces neoliberalnega grabža zato razviden in včasih na las podoben kolonializmu, njegovi akterji, tuji in še posebej domači, pa kolonialnemu personalu. Izpraznjenost politike vsakega programa, ki je vzrok idiotizaciji njenih reprezentantov, saj avtonomno polje politike ni več potrebno in je le fasada in mercenariat za ude mednarodnega, nezmotljivega "trga", se je v postsocializmih dogodila bistveno prej kot kjerkoli na Zahodu.

V tem zgodovinskem poteku torej ni bil inverzen (glede na klasične totalitarizme) le mehanizem globalnega pohoda na oblast, temveč tudi proces oženja družbenih aren vsaj v odnosu med ostalinami obeh ideoloških hladnovojnih blokov: idiotizacija političnega polja se je manifestirala na Vzhodu praktično takoj, ko je padla železna zavesa, na Zahodu pa kot razviden, razgaljen fenomen šele od nedavnega, čeravno sta bila procesa nujno sinhrona: večina analitikov preobrat "leve" politike v mercenariat kapitala, ki je imel globalne pretenzije in je nanovo široko razprti Vzhod gledal kot pristno kolonialno priložnot, datira s predsedniškim mandatom Billa Clintona (1993–2001). Vendar niti administracija Busha mlajšega, Clintonovega naslednika, ki je odločilno pobudila fazo militantne svetovne dominacije ZDA in Zahoda, krinke poli-

tične respektabilnosti ni odvrгла, četudi je bil njen nominalni vodja jasno razpoznan za klovna. Tudi tovrstni navidezno paradoksalni poteki so poznani iz zgodovine odnosov med kolonialno periferijo in metropolo.

Tisto torej, kar se je kljub vrženju videza sinhroniziralo, je bilo za proces inverzno totalitarne prevzema oblasti odločilno: namreč metamorfoza dotedanje "levice" v "sredino", pri čemer je šlo za proces mercenarizacije in s tem nevtralizacije liberalne politike, ki so jo korporativne kapitalske sile podkupile in s tem disciplinirale. "Desnica" pri tem postane strateška zaveznica in ideološka vernica korporativnega kapitala, za katero si sicer slednji domišlja, da jo nadzira, kar je seveda iluzija, o kateri nas uči, med drugim, tudi zgodovina prve polovice 20. stoletja, in zaradi česar vse več glasov opozarja na strukturne podobnosti med sedanjo situacijo in tisto v tridesetih letih. Ko zdaj osuplo opazujemo v svoji temeljni strukturi, logiki, ikonografiji in naraciji pornografsko, brez meja vulgarno, rasistično, homofobno, ksenofobno, mizogino ofenzivo desničarskega, neopatriarhalnega, populističnega "sovražnega govora", katerega nadzor je država že davno opustila in ga predala v roke korporativnim lastnikom družbenih in klasičnih medijev, s težavo in nejevero razpoznavamo, da producenti tega "govora" ne želijo le zaprtih nacionalnih meja zato, da bodo "levico" lažje dokončno utišali in pokorili, vzpostavili teror etnično "čiste" populacije znotraj njih, zraven pa še podrejenost žensk, avtoriteto religiozних struktur, mačističnega alfa vodjo, torej vsestransko patriarhalno strukturno nasilje, kot ga je v davnih šestdesetih letih prepoznal Johan Galtung, temveč se jim vedno bolj očitno hoče tudi čisto pravega, krvavega, resničnega, otpiljivega nasilja. Ob tem je potrebno opozoriti, da pri sedanjem zmagovitem pohodu globalne desnice na oblast ne gre za obnovo klasičnega nacionalizma 19. in 20. stoletja, temveč za tisto, kar sta bila v svojem jedru tudi fašizem in nacizem: namreč (neo)patriarhalni gibanji. Prav ima filozof Jason Stanley, ko pravi,² da fašizem in nacizem zunaj patriarhalizma, pijanega od oblasti, sploh nista mogoča. Inverzni totalitarizem pa že lep čas ni več omejen ne na Zahod ne na evropski Vzhod: zajel je ves svet in izzval tisto, čemur indijski pisatelj Pankaj Mishra pravi "čas jeze".³

Za moj namen je na tem mestu samo dejstvo novega, globalnega totalitarizma manj pomembno od prepoznave kopren, za katerimi se je skrival, ko se je lotil pokoritve znanstvenega polja. Kako jo je torej v teh razmerah skoraj dveh desetletij odkritega, razkrinkanega, in to pot globalnega prevzema oblasti v rokah okrog obrnjenega totalitarizma odneslo znanstveno polje, in zlasti njegov družbeno epistemogeni del? Prvo vprašanje je, ali so bile strategije tega prevzema invertne, prikrito totalitarne? Drugič, kako so se infiltrirale v upravljanje in realizacijo dela v znanstvenem polju? In slednjič, kakšne so posledice tudi zunaj krogov producentov znanstvene vednosti: v tistem širšem polju, ki mu rečemo akademsko, in še širše, javno zunaj njega?

² V svojem najnovejšem delu *How fascism works: The politics of Us and Them*, 2018: Random House. – Svoje poglede je nazorno razložil tudi v več predavanjih, dostopnih na spletu, npr.: https://www.youtube.com/watch?v=I1udxbLV_NY

³ Pankaj Mishra. *Age of anger. A history of the present*. 2017: Macmillan.

Kako je producent znanja ostal le še déležnik v lastnem početju

Kot v političnem se je tudi v znanstvenem polju neoliberalizacija dogodila najprej pod krinko nekakšne demokratizacije, ali pravzaprav sprostitev odnosov in naziranj, torej nekakšne modernizacije (kakor je bil izraz modernost sploh obči predhodnik “globalizacije”) znanstvenega dela. Razlog, zaradi katerega je bil lahko trik dovolj dolgo neprepoznan, da je bil zmagovit, je bil najprej vsebinske narave. Osemdeseta in začetek devetdesetih let so v družboslovju zaznamovale introspekcijske debate in tematike: o premagovanju konceptualnih esencij in terminoloških reifikacij; o nevarnostih nehotne (re)produkcije stereotipov, predsodkov, rasizmov, razločevalnih ideologij; o kolonialni sokrivdi in postkolonialnem in postmodernem ovedenju; o narativni konstrukciji vseh resnic in verjetij; o pasteh vsakovrstnih ideologij. Prav že omenjeni Pierre Bourdieu je bil nekakšno posebljenje tovrstne nepopustljivo čuječne, samokritične introspekcije. Sloviti razglas britanske premierke Margaret Thatcher (na položaju med letoma 1979–1990), da družba ne obstaja, obstajajo samo posamezniki (in njihove družine), je v takem družboslovnem trenutku izzvenel kot še eno prazno volilno čvekanje – pomagalo je kajpada tudi dejstvo, da je bil izrek v vsakem možnem pomenu tako aboten, da ga je bilo težko jemati resno. – Akutno zavedanje o konstruiranosti vsega človeškega sveta pa je poleg ranljivosti za upravne neoliberalne “modernizacije” med drugim prineslo tudi zaprt, nerazumljiv, posvečenski družboslovni jezik, ki pa je bil vendarle lahek plen posnemovalcev: tega nihče ni bolje dokazal kot Alan Sokal s svojo znamenito potegavščino leta 1996.⁴ Ni bil pa edini, ki je znal posnemati družboslovni žargon tega časa: evropski znanstveni razpisi, predhodniki sedaj potekajočih Horizont projektov pri Evropski komisiji, so bili in ostajajo zmagoslavje ne le birokratsko krčevitega mišljenja in načrtovanja upravljanja, temveč v razpisnih obrazlagah namenov in ciljev najdemo tudi dolgovezno strokovnjakarsko posnemanje prav takega hermetičnega žargona, raztegnjenega na hudo nerazvidno, fantazmagorično razpravljanje, ki pa predpisuje nekaj zelo pomembnega: namreč osrednje evfemizme za družbene procese, akterje in problematike.

Zgodnji prijavitelji projektov, ki jih je žargonizacija v razpisnem vabilu zavedla, so si kajpak dali duška s sofisticiranimi, naj rečem, konstrukcije konstrukcij razgaljajočimi načrti raziskav. Mnogi so zato doživeli prvovrstno presenečenje, ko se je izkazalo, da razpisnik vendarle ni bil prijavitelju kolegialna in kongenialna, podporna entiteta. Kot so prijavitelji lahko bridko spoznali, ko so dobili zavrnitve predlogov z recenzentskimi ocenami, je bilo vestno posnema-

---

⁴ Kolobocija, poznana z imenom Sokalova afera je, kljub mnogim drugačnim izidom, paradigmatična za recepcijo tega hermetično zaprtega družboslovnega teoretičnega žargona: Sokal, matematik, je leta 1996 družboslovni reviji *Social Text* oddal tekst, ki ga je napisal kot kozerijo z namenom, da bi preizkusil, če bo njegovo “čvekanje”, s katerim je dokazoval, da je kvantna gravitacija “socialni konstrukt”, nerazpoznano; šalo je revija dejansko objavila kot resen in utemeljen prispevek, četudi je imel razvidno parodičen naslov, ki se je hkrati posmehoval novoreku in obvezni dvokompozitni stanci v naslovu: najprej kriptična fraza, nato pa še bolj kriptična razjasnitev prve fraze, ki sledi po obveznem dvopičju: “Transgressing the Boundaries: Towards a Transformative Hermeneutics of Quantum Gravity.” – Po obširnih razpravah, v katere se je vmešal sam Jacques Derrida, je Sokal nato leta 1997 skupaj s soavtorjem Jeanom Bricmontom izdal knjigo s povsem nezavajajočim naslovom: *Intelektualni vrinjenci (Impostures intellectuelles)*.

nje družboslovnega žargona v prijavnih dokumentaciji taktična prevara: najhujši očitek prijavitelju je redno bil, da projektni predlog ne dosega uporabnih nasvetov in zgledov za administracijo, še posebej evropsko, pri njihovih socialnih, izobraževalnih, znanstveno popularizacijskih, transnacionalno demokratično izgrajajočih itd. nalogah.

Kdor je imel ušesa, je poslušal: prijave znanstvenih projektov so posihmal lahko predlagale karkoli, če le ni bilo zraven analize kakega resničnega problema; če tega ni bilo nikjer, je bil žargon lahko po želji neprozoren, idiosinkratičen, obskuren, če je le vkomponiral obvezna bojna gesla, ki si jih je izmislila administracija razpisa: kdo je “deležnik”, kdo pa “driver” “socialnodialoških vadb”, kaj vse je obvezna “osveščevalna” akcija znotraj tako bizarno poimenovanih početij, kot je na primer “kapacitativno izgrajevanje”. Kdor pa je trmasto hotel obravnavati kak problem, ga je moral zaviti v optimistično, socialno utopistično, blago aktivistično (“osveščevalno”) dikcijo: življenje je lepo, še posebej v Evropski uniji, znanost je radostno početje, problemi so stvar perspektive, vsak problem je v resnici priložnost za tak ali drugačen profit, vsak je rešljiv z “dobrimi praksami”, pomnoženjem “kulturnega kapitala” (kaj bi Bourdieu rekel o tej zlorabi svoje terminologije?) in demokratične zavzetosti vseh “deležnikov”, itd. Projektne prijave lahko obljublajo kakršnekoli rezultate, če le med njimi ni znanstvene monografije ali serije akademskih člankov: veliko bolje je obljubiti projekcije, umetniško dokumentarne instalacije, fotografske in video seanse impresij, animirane spletne strani, risanke, flash mobe, javna branja spontane poezije in učne (pač, osveščevalne) igrice s takimi ali drugačnimi virtualnimi kockami. Še bolj prevežani prijavitelji pa so spoznali tudi, da gredo v svoji veseli znanosti in njeni veleslavljeni “kreativnosti” lahko še korak dlje: če so lahko žargonizacijo v projektni dokumentaciji nadgradili še s kako kričeče neumno skovanko, sloganom ali odkrito ideološko semantično perverzijo, so imeli projekt v žepu: na primer tako, da so pri preučevanju strogostnih pokriznih zakonskih ukrepov širom EU, ki so na rob eksistence spravili milijone ljudi, te ukrepe poimenovali ne le “fleksibilizacija trga delovne sile”, kot jim je to nujno predlagala razpisna dokumentacija, temveč celo kot “inovacije”; slednje je žal resničen primer. Inovativnost, kreativnost, konkurenčnost, kompetitivnost, vsa ta bojna gesla neoliberalizacije produkcije znanja, so postala deviza (samo)cenzure konceptualnega aparata takoj, ko je bilo jasno, da npr. “problem” in “analiza” kratkomalo nista več dovoljeni imeni, še posebej ne za običajne, nujne faze znanstvenega raziskovanja.

Hkrati se je razvila še umetnost nekomitantnega, do praznosti “nevtralnega”, napihnjenege besedičenja o ciljnih predlagane “raziskave”, vse zato, da ne bi izzvali jeze anonimnih ocenjevalcev projektnih prijav, nato pa še financerja. Izvedenost v tovrstnem sklanjanju ničja je dejansko postala posebna poklicna usposobljenost in nov poklic v notranjem upravljanju in izvajanju znanosti: specialist za prijave projektov ali, na kratko, “projektna pisarna”. Ni je pa bizarne naracije, ki ne bi bila potencialno primerna, da se jo “razvije” v “znanstveni” projekt: dokumentirano je namreč ena in ista prijava lahko najprej deležna dveh diametralno nasprotnih ocen, ali pa propade na enem razpisu z uničujočo kritiko, nato pa doseže optimalno oceno na drugem. V neoliberalizmu seveda to sploh ni znak zabredlosti sistema, marveč ideološko pravilnega razumevanja igre, ki je v slavljenju hazarderske, pač tržne narave vsega, tudi produkcije znanja.

Tako so se torej producenti v družboslovju sami zavestno delegirali v zgolj deležnike v lastnem početju, ki je povsem izpraznjeno svojega konstitutivnega razloga za obstoj; takoj nato pa so postali še gostači znotraj lastnega poklica. Ne le, da so se delovna mesta v znanstvenih

ustanovah prekarizirala; zaposleni v znanosti so izkoriščani na veliko več načinov kot le s prekarnostjo. Omenimo le infantilizacijo seniornih raziskovalcev: zdaj morajo vsi, raziskovalke in raziskovalci, mladi in starejši, nenehno, do penzije in čez, prijavljati projekte, in jih tudi dobiti, sicer izgubijo zaposlitev, delno zaposlitev, honorarje. Vezati zaposlitev v javnih znanstvenih ustanovah na uspeh pri pridobivanju “projektov”, torej samostojnem pridobivanju denarja za lastno plačo, je na primer v Sloveniji nominalno sicer še vedno v navzkrižju z zakonom, ampak kaj bi zakon, če imamo pa brezprizivno prakso, da ne rečem, dobro prakso?

Konsekventno je bila tudi potečenost znanstvenih nazivov po dveh zaporednih izvolitvah ukinjena: vsakdo lahko preživi celo kariero v najnižjem znanstvenem ali pedagoškem naslovu, če si le sproti sam, “na trgu” zagotavlja finančno “pokritje”. Tako je do podjarmljenja prišlo na način, ki znanstvenice in znanstvenike pravzaprav razkriva kot bodisi naivneže, bodisi kot v znanstvenem polju invazivne oportuniste: vsak raziskovalec, raziskovalka, zaposlena v javni ali zasebni znanstvenoraziskovalni ustanovi, si morata sama pridobivati sredstva za polno, delno ali občasno plačo, s svojim znanjem in idejami; vendar, če delovno razmerje v ustanovi, ki jima dela sploh ne zagotavlja, tako ali drugače izgubita, denar/projekt, ki sta ga pridobila s svojim delom in idejami, ostane ustanovi. Neoliberalizem, ki sicer stavi na koncept avtorskih pravic povsod, kjer gre za zaslužke korporacij, jih individualnim tvorcem idej v znanosti v celoti odreka. Ne le pri projektih, ampak tudi pri objavah: poznane so “divje” založbe, h katerim se zatekajo mnogi marginalni pisci v znanosti, ki se oglašajo s sloganom: pri nas vas objava ne bo nič stala. Kajti objavljanje v domnevno “vrhunskih” revijah in pri prestižnih založbah stane. Če vam že tudi ni treba plačati za objavo, pa kot avtor, avtorica gotovo ne boste udeleženi pri dobičkih od objave, ki lahko za en sam elektronski izvod članka na spletu znašajo 25 dolarjev in več: ta denar pripada založniku.

Potrebno je dodati tudi, da se je ukinitev absolutnega roka za napredovanje v naslednji, višji naziv (po dvakratni izvolitvi) ujela tudi s prakso, po kateri so ljudje lahko postajali redni profesorji tudi mlajši od 40 let. To je mogoče čisto primerno v matematiki, fiziki, astronomiji, mogoče tudi v strojništvu, računalništvu, glasbi, v družboslovju pa je nemogoče: v slednjem namreč ni nobenih Mozartov. Družboslovka, družboslovec je človek, ki mora kljub vsemu vložiti več desetletij življenja ne le v študij in raziskovanje, temveč v življenje samo, da akumulira dovolj sistematičnega razumevanja človeške družbenosti, da lahko sploh teoretizira, se pravi, misli v modelih. Posamezniki, ki so dosegli redno profesuro, še preden so dosegli srednja leta (najlažje jih spoznate po tem, da prav nikoli niso zmogli napisati kake monografije z avtorskim teoretskim zastavkom, ker pač nikoli niso dosegli sinteze lastnega znanja in življenjske izkušnje), so nehote in nevede pomagali neoliberalnemu rušenju znanstvene ustanove: večinoma so si visoki naslov prisvojili z maničnim objavljanjem (in recikliranjem, dostikrat celo tako, da se niso potrudili niti naslovov spreminjati od ene objave do druge) kar se da povprečnih besedil, s čimer so s preprosto, poplavno metodo pomagali zrušiti vse kriterije dejanskih znanstvenih prebojev. Posledično se je zgodilo tudi, da starejši znanstveniki ne opravljajo več tiste bistvene naloge, ki so jo imeli donedavna: namreč prvenstvenega medgeneracijskega prenašanja znanja na mlajše, študentke in študente, kar je zmožnost, za katero so v starih časih tudi dobili t. i. redno profesuro: to namreč izraz izvirno pomeni. Za kaj takega imajo malo časa in prilike, kajti ravno tako kot doktorandi se morajo nenehno boriti na trgu denarja za znanost za sredstva, ki jim jih potem upravlja ustanova, v kateri so tako ali drugače zaposleni. Še več: insinuirati, da

so znanstveniki v zrelih letih najboljši vir in medij medgeneracijskega prenosa znanja, je v neoliberalizmu mimogrede označen kot "ejdžizem", kar je približno tako slaboumno, kot je bila tista znamenita programska izjava Margaret Thatcher, kar tudi zelo redkokdo opazi, kajti celo strukturno sta na isti ravni.⁵

Potentakem ima neoliberalna infiltracija v znanstveno polje, ki se samopredstavlja kot socialni darvinizem "uspeha najboljših" (ti pa so izenačeni z najbolj produktivnimi v mlatenju prazne slame), dvigovanje "konkurenčnosti," čudežnega selekcijskega mehanizma odkrivanja "prave" inovativnosti, med drugim vsaj dva zelo jasna, in v znanstvenih krogih (in v krogih upravljavcev znanosti) povsem odkrito upravljana nasledka: prvič, noben raziskovalec nima več specialistične kariere, kjer bi na koncu kakih dvajset, tirdeset let dela lahko dejansko prispeval k produkciji znanja: vsak dela vse, kar dobi kot "projekt", zna vse in ni specialist za nič, kar je zdaj tisto, kar je predmet kariernega "načrtovanja": kako čim bolj obvladati slamorezno in premeteno besedičenje na kateremkoli področju? Drugič pa so se ljudje, ki si služijo kruh v znanosti, izdelali prefrigane retaliacijske metode goljufanja sistema tako, da si medsebojno "dajejo" objave: jaz napišem in te pripisem kot soavtorja, soavorico, naslednji mesec ti vrneš uslugo. Še tisoč zmagovitih "avtorskih" kombinacij in "invencij" obstaja (med njimi zelo pomembno, zelo strukturirano, zelo odkrito trgovanje z vzajemnim citiranjem), da se sprimki preživetvenih in živahno goljufivih posameznikov oportunistično podpirajo med seboj. Neoliberalizem družbenosti torej nikakor ni ukini, samo prisilil jo je v temeljno nepošteje za preživetje.

Nadaljna neizbežna posledica je kajpada tudi ta, da je znanstveno polje doživelo invazijo ljudi, ki v znanost sploh ne spadajo, nimajo nikakršne znanstvene formacije, tem bolj pa znajo pritegovati, če ne že sami pisati (nepismenost je namreč v neoliberalni znanosti vse bolj sistemski pojav) specialiste za "inovativne" projekte, goljufati avtorje in urednike, si izmišljevati vedno bolj bizarne bzzbesede in producirati, reproducirati, reciklirati in venomer znova razprodajati ene in iste "znanstvene" članke. Zelo pa so izvedeni v prilagajanju recikliranih "znanstvenih" vsebin za prodajo tako, kot to pač kaka nacionalna znanstvena birokracija kako leto zahteva: enkrat moraš nujno biti članica, član uredništva znanstvenih časopisov; ne smeš pisati knjig, temveč samo članke, in to v strokovno časopisje, ne v uredniške snopiče; drugič moraš npr. na veliko "popularizirati znanost", naslednje leto bo pa spet kaj tretjega tisto, kar bo prineslo največ "točk", te pa potem spet vodijo k prednostni obravnavi pri brezproblemskih, optimističnih, na semantičnih igricah, silogizmih in bzzbesedni kreativnosti slonečih "inovativnih" projektih.

Zraven sta neoliberalnostna "storilnost" in "konkurenčnost" prinesla še začarani krog prekarne eksistence: kdor nima projekta, bo brez službe in denarja. Kdor ima projekt, ga ne bo mo-

⁵ Tako kot je thacherijanski slogan ukinal človeško družbenost, ki je za človeka enako življenjskega pomena kot kisikovo-dušikova atmosfera, tudi splošni neoliberalni peterpanovski kult mladosti ukinja tisto, kar je za človeško družbo nujno: konstitucijo preteklosti, ki se prenaša predvsem kot medgeneracijsko sporočanje. To je zdaj z ukinitvijo znanstvene seniornosti v smislu primarnega rezervoarja odličnega, vrhunskega učiteljskega kadra, ki ga ne bi smeli več nadlegovati z nenehnimi prijavljanji "projektov", povsem v sozvočju s splošno družbeno brutalizacijo, ki ljudi nad 65 let peha med družbeni škart: v revščino, še posebej ženske, in v segregirano amortizacijo v ustanove-hiralnice. Podobno je treba tudi opaziti, da se npr. v družbeni areni t. i. celebritet (kar bi prevajali kot proslavljenstvo, ali pa proslulstvo, in obsega tudi velik del neoliberalne politične elite, ne samo kakih filmskih zvezd: odnedavna zlasti ameriška demokratska stranka meni, da bi bila njena najboljša predsedniška kandidatka na volitvah 2020 Oprah, ali pa morda Tom Hanks) kult mladosti odraža v neomejenem kirurškem izmalčevanju postarnih obrazov in teles, medtem ko v znanstveni sferi znanstvenice morajo pristajati na starostno androgin videz, če hočejo, da jih bodo "resno jemali". Oboje je jasen izris neopatriarhalne narave neoliberalizma, oz. lahкотnosti, s katero je neoliberalizem patriarhat "veponiziral".

gel izvajati, ker bo moral pisati dolgovezna poročila, se ukvarjati z neskončno administracijo, biti sam svoj asistent in tajnik, in zraven nenehno pisati nove in nove projektne prijave: serijskemu specialistu za vse, ki mora delati vse, kar dobi na "projektih", pisanje novih projektnih predlogov vzame polovico in več letnega delovnega časa. Učinkovitejši sistem za uničenja vsebine in namena ter samocenzure bi težko našli v kakršnikoli totalitarni preteklosti ali sedanjosti. O obsegu posledic za družbo je težko razmišljati brez strahu, da bi se pri tem podinvestirali.

Odpleši me do konca ... znanosti

Posledice bodo namreč trajne in medgeneracijske: nikoli v znani zgodovini ustanove zahodne znanosti se ni toliko produciralo, pa hkrati izvrglo toliko slame, če niti ne govorimo o sistemskem, organiziranem plagiarizmu, izmišljevanju in ponarejanju podatkov in finančni kreativnosti zlasti akademskih institucionalnih "elit". V primerjavi s cenzuro kakih klasičnih totalitarizmov 20. stoletja, ki so mislečim ljudem nadevali zakonske in policijske nagobčnike, je neoliberalna taktika neskončno bolj sofisticirana: ljudje si nagobčnike natikajo kar sami, in to potem, ko so si jih tudi sami voljno napletli.

Ena takojšnja posledica je že očitna: donedavna je bilo misliti, da je znanstvena, še posebej družboslovna analiza, v marginalnih srenjskih družbah, kakršna je npr. Slovenija, nemoralna zato, ker krši psevdobiologistični, kreacionistični etnični Mi.⁶ Odkar se je sloveniziral tudi Zahod in z njim ves svet, pa se je analiza umaknila domislicam: ni več pomembno, kakšne kvalitete in verodostojnosti so viri in podatki, pomembno je, da znaš o njih napletati, duhovičiti, se besedno igrati in izrekati domislice, ki so samo na videz podobne kakim domnevam, hipotezam ali ugotovitvam: v resnici so ne prav preveč aforizmi. V družboslovju cvete pop znanost, tudi zato, ker so zdaj avtorji knjig prisiljeni svoje izdelke sami promovirati na neskončnih intervjujih, predavanjih po univerzitetnih in tudi kar ljubiteljskih knjižničnih predstavitev: tako jim namreč založnik naloži v pogodbi. Najdete jih v stotinah posnetkov takih druženj na YouTubu in podobnih spletnih zbirkah videomateriala.

Neka druga posledica se bo verjetno izkazala šele čez čas, in to samo, če bo človeštvo kdaj prišlo k pameti in se otreslo nadvlade kramarskega neoliberalizma. Vprašanje je namreč, kaj bo ostalo za tem našim časom: v kakšni meri bodo podatki, ki jih produciramo, sploh spoznani za verodostojne? Koliko bo razumevanja za znamenita "teoretiziranja" našega časa, ki so v resnici zgolj truiistični aforizmi? Kaj si bodo zanamci lahko pomagali z dediščino po nas, in kaj si bodo mislili o nas?

---

⁶ O tem sem pisala, enkrat v soavtorstvu, v tehle člankih: Znanost v Butalah: prigodna vektorizacija slovenske postkolonije. V: Kolšek, Katja, Tomaž Gregorc (ur.). *Prihodnost znanosti: neoliberalizem, univerza in politika sodobnega znanstvenega raziskovanja*, Novo mesto: Goga, 2011, str. 194–231; z Janko Spreizer, Alenka. *That which soils the nation's body: discriminatory discourse of Slovenian academics on the Romany, foreigners and women*. Anthropological notebooks, 17/3, str. 101–121; *Unable to heal: debate on the national self in post-socialist Slovenia*. V: Hudson, Robert, Glenn Bowman (ur.). *After Yugoslavia: identities and politics within the successor states*. Palgrave Macmillan, 2012, str. 153–181.

Če nas ne bi štrik neoliberalnega gospodarja tako tesno stiskal za vrat, če bi med pisanjem čvekavih, praznih poročil s “projektov” in nenehnim prijavljanjem novih imeli toliko časa, da bi lahko majčkeno premislili, potem bi se nam pokazali resnični problemi sedanosti in prihodnosti znanosti o človeku: na primer, kakšni morajo biti arhivi in knjižnice skorajšnje prihodnosti, da bodo zagotavljale kolikor toliko razumno sistematizacijo vrtoglavo naraščajoče dokumentacije? Dvajset let nazaj je bilo npr. pisati biografijo kake znamenite znanstvenice ali znanstvenika iz ene, dveh generacij nazaj relativno preprosto opravilo: tak posameznik je za seboj pustil nekaj arhivskih map gradiva, rokopisov, pisemske korespondence, nekaj fasciklov obdelav svojih objav, nekaj dokumentacije o svojih znanstvenih angažmajih, in študij tega gradiva je vzel leto, dve, tri. Čez nekaj desetletij bo biografiranje zaslužnih posameznic in posameznikov imelo na voljo na stotisoče elektronskih sporočil, desetine tisočev fotografij, milijone spletnih komentarjev o njihovem delu, in za kak terabajt drugega gradiva na trdem disku. S kakšno metodo bodo biografi prihodnosti obdelovali te gore materiala, ki jih noben živ človek ne more v poteku ne prav kratkega življenja pregledati, četudi ne bi počel prav nič drugega? Pri tem je projekt pisanja biografije samo droben primer; vsakršno raziskovanje preteklosti bo imelo enak problem fantastične preobilice gradiv in virov. Kako se bo raziskovanje preteklosti, ki je za našo vrsto popolnoma nujno, življenjsko pomembno početje, sploh spopadalo s tem problemom? Kje in kako bo hranjeno gradivo? Itd. Seveda, vse bo rešila nevidna, vsevedna roka trga; zakaj mislimo, da ne bo zainteresirana za kako posebno distopično, orwellovsko regulacijo tega početja, temveč da se bo ozirala na kake pomisleke, ki jih danes iz sentimentalnosti še vedno zmerjamo z etičnimi?

Ali drugo pomembno vprašanje: kako načrtovati sintezo raznorodnih znanj, zaenkrat segregiranih po ločnicah družboslovje-naravoslovje, in znotraj njiju različnih disciplin in specializacij? Noben antropološki (socialno- in kulturnoantropološki) kurikulum danes ne more brez vključevanja takih tematik, kot so človeška nevrofiziologija, populacijska genetika, epigenetika itd. Namesto da bi se dejavno trudili (zaradi mene tudi v obliki kakih projektov, če bi le lahko šlo brez marnjanja in bzzbesedičenja) za pametno sintezo, ki bi vsekakor morala vključevati tudi etično presojo ali na njej celo temeljiti, danes slišimo, na primer iz ust Yuvala Hararija, izraelskega zgodovinarja po vrsti preteklosti, prihodnosti in sedanosti, da so dandanes inženirji v elektroniki in humani bioniki že pravzaprav nekakšni filozofi in etiki, saj se spopadajo s takimi “izzivi”, kot je podaljševanje človeškega življenja, iskanje nesmrtnosti, elektronske in nanotehnološke protetike itd. To je kajpada domislica, ki je skrajno čudaška: filozofsko pozicioniranje vprašanja “Kaj je življenje” je kajpada povsem drugovrstno kot isto vprašanje, ko gre npr. za tehnologijo elektronske simulacije človeških možganov. Še bolj čudaška pa je glede na dejstvo, da v predgovor svoji najnovejši knjigi⁷ isti avtor zapisuje stavek, s katerim bom tudi sama tole razmišljanje zaključila, ker menim, da dodaten komentar ni potreben:

Prosim, vzemite na znanje, da sem to knjigo lahko napisal samo v času, ko smo ljudje še vedno relativno dovolj svobodni, da lahko mislimo, kar hočemo, in to povemo, kot hočemo.

⁷ Yuval Noah Harari je močno zaslovel s svojo prvo knjigo, *Sapiens: A brief history of humankind* (hebr. 2011, angl. 2014), in nato še z milijonsko uspešnico *Homo deus: a brief history of tomorrow* (hebr. 2015, angl. 2016). Letos je izšla tretja knjiga v seriji, *21 Lessons for the 21st century*.

Literatura in priporočeno branje

Harari, Yuval Noah: *21 Lessons for the 21st century*. New York: Spiegel & Grau, 2018.

Harari, Yuval N.: *Homo deus: a brief history of tomorrow*. London: Harvill Secker, 2015.

Yuval Noah Harari: *Sapiens: A brief history of humankind*. London: Random House, 2014.

Hedges, Chris: *America: the farewell tour*. New York: Simon & Schuster, 2018.

Lepore, Jill: *The Academy is largely itself responsible for its own peril. Interview by Evan Goldstein*. The Chronicle of Higher education, 13. november 2018. Dostopno na https://www.chronicle.com/article/The-Academy-Is-Largely/245080/?fbclid=IwAR1eCXJvskIzL_rTwr8DXU7qSbyzOvMPJ-Dm8XGmHpqkDPAIFTJnZDI-DAb0#W-05fXybnR1.twitter.

Lepore, Jill: *The disruption machine. What the gospel of innovation gets wrong*. The New Yorker, 23. junij 2014.

Mishra, Pankaj: *Age of anger. A history of the present*. London: Macmillan, 2017.

Sokal, Alan in Bricmont, Jean: *Intellectual impostures*. London: Profile Books, 1998.

Stanley, Jason: *How fascism works: The politics of Us and Them*. New York: Random House, 2018.

Šumi, Irena in Spreizer, Alenka J.: *That which soils the nation's body: discriminatory discourse of Slovenian academics on the Romany, foreigners and women*. Anthropological notebooks 17/3, 101–121.

Šumi, Irena: *Znanost v Butalah: prigodna vektorizacija slovenske postkolonije*. Prihodnost znanosti: neoliberalizem, univerza in politika sodobnega znanstvenega raziskovanja. Uredila Katja Kolšek in Tomaž Gregorc. Novo mesto: Goga, 2011, 194–231.

Šumi, Irena: *Unable to heal: debate on the national self in post-socialist Slovenia*. After Yugoslavia: identities and politics within the successor states. Uredila Robert Hudson in Glenn Bowman. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2012, 153–181.

Šumi, Irena, in Darja Zaviršek: *Ženska v krasnem novem neoliberalnem svetu*. Delo, 4. marec 2017, 59/52. Dostopno na <http://www.delo.si/sobotna/zenska-v-krasnem-novem-neoliberalnem-svetu.html>.

Wolin, Sheldon: *"Inverted Totalitarianism"*. The Nation, 19. maj 2003. Dostopno na <https://www.thenation.com/article/inverted-totalitarianism/>.

Wolin, Sheldon: *Democracy Incorporated: Managed Democracy and the Specter of Inverted Totalitarianism*. Princeton: Princeton University Press, 2008.

Povzetek

Članek govori o načinih in kontekstih, s katerimi se je od zgodnjih osemdesetih let dalje pospešeno neoliberalizirala tudi znanost, še posebej njen epistemogeni družboslovni del. V skladu s tezo ameriškega političnega filozofa Sheldona Wolina članek razgrinja mehanizme in zgodovinski potek t. i. inverznega totalitarizma v obdobju globalne prevlade korporativnega kapitalizma in mercenarizacije politične arene v službi velekapitala. Neoliberalizacijo znanosti članek prepoznava v več novejših procesih, med njimi “projektne” znanosti kot edine preostale oblike izvajanja znanstvenega poslanstva, ki je načrtno uvedla izpraznjeno terminološko, analitsko in epistemološko simuliranje znanosti ter hazarderske, nepoštene “tržne” selekcijske mehanizme tudi v akademski prostor.

Summary

This article reviews the ways and contexts in which, since the early 1980s, science has undergone the process of neoliberalization, especially its epistemological social sciences part. In accord with the thesis of American political philosopher Sheldon Wolin, the article uncovers the mechanisms and the historical unfolding of so-called inverted totalitarianism in the era of the global dominance of corporate capitalism, and the process of mercenarization of the political arena in servitude to global capital. The neoliberalization of science is recognized in, among others, the current “project” approach to science as the only surviving form of pursuing the mission of research, which has deliberately introduced vacuous terminological, analytical and epistemological simulations of science and research and fraudulent “market” selection mechanisms into academia.

Ključne besede

neoliberalizem, družboslovje, projektna znanost, aforizacija epistemologije

Keywords

neoliberalism, social science, project science, aphorization of epistemology

Pravica do humanega zaključevanja življenja: znanstvene in etične dileme

Mirjana N. Ule

Znanost je danes bolj kot kdajkoli tista, ki naj dá odgovore na mnoge etične dileme tudi vsakdanjega življenja ljudi. Pravica do humanega zaključevanja življenja je ena izmed njih. Tako kot je pravica do načrtovanja življenja razbremenila tesnobe in strahove v spolnosti, bi tudi pravica do humanega zaključevanja življenja olajšala življenje mnogih starostnikov, kroničnih bolnikov. Predvsem pa bi omogočila ljudem pravico do ohranjanja dostojanstva do konca življenja. Znanost pa bi morala razrešiti etične dileme, ki se ob tem postavljajo.

Uvod

Pobudo za razpravo mi je dalo nedavno objavljeno pretresljivo pismo spoštovanega akademika dr. Janka Pleterskega Državnemu zboru, v katerem prosi za uveljavitev pravice do lastne smrti. V njem piše:

“Želim izraziti svojo željo, da uveljavim svojo osebno človekovo pravico do smrti. Izrazil sem svojo željo tudi s svojim dejanjem, o katerem priča brazgotina pod zapestjem moje levice. Ta brazgotina priča tudi o tem, da sistem v Sloveniji te moje človekove pravice ne priznava. Hočem posebej poudariti, da vztrajam pri stališču, da bi morala biti ta pravica do smrti priznana v Sloveniji pa tudi v vseh drugih državah. Moja želja in namen je opozoriti državni zbor RS kot najvišji organ naše državne suverenosti, da mora sistem demokracije to vprašanje pravice rešiti sistemsko. Sam v tem smislu kaj drugega ne morem storiti več.” (v Grgič 2018)

Pismo akademika Pleterskega Državnemu zboru je izjemno pomembno in pogumno dejanje, saj je svojo željo po prekinitvi življenja javno obelodanil in izpostavil različnim javnim interpretacijam. Obenem pa je odprl diskusijo o dilemah v zvezi s pravico do humanega zaključevanja življenja. Dobro se zavedam, da je javno izrekanje o temah, kot so pravica do posegov v eros in še bolj v tanatos še vedno tabuizirana tako v družbi kot tudi v znanosti. Obenem pa to njegovo sporočilo razumem kot testament, ki ga je zapustil in kot projekt, ki ga moramo nadaljevati. Moramo odpreti prostor za odkrito razpravo o teh temah.

Individualizacija nas vse bolj postavlja pred številne izbire. Splošna težnja, da se družbeni problemi razrešujejo na plečih posameznikov in posameznic, preko njih, ima svoje pozitivne in negativne plati. Pozitivne so gotovo te, da ima sedaj vsak človek možnost izbire in pravico do pravic. Ker lahko izbiramo, lažje načrtujemo svojo življenjsko pot. Lahko izbiramo med marsičim, o čemer se prej praktično ni moglo odločati, ker bodisi to ni bilo dovoljeno ali zamisljivo ali ni bilo tehničnih in drugih možnosti za to. Negativno pri tem pa je, da smo s temi izbirami, odgovornostmi zanje in odločitvami vse bolj obremenjeni, da se v njih pogosto ne znajdemo. Še huje je, če nimamo možnosti izbir ali če nimamo dovolj podpore za svoje odločitve v znanju, dosegljivih informacijah, pri ustreznih institucijah ali avtoritetah. Zato smo kljub pravici do izbire izpostavljeni številnim tveganjem, strahovom in občutkom slabe vesti, če gre kaj narobe (Giddens 1991; Beck 2016). Poleg tega na našo zavest in nezavedno delujejo močne zahteve in norme, ki niso izrecno formulirane, a jih posredujejo mediji, politika, kapitalski interesi itd. Ena od takšnih zapovedi je zapoved zdravja, čilosti, vitalnosti. Situacija je nasprotna tisti, ki jo je opisoval Kafka v svojem romanu Proces. Tam je bil obsojenec postavljen pred nek amorfni sodni zbor, a ni bilo jasne obtožbe. Vedel je zgolj to, da je nečesa kriv, ne pa, česa je kriv. Sedaj pa imamo situacijo, ko se čutimo za marsikaj krivi, a ni sodišča, ni porote, ki bi lahko sodila, niti ne zakonov, po katerih naj (se) sodimo. Zdi se, da postajamo sami vse bolj sodišče, porota, sodniki, sodnice, priče in obdolženci oziroma obdolženke; tudi zakone, po katerih naj bi si sodili, si moramo vse bolj pisati sami. A to ni ravno osvobajajoče, nasprotno, prav tako, morda še bolj nas lahko frustrira kot kafkovska psevdotalitarna justica.

Etične dileme znanosti o vsakdanjem življenju

Znanost je danes bolj kot kdajkoli tista, ki naj dá odgovore na mnoge etične dileme, med ostalimi tudi iz vsakdanjega življenja ljudi. Naraščajoči pluralizem vrednotnih predstav in vrednotnih prioritiet v sodobnih družbah razširja prostore, v katerih danes zastavljamo nova etična vprašanja tudi znanosti. S tem so se večini ljudi vsaj navidezno odprle možnosti za bolj svoboden in od tradicionalnih norm prost odnos do svojega življenja, telesa in duha. Napredek biomedicinskih znanosti in tehnike, posebno nagel razvoj medicine v zadnjih sto letih je z napredkom anestezije, cepljenja in uporabo antibiotikov, s presajanjem organov in nadomestki za organe, v zdravljenju neplodnosti in v napredku genetske diagnostike in genske terapije neznansko razširil možnosti tehničnega delovanja medicinske znanosti. Vzporedno s tem so se povečevale tudi etične dileme, razprave o vrednotnih predstavah in vrednotnih prioritetah, ki se odpirajo tako strokovnjakom in strokovnjakinjam kot ljudem v vsakdanjem življenju.

Obravnavane dileme in razprave so zahtevne in občutljive; najprej zaradi tega, ker se pogosto tičejo najbolj bolečih sestavin v konstrukciji posameznikove osebne in socialne identitete, pa tudi zato, ker so del naraščajočega vrednotnega pluralizma in vrednotnih prioritiet v sodobnih družbah (Bauman 2016). V teh razmerah tudi tako temeljni in mejni dogodki, kot sta rojstvo in smrt, ne obstajajo več kot gole življenjske danosti ali usojenosti. Doživljamo jih kot zelen, po možnosti smiseln in dostojanstven prispevek k socialni konstrukciji identitete, k življenjski zgodbi.

Značilen in pomemben primer možnosti za osmišljeno in dostojno bivanje je pravica do načrtovanja rojstev, torej olajšan dostop do kontracepcijskih sredstev in legalizacija pravice do prekinitve nezaželene nosečnosti. Ta pravica je od prve polovice sedemdesetih let prejšnjega stoletja, ko je postala legalna možnost, neznansko olajšala življenja predvsem žensk in vplivala na bolj sproščene spolne odnose. Odstranjeni so bili izvori strahov in groženj glede nezaželenih nosečnosti, ki so poprej velikemu delu populacije preprečevali čustveno in spolno emancipacijo. Predvsem ženskam je bila tako odprta pot do bolj svobodnega odnosa do lastnega telesa in nasploh do večjega samospoštovanja. (McElroy 2008)

Spomnim se zanimive zgodbe, celo izredno pomenljivega dogodka iz leta 1991 prejšnjega stoletja, iz časov sprejemanja prve slovenske ustave. Tedaj je bila nenadoma ogrožena ustavna pravica do splava v Sloveniji. Člen, ki omogoča to pravico, je bil pod vprašajem. Zato smo se predvsem akademske ženske takoj organizirale in želele ubraniti ta člen. Med drugim smo pripravile zbornik *O abortusu* (Bahovec 1991) in ga med drugim predstavile zainteresirani javnosti v prostorih knjigarne Mladinske knjige. Prišlo je do polemične diskusije med avtoricami na eni strani in med predvsem katoliško desno orientiranimi strokovnjaki na drugi strani.

Po dr. Kunstljevi polemični razpravi proti zborniku in proti pravici do abortusa je pristopila starejša ženska. Dobro se je spominjam, zdela se mi je kot simbol cankarjanske matere. Rekla je: "Tako dekleta, sedaj vam bom pa jaz nekaj povedala". Kar zmrazilo me je. Pričakovala sem čustven zagovor svetosti življenja in pravice do rojstva vsakega spočetega otroka v smislu "vse spočete otroke sem rodila in vse imam enako rada ...". Takoj sem pomislila, da proti temu argumentu ne bomo imele protiarargumentov. Toda ona je nadaljevala: "Dekleta, branite pravico

do splava. Koliko noči smo me prešivale ...” Nič drugega ni rekla, a je po mojem mnenju odločilno preobrnila razpravo in tako posredno pripomogla k ubranitvi pravice.

Opisana precej značilna slovenska ženska starejše generacije je nam mlajšim od sebe sporočila, da naj se borimo naprej. Tako nam in našim naslednicam ne bo treba v strahu trepetati pred spolnostjo in nezaželeno nosečnostjo, se skrivati in igrati preobremenjeno žensko, ki noče ali ne zmore spolnosti. Po njenem mnenju je bila uvedba kontracepcije in sprejemanje pravice do splava za ženske neizogiben korak k osvobajanju od vsiljene patriarhalne morale, svetohlinstva in vsesplošne neodkritosti. Proti temu argumentu so obmolknili tudi najbolj ogorčeni nasprotniki.

Pravica do dostojanstvenega staranja in izteka življenja

Prav na to zgodbo sem se spomnila ob prebiranju pretresljivega pisma akademika Pleterskega. Ne gre za pravico do načrtovanja konca življenja, ampak za ohranjanje človeškega dostojanstva v starosti in bolezni. Prav strah pred negotovo prihodnostjo, ko se življenje spremeni v golo vegetiranje brez osnovnih življenjskih kvalitete, ljudem greni življenje v starosti. Strah pred izgubo dostojanstva hromi tudi kronične bolnike in ljudi z napredujočo neozdravljivo boleznijo. Pogosto nista starost ali napredujoča bolezen tista, ki slabšata kvaliteto življenja. Slabšajo jo strahovi in bojazni, kaj bo potem, breme koga bom ipd. Kronična bolezen povzroča več socialnih, interaktivnih in eksistencialnih problemov kot akutna bolezen, ker je močnejša subjektivna izkušnja in sproža kompleksnejše socialne dileme. Dolgotrajna, kronična bolezen je motnija, je ovira v človekovem življenju, ki človeka prizadene ne samo fizično, ampak tudi psihološko in socialno (Ule 2003). Prizadene torej njegovo telo, včasih pa še bolj njegove občutke, doživljanja, čustva, odnose s socialnim svetom. Izkušnja kronične bolezni postavi pod vprašaj ustaljene načine vsakdanjega življenja in načine doživljanja sebe. Življenje postane negotovo. Samopodoba postane ranljiva in zato problematična.

V sodobnih družbah, kjer sta obvladovanje življenja in samonadzor največji vrlini in vrednoti, reprezentirajo kronični bolniki izgubo nadzora in izgubo avtonomnosti in neodvisnosti zaradi učinkov bolezni na dnevne aktivnosti. Izkušnja kronične bolezni pomeni torej mnogo več kot izkušnjo fizičnih simptomov ali potrebo po negi in posebni oskrbi. Vsebuje metafore in pomene, moralne presoje in etične dileme, identitetna prevpraševanja in rekonstrukcijo sebstva, dnevne napore in trajne težave. Kronični bolniki so prisiljeni reformulirati svojo zavest o sebi. Bojijo se življenjskih omejitev, socialne izolacije, diskreditiranja svoje samopodobe in tega, da postanejo breme drugim ljudem. Te težave in strahovi še zlasti obremenjujejo zahodni življenjski stil, ki favorizira zdravje in neodvisnost posameznika od drugih.

Ker se zdi, da je kronične bolnike težko integrirati v socialni svet, je pogosta reakcija profesionalcev in laikov na ljudi s kronično boleznijo umik, pozaba ali ignoriranje. Ko se človek

spopada s kronično boleznijo, se torej ne spopada samo z oslABLJENIM telesom in fizično bolečino, ampak tudi s psihičnimi in socialnimi posledicami bolezni; z mnogimi negotovostmi in strahovi, ki so povezani z boleznijo, sedanostjo, prihodnostjo, s spremenjeno samopodobo oziroma odnosom do sebe, s spremenjenimi odnosi do sveta, do bližnjih, do dela in podobno. Te posledice so včasih še bolj obremenjujoče kot sama fizična bolečina. Ti razmisleki so vedno bolj aktualni, ko se soočamo s podaljševanjem življenja, z novimi dilemami dolgožive družbe.

Ukvarjanje z boleznijo, s strahom pred izgubo kontrole nad lastnim življenjem, s smrtnostjo, je v sodobnih družbah praviloma tabuizirano, odrinjeno v nezavedno ali v zasebnost lastne bolečine in lastnih občutenj nemoči (Aries 1974; Becker 1973). Pogosto je tudi tehnizirano s tem, da ga prepuščamo medicini in psihiatriji, farmacevtski in drugim tehnologijam v prepričanju, da nam bodo te stroke in pristopi učinkovito pomagali premagovati bolezni, bolečine (Conrad 2007). Pa vendar se zavedamo, da obstaja meja, točka, ko vse te pomoči ne morejo storiti za človeka nič več kot zgolj blažiti njegove fizične in duševne bolečine in ga ohranjati na robu življenja in smrti.

Zaključevanje življenja se pri teh osebah žal izteka v "umiranje na obroke", ki sicer dopušča podaljševanje življenja daleč nad biološko pričakovano mejo človeškega življenja, vendar za ceno novih oblik trpljenja, bolečin in obremenitev za trpeče, za njihove bližnje in tudi za družbo v celoti. Tu ne mislim samo na skrajne oblike tovrstnega podaljševanja življenja, ki poteka povsem brez zavesti, zgolj ob pomoči medicinskih pripomočkov in raznih aparatov, ampak tudi na razmere, ko se prizadeti ljudje zavedajo iztekanja svojih dni, vendar jim golo ohranjanje življenja v danih razmerah pomeni le brezsmiselno nadaljevanje trpljenja, nemoči, izgubljanja stikov z okolico in s samim seboj. Na to opozori akademik Pleterski v svojem javnem pozivu.

V takšnih razmerah podaljševanje življenja pomeni postopno razvrednotenje vsakega smisla človeškega življenja, ko se to skrči na golo in nemo obstajanje, ki postane samemu sebi namen. Gre za zoženje ideje o zavestnem bivanju na golo kvantiteto, na umetno podaljševanje določenih bioloških in kognitivnih procesov. Tu gre za pravo sprevrženost ideje o življenju, o smiselnem bivanju. Res je tovrstna redukcija življenja dobro usklajena s trenutno prevladujočo kapitalno logiko. Vse življenje in vsi človeški odnosi so sprevrnjeni na raven raznih kvantitet, ki jih po možnosti lahko denarno ovrednotimo. V primeru razosebljenega umiranja gre za sprevrčanje človeškega življenja v goli časovni potek, ki se neizogibno spreminja v znaten strošek, materialni in finančni, ki si ga lahko privoščijo le nekateri in zgolj posamezne družbene skupnosti.

Ne čudi, da se mnogi upirajo hirajočemu in praznemu izteku življenja. Vnaprej želijo preprečiti, da bi njihovo življenje postalo brezsmiselno nadaljevanje mučnega trajanja in kopičenja obremenitev za vse vpletene. Ena od rešilnih zamisli je dopuščanje prostovoljne prekinitve življenja, ko to postane nesmiselno. Govorim o "prijazni smrti", po grško *evtanaziji*. Zamisel je starodavna in ima veliko oblik in obrazov, a tu se omejujem le na legitimno in legalno pravico za odločitev o prekinitvi procesov vzdrževanja življenja v razmerah, ko in kadar se takšno življenje zožuje na mučno in brezsmiselno nadaljevanje golega trajanja brez vsebine. To je poseben, pravzaprav poglobitveni primer "dejavne evtanazije", kjer se s posebnim posegom prizadete osebe ali/in spremljajočega osebja življenje prostovoljno zaključuje.

Filozof Peter Singer v svoji knjigi *Praktična etika* podrobno razpravlja o razlogih za in proti evtanaziji in podpre pravico do prostovoljne odločitve posameznika in posameznice za prekinitev življenja, ko to postane nehumano, nevredno z vidika človeškega dostojanstvo. Poudarja:

“Do prostovoljne evtanazije pride samo tedaj, ko je medicinska stroka enotnega mnenja, da oseba boleha za neozdravljivo in bolečo oziroma izredno mučno boleznijo. V takšnih razmerah ne moremo reči, da je odločitev za hitro smrt nerazumna. Moč zagovora prostovoljne evtanazije je v medsebojni povezanosti spoštovanja preferenc ali avtonomije posameznikov, ki se odločajo za takšen izhod, ter očitne razumne podlage takšne izbire.” (Singer 2008: 192)

Potreba po sociološki refleksiji etike v medicini

Razprave o pravici do humanega zaključevanja življenja so, kot sem omenila že na začetku, v pomenljivem sozvočju z razpravami o pravici do prekinitve nosečnosti pred pol stoletja. Tako, kot si je bolj libertarni del človeštva po težkih razpravah, družbenih bojih in pogumnem izpostavljanju zavzetih posameznic in posameznikov vsaj v večini modernih držav priboril pravico do odločanja o začetku človekovega življenja, se zdi, da si moramo danes prizadevati za pravico do prostovoljnega in spoštljivega zaključevanja življenja. Seveda ni popolnih vzporednic med tema dvema prizadevanjema. Vendar gre v obeh primerih za pravice do razpolaganja z lastnim telesom in za pravico do človeškega dostojanstva. V obeh primerih se poglobitni argumenti za tovrstne pravice gradijo na povečani občutljivosti ljudi za človeka vredno, skratka smiselno človeško življenje. Te pravice naj bi preprečevale nastanek okoliščin, kjer se človeško življenje spreminja v zaporedje nenehnih muk, kjer posameznica in posameznik izgubljata dostojanstvo in samospoštovanje.

Nasprotniki predhodno nanizanih argumentov in predlogov se v svojem zavračanju pravice do razpolaganja s svojim telesom največkrat sklicujejo na metafizične, religiozne ali moralne razloge, po katerih naj bi si človek s tem jemal “božanske” pravice in moči, ki končnemu in smrtnemu bitju ne pritičejo. Zdravniki se sklicujejo na Hipokratovo prisego, ki jim med drugim prepoveduje na tak način posegati v človekovo življenje. Nasprotniki se radi sklicujejo tudi na možne zlorabe tovrstnih pravic, nekatere zlorabe so bile tudi zgodovinsko potrjene (npr. v času nacizma). Opozarjajo na nevarnost “spolzkih bregov” (*slippery slopes*), namreč na pogled neopaznih, a hitrih zdrsov v razmere, ki bi dopuščale ali celo narekovale množično pobijanje oseb, ki bi bili proglašene za nevredne življenja (Volokh 2003).

Novi etični izzivi

Navkljub množici etičnih in kulturnih vrednot in principov v sodobnih družbah se neredko znajdemo v izjemnih situacijah, ko nimamo odgovora na etične dileme, ki jih te situacije vsebujejo, ko torej ni na voljo ustreznih etičnih meril in presoj. Uporaba agresivno tehničnih medicinskih posegov pogosto ni nič drugega kot izraz obrambne etike, izjemnega stanja etične odgovornosti in odločanja pri posameznem zdravniku ali bolniku, pa tudi v zdravstvenih institucijah in pri nosilcih zdravstvene politike. Kot pravi Thomas Sass (1989), danes žal vse pogosteje etično upravljanje s krizami nadomešča in zamenjuje konsenzualno ocenjevanje koristi in škode. Trdi, da sedanja uspešnost medicine ni posledica etično reflektivne medicine, temveč naravoslovno-empirične presoje v medicini in prav tako agresivnega biomedicinskega raziskovanja.

Postavljajo se nova etična vprašanja; do kje in kako lahko s sredstvi sodobne znanosti in tehnike posegamo v človeško življenje. Ali naj (še) pristajamo na nudenje medicinske pomoči v situaciji, ko je pred nami zgolj podaljševanje terminalnega stanja. Zastavlja se problem z vrsto konkretnih dilem o tem, kako zagotoviti etičnost postopkov v primeru bolnikov in bolnic, ki se niso zmožni sami odločiti. Sprašujemo se, kako zagotoviti, da se sprejeta odločitve ujema s tisto, ki bi jo dal bolnik oziroma bolnica, če bi bila pri polni zavesti in seznanjena z okoliščinami. Kakšne odločitve lahko v takšnih okoliščinah sprejme medicinsko neizobražen človek, posebno če ga mučijo bolečine, strahovi, negotovosti, ko ga soočijo z dejstvi in vprašanji? O njih se ni učil in vendar se mora nenadno odločati o zdravstvenih postopkih, ki se nanašajo nanj.

Tako Sass kot tudi drugi avtorji, ki se ukvarjajo s sociološko refleksijo etike v medicini, ugotavljajo, da je klasična medicinska etika postala defenzivna, da se vse preveč omejuje na obrambo medicine in opravičevanje medicine, take kot je. Premalo se ukvarja z družbeno refleksijo medicinskega delovanja in dilem, s katerimi se srečuje (Zussman 1997; Vieffhues 1989). Obenem nam je ravno naravoslovno usmerjena medicina dala možnost, da zastavljamo vprašanja, ali etično smemo storiti, kar tehnično že zmoremo. Danes je izziv, kako uporabo klasičnih etičnih načel prenesti na nova območja delovanja, oziroma ali je to sploh možno ali pa morda potrebujemo novo etiko za novo, enaindvajseto stoletje. Ali naj bo to še medicinska etika, ali pa naj bo to širša družbena etika, ki motri in presoja etične dileme sodobne medicine?

Lahko se strinjamo s tezami bioetika Fabriceja Jotteranda o mejah hipokratske prisege in sodobni medicini. Zaključke je podal v treh temeljnih ugotovitvah.

“Prvič, sodobna medicina mora razmisliti o tem, kaj se vpleta v poklicne zavezanosti, kaj je nujno za poklicno identiteto in kakšne notranje vrednote naj medicinski poklic goji. Drugič naj ta ocena črpa moč iz kritične presoje obsega, do katerega, in če sploh, je sodobna medicinska stroka zavezana hipokratski tradiciji in morali. Tretjič naj se politični, ekonomski in družbeni vidiki, ki so povezani z medicino, upoštevajo v povezavi z filozofsko obogatitnim razumevanjem končne analize bioetičnih problemov.” (Jotterand 2005: 123).

Defenzivna medicinska etika se bo morala zaradi vedno večjih in širših možnosti delovanja medicine in novih etičnih dilem, ki ob tem nastajajo, pa tudi zaradi vse večje občutljivosti

javnosti za etične dileme medicine umakniti pred ofenzivno etiko. Ta naj bi delovala anticipatorično, reflektivno in naj bi presejala etično presojo konkretnih postopkov z globalno presojo vloge medicine in njenih postopkov v sodobnih spremenjenih razmerah kvalitete življenja, obvladovalnega ravnanja, pravic bolnikov (Ule 2007). Umik defenzivne medicinske etike ne pomeni spremembe klasičnih delovanjskih načel medicinske etike, ki nikakor niso izgubila pomena v času naravoslovno tehničnega razvoja medicine. Nasprotno, klasična etična načela še vedno predstavljajo najpomembnejše instrumente etične diferencialne diagnostike, za katero je vrednotna slika bolnika prav tako pomembna kot njegova krvna slika (Viefhues 1989).

Zaključek

Argumentiranje za in proti pravicam do odločanja ljudi o začetku in koncu življenja je na videz brez dokončnega odgovora. Odloča zgodovinsko dosežena zrelost ljudi v določenih družbenih in civilizacijskih razmerah, da sprejmejo predlagane pravice, in sposobnost, da jih modro in pazljivo uporabljajo in jih ne zlorabljajo. Pravice do načrtovanja življenja in abortusa je uveljavljena v skoraj vseh razvitih demokratičnih državah. Pravico do humanega zaključevanja življenja pa so, sicer v različnem obsegu in v različnih oblikah pravnega in medicinskega nadzora, sprejele nekatere socialno najbolj osveščene države (ali pokrajine), kot npr. Nizozemska, Belgija, Švica, Luksemburg, Kanada, Kolumbija, nekatere zvezne države v ZDA in avstralska zvezna država Victoria. Kot kažejo statistike, v teh družbah ni niti znatneje naraščalo število primerov uporabe te pravice niti ni bilo znakov zlorab teh pravic (Wikipedia 2018).

Najbolj prepričljivi pozitivni argumenti za pravico do humanega zaključevanja življenja so pomenljiva pričevanja in izjave tistih oseb, ki so ali so bile neposredno prizadete zaradi odsotnosti pravic do svobodnega razpolaganja s svojim telesom. Pri nas je tak primer prav primer prof. Pleterskega. Odmeven in globoko pomenljiv je prav zato, ker je uspel tik pred svojo smrtjo v prvi osebi povzdigniti glas v prid tej pravici. Podobnih izjav na smrt bolnih ali njihovih najbližjih bi se nemara še našlo, morda manj artikuliranih, a nič manj prepričljivih.

Podobno, kot je strah pred nezaželeno nosečnostjo močno obremenjeval spolno in družinsko življenje mladih ljudi (predvsem žensk), mnoge sodobne starostnike in kronične bolnike bremeni in hromi strah pred negotovim zaključevanjem življenja, pred izgubo kognitivnih sposobnosti in s temi razmerami povezano osebno nemočjo in rastočimi obremenitvami svojih bližnjih. Zaradi tega mnogi starostniki in bolniki omejujejo svoje življenjske dejavnosti in življenjske perspektive. Pravica do humanega zaključevanja življenja bi jim ponudila vsaj možnost izhoda in bi zato morala postati v sodobnih razmerah tako temeljna pravica, kot je pravica do načrtovanja življenja.

Tako, kot je pravica do načrtovanja življenja neznansko olajšala in sprostila partnerske odnose in razbremenila tesnobe in strahove v spolnosti kot najbolj intimnem odnosu med ljudmi, bi tudi pravica do humanega zaključevanja življenja neznansko olajšala življenje mno-

gih starostnikov pa težkih kronično bolnih, hudo invalidnih oseb. Gre za osvobajanje od globoko vsajenih bojazni, ki tem ljudem in morda v bodočnosti tudi nam preprečujejo smiselno in spoštljivo dožemanje lastnega stanja in življenja. Predvsem pa bi omogočila ljudem ohranjanje dostojanstva do konca svojih dni. Na znanosti je, da razreši etične dileme, ki se ob tem zastavljajo. Seveda bi morali pravico do humanega zaključevanja življenja zakonsko dobro utemeljiti in njeno izvajanje natančno nadzorovati z ustreznimi nadzornimi institucijami in zakonskimi uredbami. Pri tem ne plujemo po povsem odprtem in nepreglednem morju, saj bi se lahko zgledovali pri najboljših zakonskih in sistemskih rešitvah v svetu. Predpostavljam, da je sodobna slovenska družba dovolj zrela, da bi zmogla pravico do humanega zaključevanja življenja etično in strokovno ustrezno izvajati.

Literatura

Aries, Philippe: *Western Attitudes Towards Death: from the Middle Age to the Present*. Baltimore in London: The John Hopkins University Press, 1974.

Bahovec Eva (ur.): *Abortus - pravica do izbire?! : pravni, medicinski, sociološki, moralni in politični vidiki*. Ljubljana: Skupina "Ženske za politiko", 1991.

Bauman, Zigmunt: *Postmoderna etika*. Ljubljana: Znanstvena založba FF, 2016.

Becker, Ernest. *The Denial of Death*. New York: Simon & Schuster, 1973.

Conrad, Peter: *The Medicalization of Society*. Baltimore: The John Hopkins University Press, 2007.

Giddens, Anthony: *Modernity and Self-Identity. Self and Society in the Late Modern Age*. Cambridge: Polity Press, 1991.

Grgič, Jožica: Janko Pleterski si želi umreti – življenje je postalo neznosno breme. *Delo, Sobotna priloga*, 19. maj 2018.

Jotterand, Fabrice: *The Hippocratic Oath and Contemporary Medicine: Dialectic Between Past Ideals and Present Reality?* *Journal of Medicine and Philosophy* 1/2005, 107–128.

McElroy, Wendy: *Feminism and Women's Rights*. The Encyclopedia of Libertarianism. Ur. Ronald Hamowy. Thousand Oaks: Sage, 2008. 173–76.

Sass, Hans Martin (ur.): *Medizin und Ethik*. Stuttgart: Reclam, 1989.

Singer, Peter: *Praktična etika*. Založba Krtina, Ljubljana, 2008.

Ule, Mirjana: *Spregledana razmerja. O družbenih vidikih sodobne medicine*. Maribor: Aristej, 2003.

Ule, Mirjana: *Družbene dimenzije etike v medicini*. Profesionalna etika pri delu z ljudmi. Ur. Jožef Balazic in Pavle Kornhauser. Ljubljana: Inštitut za sodno medicino Medicinske fakultete, 2007. 92–96.

Vieffhues, Herbert: *Medizinische Ethik in einer offenen Gesellschaft*. *Medizin und Ethik*. Ur. Sass, H. M. Stuttgart: Reclam, 1989.

Volokh, Eugene: *The mechanisms of the slippery slopes*. *Harvard Law Review* 116/2002–2003, 1026–1137.

Wikipedia: Legality of Euthanasia. *Wikipedia*, 2. Sept. 2018

https://en.wikipedia.org/wiki/Legality_of_euthanasia

Zussman, Robert: *Sociological perspectives on medical ethics and decision-making*. *Annual Review of Sociology* 23/1997, 171–189.

Povzetek

Strah pred negotovo prihodnostjo, ko se življenje spremeni v golo vegetiranje brez osnovnih življenjskih kvalitet, ljudem greni življenje v starosti. Navkljub množici etičnih in kulturnih vrednot in principov v sodobnih družbah nimamo odgovora na etične dileme, ki jih te situacije vsebujejo. Uporaba agresivno tehničnih medicinskih posegov pogosto ni nič drugega kot izraz obrambne etike, izjemnega stanja etične odgovornosti. Sociološka refleksija etike v medicini ugotavlja, da je klasična medicinska etika postala defenzivna, da se premalo ukvarja z družbeno refleksijo medicinskega delovanja in dilem. Obenem naravoslovno usmerjena medicina daje možnost, da zastavljamo vprašanje, ali etično smemo storiti, kar tehnično že zmoremo. Odloča zrelost ljudi v določenih družbenih in civilizacijskih razmerah, da sprejmejo predlagane pravice, in sposobnost, da jih modro uporabljajo brez zlorab. Prepričljiva so pomenljiva pričevanja oseb, ki so ali so bile prizadete zaradi odsotnosti pravic do svobodnega razpolaganja s svojim telesom. Pri nas je tak primer sporočilo javnosti akademika dr. Janka Pleterškega. Odmeven in pomenljiv je, ker je uspel tik pred svojo smrtjo povzdigniti glas v prid tej pravici. Predpostavljam, da je sodobna slovenska družba dovolj zrela, da bo zmoгла etično in strokovno utemeljene razprave in refleksije te pravice.

Summary

Fear of an uncertain future when life becomes mere vegetating and the basic elements of quality of life are absent creates distress in people's lives as they age. In spite of the many ethical and cultural values and principles in contemporary societies, we lack a response to the ethical dilemma which arises in these situations. The use of invasive medical technologies is often nothing more than an expression of a defensive ethics, of an exceptional state of ethical responsibility. Sociological reflection of ethics in medicine is finding that classical medical ethics has become defensive and that it does not engage sufficiently with social reflection of medical practice and its dilemmas. At the same time, a medicine grounded in the natural sciences offers the opportunity to pose the question as to whether we are ethically allowed to do what we are technologically already able to do. It determines the maturity of people in certain social and civilizational circumstances to accept the proposed rights and the ability to use them wisely without abuse. Powerful testimonies by people who have been affected because of the lack of rights regarding the free disposal of their bodies are persuasive. In our country, one such case of this message to the public is that of academic Dr. Janko Pleterški. It is remarkable and significant because just before his death he raised his voice in favor of this right. I assume that contemporary Slovenian society is mature enough to handle the ethically and professionally justified discussion and reflection of this right.

Ključne besede

vrednotni pluralizem, staranje, kronična bolezen, evtanazija, medicinska etika, refleksivna etika

Keywords

value pluralism, aging, chronic illness, euthanasia, medical ethics, reflexive ethics

Raziskave možganov, svobodna volja in etika

Sašo Dolenc

O etiki v znanosti začnemo običajno razmišljati, ko naletimo na težave. Potrebo po etičnem premisleku znanstvenih raziskav lahko sprožijo sami znanstveniki, če ne delujejo v skladu z družbenimi normami in pravili znanstvene skupnosti, ali napredek znanja, ki terja od nas, da premislimo o posledicah, ki jih imajo nova odkritja za naš vsakdan. Vendar tokrat ne bomo govorili o klasičnih problemih etike znanosti, ampak bomo predstavili nekatera nova znanstvena spoznanja o delovanju človeških možganov, za katera se zdi, da lahko pomembno vplivajo na naše razumevanje svobodne volje in etičnega delovanja.

Najprej bomo opisali eksperimente, ki so v zadnjih desetletjih pokazali, da poteka odločanje v možganih drugače, kot smo si predstavljali. Kljub prepričanju, da se odločamo samostojno in avtonomno, mnoge raziskave kažejo, da pride do odločitev v naših možganih že prej, preden se sploh zavemo, da se nekaj odločimo.

V drugem delu bomo opisali nadgradnjo tovrstnih eksperimentov, s katerimi so pokazali, da lahko z zunanjo stimulacijo točno določenih mest v možganih spremenijo že sprejeto odločitev posameznika, pri čemer se testna oseba zunanjega posega sploh ne zaveda. Sodelujoči pri eksperimentu so poročali, da niso občutili nič posebnega, kar bi nakazovalo, da je prišlo v njihovih možganih do od zunaj vsiljene manipulacije. Po njihovi subjektivni izkušnji naj bi se svobodno in avtonomno premislili, čeprav je bil dejanski vzrok spremenjene izbire povzročen s pomočjo posebne naprave.

Ker nekateri znanstveniki in filozofi iz rezultatov tovrstnih eksperimentov sklepajo, da ljudje v resnici nimamo svobodne volje, v tretjem delu razprave podrobneje obravnavamo vprašanje, kaj je sploh svobodna volja v kontekstu sodobnih raziskav možganov. Zagovarjamo stališče, da kljub vse večjemu številu dokazov, da se mnoge naše odločitve v glavi izvedejo avtomatsko preko intuitivnega možganskega sistema, to ne pomeni, da nismo svobodni, oziroma da nimamo svobodne volje. Svobodni smo, če smo zmožni vnaprej premisliti posledice svojih dejanj ter te miselne izkušnje uporabiti za vpliv na mehanizme odločanja, ki so lahko tudi hitri, intuitivni oziroma avtomatski.

Subjektivna izkušnja stimulacije možganov

Eno izmed najpomembnejših spoznanj znanosti o delovanju človeških možganov v zadnjih desetletjih je, da možgani marsikatero odločitev sprejmejo avtomatsko, že preden se tega subjektivno sploh zavemo. S pionirskimi raziskavami mehanizmov odločanja v možganih je začel ameriški znanstvenik ukrajinsko-židovskega rodu Benjamin Libet, kasneje pa so jih ponovili in nadgradili še mnogi drugi raziskovalci.

Libeta je sprva zanimalo, kako možgani ustvarjajo subjektivne predstave oziroma zavestno izkušnjo, ki je značilna za naš človeški um. Spraševal se je, kaj se dogaja v možganih, ko množica nevronov v glavi ustvari subjektivno zavestno izkušnjo. Zanimalo ga je, kateri procesi prenehajo z delovanjem, ko zavestne izkušnje začasno nimamo.

Najprej se je lotil preučevanja odzivov ljudi na neposredno električno stimulacijo možganov med operacijami na odprti lobanji, kar je kot prvi raziskoval ameriško-kanadski nevrokirurg Wilder Penfield (Libet 2005, 18). Pri takšnih kirurških posegih ostane pacient buden med potekom operacije, saj lahko kirurg le tako preverja, za katero miselno funkcijo je odgovoren posamezen predel možganov. Ko kirurg neposredno z dotikom električno stimulira posamezne predele možganov, se lahko iz odzivov pacienta prepriča, katere funkcije opravlja posamezni del možganov, preden ga morebiti izreže ali poškoduje.

Med operacijami pri odprti lobanji je Libet z dovoljenjem pacientov električno vzbujal različne predele možganov in opazoval, kakšne subjektivne odzive in občutja to sproži pri pacientih. Ko se posameznika dotaknemo kjerkoli na koži, bodo živci poslali signal v določen predel možganov, ki bo iz tega ustvaril zavestno predstavo o dotiku. Libet je ugotovil, da lahko z neposrednim draženjem možganov v tem predelu vzbudi subjektivne občutke dotikov, ki se dejansko na koži niso dogodili. Človek ima občutek, da se ga nekaj dotika, čeprav ni na koži ničesar, kar bi ta dražljaj vzbudilo (Libet 2005, 30).

Ugotovil je tudi, da mora trajati draženje možganov vsaj pol sekunde, da se bo človek signala zavedal. Na koži lahko že zelo kratek dotik ustvari aktivnost v možganih, a če se živčni signal prekine, preden poteče polovica sekunde, ne pride v zavest posameznika. Seveda lahko zaznamo in se zavemo tudi dogodkov, ki so krajši od pol sekunde, a taki dogodki morajo vzbuditi nevronske aktivnosti, ki traja vsaj pol sekunde (Libet 2005, pogl. 2).

Merjenje vrstnega reda dogodkov v možganih

Leta 1983 je Libet izvedel eksperiment, po katerem je danes najbolj znan (Libet in sod. 1983). Čeprav gre za zelo preprost poskus, velja za enega izmen najbolj vplivnih v vsej zgodovini raziskav možganov. Postopek je potekal po naslednjem zaporedju. Pred testno osebo je postavil ekran, na katerem je krožila pika. Naloga osebe, ki je sodelovala v eksperimentu, je bila, da spremlja gibanje pike na ekranu in občasno pritisne na gumb. To lahko stori, kadarkoli se ji zazdi, ni se ji treba posebej pripravljati.

Do takrat je bilo splošno sprejeto prepričanje, da je pri takšnih opravilih zaporedje dogodkov v možganih naslednje: najprej se zavestno odločimo, da bomo pritisnili na gumb, nato se informacija o tej odločitvi prenese v predel možganov, ki nadzoruje gibanje roke, kjer se pretvori v navodilo mišicam, naj pritisnejo na gumb. Vse to naj bi se zgodilo zelo hitro, a vedno v natanko takšnem vrstnem redu.

Ko so testne osebe izvajale zadano nalogo, je Libet preko elektrod spremljal njihovo možgansko aktivnost. Na glavi so imeli elektroencefalograf, s katerim so raziskovalci lahko beležili električno aktivnost nevronov v možganih. Ob tem so spremljali tudi, kdaj so se aktivirale mišice roke. Po vsakem pritisku gumba je sodelujoča oseba poročala, kje je bila pika na ekranu v trenutku, ko se je odločila, da bo pritisnila na gumb.

Ko so analizirali zbrane podatke, se je pokazal jasen vzorec. Možganska aktivnost se je začela postopoma stopnjevati pol sekunde, preden je prišlo do premika mišic, a subjektivno zavedanje, da je posameznik sprejel odločitev, se je pojavilo šele dve desetinki sekunde pred tem, ko je aktivnost v možganih dosegla vrhunec. Izkazalo se je, da se možganska aktivnost, ki je povzroči pritisk gumba, začne že tri desetinke sekunde, preden se je oseba subjektivno sploh odločila, da želi pritisniti na gumb. Nenavadno je, da se motorični reženj začne pripravljati na akcijo že del sekunde prej, preden se za akcijo sploh zavestno odločimo.

Ko so podobne poskuse kasneje izvajali še z drugačnimi senzorji, so ugotovili, da so lahko zamiki med možgansko aktivnostjo in subjektivnim zavedanjem o odločitvi tudi daljši in lahko trajajo celo več sekund (Soon in sod. 2008). V enem od poskusov so tako testne osebe na ekranu spremljale serijo obrazov in pritisnile z levo roko na gumb, če so se jim zdele osebe na slikah po občutku zaupanja vredne, sicer pa desni gumb. To nalogo so izvajale, medtem ko so ležale v fMRI napravi za spremljanje aktivnosti možganov.

Običajno so zaznali postopno povečevanje aktivnosti v levem ali desnem motoričnem možganskem režnju glede na to, katero odločitev je sprejela oseba. Ko se je aktivnost dovolj povečala, je oseba pritisnila na gumb. A izkazalo se je, da so lahko v nadzorni sobi s spremljanjem aktivnosti možganov že nekaj sekund pred dejanskim pritiskom vedeli, kateri gumb bo oseba pritisnila. A ne le to. Kateri gumb bo oseba pritisnila, so vedeli celo nekaj sekund prej, preden se je oseba po poročanju njene subjektivne izkušnje odločila, ali obrazom na slikah zaupa ali ne.

Subjektivna izkušnja zunanjega vpliva na možgane

Alvaro Pascual-Leone, profesor na Harvard Medical School, je razkorak med možgansko aktivnostjo in subjektivnim zavedanjem poskušal še podrobneje raziskati. Libetov pristop je nadgradil še s TMS¹ napravo za magnetno stimuliranje posameznih delov možganov. S to napravo lahko pošiljajo pulze magnetne energije skozi lobanjo v točno določene predele možganov in tako vplivajo na njihovo dejavnost. Če usmerijo magnetno energijo v predel možganov, ki kontrolira gibanje roke, bo ta denimo trznila.

V eksperimentu so se morali sodelujoči najprej odločiti, ali bodo z levo roko pritisnili gumb na levi ali z desno gumb na desni, nato pa so po znaku gumb dejansko tudi pritisnili. Raziskovalci so skrbno beležili zaporedje dogajanja v možganih in podobno kot pri prejšnjih eksperimentih ugotovili, da lahko zaznajo, kako se bo posameznik odločil, že malo prej, preden se oseba tega subjektivno zave.

Poskus pa so nadgradili tako, da so občasno preko naprave TMS neposredno vplivali na možgane osebe, na kateri so izvajali eksperiment. Ko je bilo iz možganske aktivnosti jasno, za kateri gumb se je oseba odločila, so poslali magnetni pulz v predel možganov, ki je ustrezal motoričnemu središču, ki je izvajalo pritisk na gumb. Če so z napravo TMS sprožili aktivnost v predelu možganov, ki je sprožil premik nasprotno roke, kot je bila tista, ki jo je posameznik izbral, je TMS signal preglasil izvorno izbiro možganov, zato je oseba pritisnila gumb, za katerega se v resnici ni odločila.

---

1 Transcranial magnetic stimulation (TMS)

Sodelujoči se je sprva denimo odločil, da bo pritisnil gumb na desni. Ko je dobil znak, naj dejansko izvede pritisk, pa so mu z napravo TMS v možgane poslali ukaz, naj premakne levo roko in ne desne, kar se je tudi zgodilo. Pričakovali bi, da bi se oseba zavedala takšne zunanje manipulacije, a se je ne. Pričakovali bi, da bi oseba v tem primeru subjektivno začutila, da neka zunanja sila vpliva na njeno roko in jo vodi drugače, kot je bilo mišljeno. Takšno zaporedje dogodkov bi občutila, kot da je nekdo ugrabil njeno telo in ga nadzoruje neodvisno od njene volje.

Vendar sodelujoči v eksperimentu niso poročali o nikakršnem nenavadnem izkustvu. V resnici niso opazili nič posebnega, ko so raziskovalci manipulirali z njihovimi odločitvami. Na vprašanje, kako to, da so pritisnili levi gumb, glede na to, da je njihova možganska aktivnost kazala, da bodo pritisnili desnega, so odgovorili le, da so se pač premislili. Čeprav se je v tem primeru dejansko odločal raziskovalec, ki je upravljal z napravo TMS, sodelujoči v eksperimentu tega sploh niso opazili. Subjektivno so dogajanje dojemali, kot da gre za njihove avtonomne in svobodne odločitve (Pascual-Leone in sod. 1992).

Miselni eksperiment s svobodno voljo

Danes na osnovi mnogih eksperimentov vemo, da veliko odločitev, za katere se nam zdi, da smo jih izvedli zavestno in avtonomno, dejansko izvedejo možgani kar sami brez našega aktivnega zavedanja oziroma posredovanja. A kakšen pomen ima to za svobodno voljo? Ali to pomeni, da v resnici nismo svobodni, kot sklepajo nekateri znanstveniki?

Da bi bolje razumeli, kaj sploh pomeni imeti svobodno voljo, najprej izvedimo preprost miselni poskus. Zamislimo si dva scenarija oziroma razvoja dogodkov, ki smo ju vsi že kdaj doživeli ali jim bili vsaj priča, zato se vanju ne bo težko vživeti. Zamislimo si, da se lačni vračamo iz službe, pri čemer razmišljamo, kaj vse moramo tisti dan še postoriti. Pot nas pelje mimo pekarnice, iz katere močno zadiši po pecivu. Ne da bi se obotavljali, vstopimo v pekarno, prodajalki pokažemo pecivo, ki se nam zdi najslajše, plačamo, pojedemo sladico in nadaljujemo pot domov. Ključno pri prvem scenariju je, da delujemo avtomatsko, saj svojim delanjem ne posvečamo pozornosti. Naredimo tisto, kar si v nekem trenutku najbolj želimo, pri čemer ne razmišljamo o posledicah svojih dejanj. Delujemo tako, kot nam sugerirajo navade in občutja v danem trenutku.

V drugem scenariju si zamislimo podobno situacijo, a s to razliko, da imamo tokrat hudo obliko alergije na arašide, kar pomeni, da ne smemo pojedsti niti drobtinice teh oreščkov, sicer dobimo hudo reakcijo. Spet gremo domov, smo lačni in nam zadiši iz pekarnice. Tudi sedaj vstopimo vanjo, a tokrat se pred nakupom dobro pozanimamo, kateri izdelki so resnično brez oreščkov in skrbno preberemo vse deklaracije na živilih. Ko končno najdemo sladico, ki je za nas varna, je kupimo, pojedemo in odidemo domov.

Sedaj poskušajmo razmisliti, kako je s svobodno voljo v teh dveh situacijah. Smo v obeh scenarijih delovali po svoji svobodni volji, ko smo se odločili za nakup hrane? Smo bili svobodni morda samo v enem primeru? Ali morda v nobenem? Moje stališče je, da smo uporabili

svobodno voljo samo v drugem primeru. Čeprav smo v prvem scenariju naredili natanko to, kar smo želeli, oziroma kar nam je preko tega, da so se nam zdele določene sladice slajše, sugeriralo naše telo, vseeno nismo delovali po svobodni volji. Morda se sliši nenavadno, a dejansko smo se svobodno odločili šele v drugem primeru, ko smo naredili nekaj, kar je bilo v resnici v nasprotju s tem, kar se nam je zdelo najslajše, oziroma kar bi izbrali, če ne bi razmišljali o posledicah svojih dejanj.

Kaj je svobodna volja?

Ljudje imamo specifično lastnost, da se lahko vživimo v situacije, ki se nam še nikoli niso dogodile. Kot kažejo raziskave, nobeno drugo živo bitje ni sposobno misliti več kot morda nekaj deset minut v prihodnost in to doživljanje uporabiti pri delovanju v sedanosti. Tudi nam najbolj podobna živa bitja se niso sposobna podrobno vživljati v zgolj namišljene situacije (Suddendorf, Addis, in Corballis 2009).

V drugem primeru, ko imamo hudo obliko alergije na hrano, si moramo pred oči vedno znova priklicati posledice, ki bi se zgodile, če bi pojedli že drobec živila, na katerega smo alergični. Ta priklic se ne dogodi sam po sebi, ampak zahteva našo pozornost in voljo. To ni enako kot v primeru, ko neke hrane ne maramo in sledimo temu, kar nam sugerira telo. Ko pridemo lačni v pekarno in izberemo tisto, kar se nam zdi najslajše, delujemo avtomatsko. V drugem scenariju pa smo se vživeli v posledice, ki bi sledile, če bi pojedli živilo, na katerega smo alergični.

Svobodno voljo lahko tako opišemo kot časovno zanko, ko zavestno vživljanje v posledice naših dejanj spremeni našo odločitev v sedanosti (Dolenc 2015). Svobodno delujemo takrat, ko naše predvidevanje prihodnosti vpliva na našo izbiro v sedanosti. Če se odločamo avtomatsko na osnovi navad in potreb, potem ne delujemo svobodno.

Svobodna volja ni, da naredimo tisto, kar se nam v nekem trenutku zahoče. Svobodno delujemo takrat, ko zavestno premislimo posledice svojih dejanj in ta premislek vpliva na naše delovanje v sedanosti. To velikokrat pomeni, da je odločitev po svobodni volji v nasprotju s tem, kar se nam v nekem trenutku zahoče. Prav zmožnost vnaprejšnjega premisleka o posledicah je bistvena lastnost, po čemer se ljudje razlikujemo od drugih živali.

Ljudje se od živali ločimo po sposobnosti, da se znamo vživeti v situacije, ki se ne dogajajo tu in zdaj. V mislih si lahko živo predstavljamo dogodke, ki so se, se še bodo ali se morda nikoli ne bodo zgodili. Imamo sposobnost vživljanja v situacije, ki opisujejo, kaj bi se lahko zgodilo, če bi bile okoliščine drugačne, kot so v danem trenutku. Tako se lahko že vnaprej pripravimo na nevarnosti, ki prežijo na nas, in se jim izognemo. Manj kompleksna bitja se odločajo zgolj na podlagi preteklih izkušenj oziroma navad in trenutnega stanja, ljudje pa imamo še zmožnost, da predvidimo prihodnost in to vključimo v naše delovanje. Odločanje ljudi zato ni utemeljeno zgolj na preteklih izkušnjah, navadah in trenutnem stanju, ampak tudi na različnih vizijah prihodnosti.

Svobodni smo zato predvsem zaradi sposobnosti, da vnaprej premislimo, kakšne so lahko posledice naših dejanj in zato zavestno ustavimo svoj avtomatski intuitivni odziv na dogodke, če opazimo, da ni v skladu z našimi zavestnimi dolgoročni željami. Prav tako pomembno pa je tudi, da neprestano vplivamo tudi na nastavitve oziroma navade našega avtomatskega intuitivnega odzivanja, da so tudi naši hitri avtomatski odzivi čim bližje odzivom, kot bi jih sprejeli, če bi imeli dovolj časa za premislek o vseh možnih posledicah.

Če razumemo svobodno voljo kot zmožnost vnaprejšnjega razmisleka o posledicah izbir, ki jih imamo na voljo, hkrati pa tudi kot zmožnost zaustavitve in nastavitve izvajanja avtomatskih odzivov, potem eksperimenti z možgani, ki smo jih opisali, nikakor ne ovržejo obstoja svobodne volje. Pričajo le o tem, da je poleg zavestnega racionalnega mišljenja v človeški glavi aktiven in vpliven tudi hitri intuitivni sistem mišljenja, ki se v resnici večino časa odloča v našem imenu (Kahneman 2011). Vendar to ne pomeni, da za njegova dejanja nismo odgovorni, saj imamo večinoma možnost, da intuitivne odločitve zaustavimo, dolgoročno pa lahko tudi vplivamo na način odzivanja svojega intuitivnega sistema.

Kako bi se odzvali v konkretni etični dilemi?

Razlika med intuitivnim in razumskim sklepanjem se lepo pokaže pri miselnem eksperimentu, o katerem je bilo zadnja desetletja objavljenih veliko filozofskih razprav. Predstavimo ga lahko z vživetjem v naslednjo situacijo. Na popoldanskem sprehodu pri vračanju domov prečkamo železniško progo pri kretnici, ki progo razdeli na dva ločena tira. Ravno takrat opazimo, da pelje proti nam vlak, pri čemer je povsem jasno, da strojevodja ne vidi, da se je na progi zataknilo pet ljudi, ki nikakor ne morejo stran s tirov. Če bo vlak nadaljeval vožnjo po progi, bo vse povozil do smrti. Peterico ljudi lahko rešimo le mi in to tako, da premaknemo kretnico in vlak preusmerimo na sosednji tir. Vendar tudi ta tir ni prazen. Na njem sicer ni petih ljudi, ampak je le ena sama oseba, ki bo ob preusmeritvi kretnice zagotovo izgubila življenje.

Naša dilema v tem primeru je, ali pustiti kretnico pri miru, kar bo povzročilo smrt petih ljudi, ali kretnico premakniti, pri čemer bo umrl le en človek. Kako se odločiti? Posredovati in zmanjšati skupno število žrtev ali se ne vmešavati, kar posledično pomeni, da bo umrlo več ljudi?

Poskusimo si sedaj zamisliti še malo drugačno verzijo istega miselnega eksperimenta. V drugem primeru stojimo na mostu nad železniško progo in ponovno opazimo, da se nam z ene strani približuje vlak, naprej na progi pa je enako kot prej ujetih pet ljudi, ki jih bo vlak povozil, če ničesar ne storimo. Zraven nas na mostu je še dokaj obilen mož, ki se ravno nagiba čez ograjo. Če ga porinemo in bo padel na tire, bo njegovo obilno telo zagotovo ustavilo vlak in tako bomo, podobno kot v situaciji s kretnico, rešili pet ljudi, ki so ujeti na progi. Vprašanje v tem drugem primeru je, ali bi bili pripravljeni poriniti človeka z mostu pod vlak, da bi tako rešili pet drugih? Kako bi se odločili v tej situaciji?

Čeprav sta obe situaciji glede števila žrtev enakovredni, se vseeno bistveno razlikujeta. V prvem primeru premaknemo zgolj kretnico, kar ima za posledico eno smrt, a s tem rešimo pet drugih življenj, v drugem primeru pa človeka neposredno pahujemo z mostu v smrt, da s tem rešimo peterico.

Ta nenavaden miselni eksperiment z drvečim vlakom je filozofe, ki se ukvarjajo s področjem etike, zadnja desetletja povsem prevzel. O implikacijah eksperimenta nastajajo doktorske disertacije, organizirajo se simpoziji, objavljenih je bilo tudi že veliko knjig in člankov (Edmonds 2013). Zadnji trend je, da nevroznanstveniki preučujejo, kateri deli možganov so aktivni pri prostovoljcih, ko poskušajo razrešiti moralne dileme, s katerimi so soočeni v tem miselnem poskusu (J. Greene 2014). V izvorni obliki eksperimenta je namesto vlaka nastopal trolejbus, zato se je množice najrazličnejših razprav o tem poskusu prijelo kar krovno ime troleologija (trolley-ology). Eksperiment je prva opisala angleška filozofija Phillipa Foot že konec šestdesetih let v članku o etičnih dilemah glede abortusa, kasneje pa so drugi idejo še nadgradili (Foot 1967).

Odgovori na vprašanje iz miselnega eksperimenta z vlakom, ki so ga raziskovalci v preteklih letih zastavili že več deset tisoč ljudem, so bili praviloma enaki. Večina ljudi bi premaknila kretnico, ne bi pa porinila človeka z mostu. Človeka neposredno ne bi ubili, da bi rešili druge, če bi bila to le postranska škoda premika kretnice, pa bi se jim takšno dejanje še nekako zdelo moralno sprejemljivo. Zanimivo pa je, da ljudje praviloma ne znajo pojasniti svoje odločitve. Ob analizi odgovorov raziskovalci pri odločitvah tudi niso opazili nobenih odstopanj glede na spol, starost ali stopnjo izobrazbe. Sistematično izvedene raziskave ugotavljajo, da bi človeka z mostu porinilo približno deset odstotkov ljudi, prav toliko pa jih tudi ne bi premaknilo kretnice.

Ključno vprašanje pri teh spoznanjih je seveda, zakaj takšna razlika v našem intuitivnem odzivu, čeprav gre v resnici, če pogledamo povsem racionalno in odmislimo emocije, za povsem analogna primera, kjer z dejanjem rešimo pet ljudi na račun smrti enega. Čeprav gre v obeh primerih za enak rezultat, se enkrat glede na okoliščine odločamo racionalno in hitro dojamemo, kaj koristi večjemu številu ljudi, v drugem primeru pa vztrajamo pri načelu "Ne ubijaj!" ne glede na posledice.

Aktivnost možganov med soočanjem z etičnimi dilemami

Po eni od hipotez, se pri obeh variantah dileme reševanja ljudi pred vlakom odzovemo različno zato, ker se nam ne sprožijo enaki mehanizmi v možganih. Pri premiku kretnice smo od potencialne žrtve še toliko miselno oddaljeni, da se čustva v odločanje ne vpletejo v zadostni meri, da bi pri večini ljudi vplivala na odločitev. Ko pa smo soočeni z dejstvom, da moramo nekoga neposredno poriniti v smrt, se nam skoraj vsem sprožijo tudi močni čustveni odzivi, ki preglasijo zgolj racionalni razmislek in pripomorejo k temu, da se odločimo drugače.

To hipotezo potrjujejo tudi eksperimenti. Ko so prostovoljce, medtem ko so ležali v napravi za slikanje možganov, spraševali, kako bi se odločili glede preusmeritve vlaka, so ugotovili, da so pri prvi in drugi verziji problema v resnici aktivni različni deli možganov.

Ko so na prvo vprašanje odgovorili, da bi premaknili kretnico, so zaznali aktivnost predvsem v tistem delu možganov, ki je povezan z logičnim sklepanjem. V drugi verziji eksperimenta, ko so bili soočeni z dilemo, ali bi bili pripravljeni poriniti človeka z mostu, pa se je praviloma aktiviral povsem drug konec možganov, ki je značilen za emocionalni odziv. Ta je pri večini ljudi preglasil center za logično razmišljanje in jim kot nekakšna notranja vest prepovedal, da bi se odločali le na osnovi racionalnega razmisleka.

Pri tistih prostovoljcih, ki so vseeno tudi v drugem primeru izbrali možnost, da bi človeka porinili z mostu, pa so opazili, da so za odločitev potrebovali bistveno več časa, pri čemer sta bila aktivna tako center za racionalen razmislek kot tudi področje, ki je značilno za emocionalni odziv. Ker se morda v situacijo niso dovolj vživeli, je pri njih prevladalo utilitaristično odločanje le na osnovi končnih posledic in skupnega števila žrtev.

Ko so prostovoljcem, medtem ko so ležali v napravi za spremljanje aktivnosti v posameznih delih možganov, zastavljali še druge podobne naloge, so prišli do ugotovitve, da lahko prepoznajo dve temeljni možganski sliki odziva na moralne dileme. Če gre za abstraktno dilemo, kjer niso neposredno vpleteni konkretni ljudje z obrazi, imeni in osebnimi karakteristikami, se aktivirajo območja v možganih, ki so aktivna tudi pri drugih oblikah racionalnega odločanja, ki ne spadajo na področje etike. V takšnih primerih se praviloma odločamo utilitaristično.

Ko pa v moralni dilemi nastopajo konkretni ljudje, postanejo aktivni tudi drugi centri v možganih, ki nam omogočajo na osnovi potez obraza razumeti, kaj drugi ljudje čutijo in mislijo. Ti bolj čustveni predeli možganov postanejo pri bolj osebno obarvanih situacijah aktivnejši, kar se pozna tudi pri končni odločitvi. V teh primerih se praviloma odločamo načelno, pri čemer nas vodijo čustva (J. D. Greene in sod. 2004).

Kdaj delujemo avtonomno in svobodno?

Velika filozofska revolucija Immanuela Kanta v drugi polovici osemnajstega stoletja je temeljila prav na iznajdbi oziroma odprtju novega prostora univerzalnosti, ki ni ne domena nujnih zakonitosti misli, na katerih recimo temelji logika, niti ni domena dejstev, ki jih s pomočjo empirične metode razkriva znanost. Kant je bil prepričan, da mu je uspelo vzpostaviti novo oporno točko, prav v zmožnosti uma oziroma razumnega mišljenja, da pride do univerzalnih zakonitosti, ki sicer ne obstajajo neodvisno od dejavnosti razuma, vendar so vseeno univerzalne, se pravi enake za vsa razumna bitja (Kant 2003).

Etično je za Kanta delovanje po zakonu, ki smo si ga sami postavili oziroma ga s polno odgovornostjo sprejemamo kot svojega in mu nato sledimo iz dolžnosti. Svobodni in zmožni etičnih odločitev smo, če prevzamemo polno odgovornost za svoja dejanja in se ob tem ne sklicujemo na nikogar drugega kot le nase in svoj razum. Že če sledimo lastnim občutjem, potrebam in željam, smo podvrženi zunanjemu vzroku in v resnici po tej strogi definiciji nismo svobodni. Avtonomni smo šele, ko si sami s pomočjo razuma določamo pravila, po katerih živimo.

Prav zaradi zmožnosti svobodnega delovanja smo ljudje nekaj posebnega glede na vsa druga živa bitja. Ker se lahko vnaprej vživimo v posledice svojih odločitev, nismo zgolj inštrumenti zunanjih vzrokov, ampak imamo možnost, da postanemo gospodarji lastnih odločitev. Svobodni in avtonomni smo le takrat, ko si sami določamo pravila lastnega delovanja.

Čeprav Kant izhaja iz zmožnosti človeškega razuma, da si sam postavlja svoje zakonitosti, tega ne smemo razumeti kot iskanja najboljših možnosti za povečanje ugodja, ampak kot zmožnost razuma, da postane suveren in si svobodno ter avtonomno sam postavlja lastne zakonitosti delovanja. Po Kantu smo avtonomni in svobodni takrat, ko sami prevzamemo vso težo odločitve, in ne takrat, ko slepo sledimo domnevno dobrim višjim ciljem, ki pa jih sami nismo premislili in s polno odgovornostjo prevzeli za svoje. Kant tako uporabo razuma poimenuje kategorični imperativ, kar je le učeno ime za to, da neka trditev za nas prevzame status splošnega etičnega zakona. Pri kategoričnem imperativu gre za univerzalne zakonitosti, do katerih pride razum kot tak in ne posamezni uporabnik razuma, zato so univerzalne in niso pogojene s konkretno situacijo, kulturo in podobnimi naključnimi okoliščinami.

Opisane raziskave delovanja možganov domene misli, ki jo je odprla Kantova filozofska revolucija, ne ogrožajo. Manipulacije, ki smo jih opisali, lahko vplivajo namreč le na hitri intuitivni sistem v možganih, ne pa tudi na racionalni zavestni sistem, ki ostaja temelj etičnega delovanja in svobodne volje. Avtonomni subjekt svobodne volje se vzpostavi le skozi mišljenje. Ne moremo ga najti nikjer v naravi, saj ni nekaj neodvisno bivajočega ali nadnaravnega, ampak je proizvod človeka in njegovega mišljenja. Je produkt miselnega napora konkretnih ljudi, ki so sami vsekakor del narave in podvrženi njenim zakonitostim.

Literatura

- Dolenc, Sašo: *Časovna zanka svobodne volje. Možgani na zatožni klopi: nevroznanost, kazensko pravo in kriminologija*. Ljubljana: IUS Software, GV založba, Inštitut za kriminologijo pri Pravni fakulteti, 2015.
- Edmonds, David: *Would You Kill the Fat Man?: The Trolley Problem and What Your Answer Tells Us about Right and Wrong*. Princeton, Oxford: Princeton University Press, 2013.
- Foot, Philippa: *The Problem of Abortion and the Doctrine of Double Effect*. Oxford Review 5/2013.
- Greene, Joshua: *Moral Tribes: Emotion, Reason and the Gap Between Us and Them*. London: Atlantic Books, 2014.
- Greene, Joshua D., Leigh E. Nystrom, Andrew D. Engell, John M. Darley, in Jonathan D. Cohen: *The Neural Bases of Cognitive Conflict and Control in Moral Judgment*. Neuron 44/2, 389–400.
- Kahneman, Daniel: *Thinking, Fast and Slow*. New York: Farrar, Straus and Giroux, 2011.
- Kant, Immanuel: *Kritika praktičnega uma*. Ljubljana: Društvo za teoretsko psihoanalizo, 2003.
- Libet, Benjamin: *Mind Time: The Temporal Factor in Consciousness*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2005.
- Libet, Benjamin, Curtis A. Gleason, Elwood W. Wright, in Dennis K. Pearl: *Time of Conscious Intention to Act in Relation to Onset of Cerebral Activity (Readiness-Potential) - The Unconscious Initiation of a Freely Voluntary Act*. Brain 106/3, 623–42.
- Pascual-Leone, A, J P Brasil-Neto, J Valls-Solé, L G Cohen, in M Hallett: *Focal transcranial magnetic stimulation and response bias in a forced-choice task*. Journal of Neurology, Neurosurgery, and Psychiatry 55/10, 964–66.
- Soon, Chun Siong, Marcel Brass, Hans-Jochen Heinze, in John-Dylan Haynes: *Unconscious Determinants of Free Decisions in the Human Brain*. Nature Neuroscience 11/5, 543–45.
- Suddendorf, Thomas, Donna Rose Addis, in Michael C. Corballis: *Mental Time Travel and the Shaping of the Human Mind*. Philosophical Transactions of the Royal Society B, Biological Sciences 364/1521, 1317–24.

Povzetek

V sestavku predstavimo nevroznanstvene eksperimente, na osnovi katerih nekateri znanstveniki sklepajo, da ljudje v resnici nimamo svobodne volje. Kljub prepričanju, da se odločamo samostojno in avtonomno, mnoge raziskave kažejo, da pride do odločitev v naših možganih že prej, preden se odločitev sploh zavemo. Opišemo tudi nadgradnjo tovrstnih eksperimentov, s katerimi so pokazali, da lahko z zunanjo stimulacijo točno določenih mest v možganih spremenijo že sprejeto odločitev posameznika, pri čemer se testna oseba zunanjega posega ne zaveda. Sodelujoči pri eksperimentu so poročali, da niso občutili, da bi prišlo v njihovih možganih do od zunaj vsiljene manipulacije. Po njihovi subjektivni izkušnji naj bi se odločali svobodno in avtonomno, čeprav je bil dejanski vzrok spremenjene izbire povzročen s pomočjo posebne naprave. V sklepnem delu zagovarjamo trditev, da nova znanstvena spoznanja obstoja svobodne volje ne ogrožajo. Podrobno premislimo tudi sam pojem svobodne volje v kontekstu raziskav možganov in ugotovitve apliciramo na področje etike.

Summary

In this article we describe neuroscience experiments on the basis of which some scientists conclude that people do not in fact have free will. Despite the belief that we make decisions independently and autonomously, many studies show that a decision is made in our brains before we are even aware of it. We also describe work building on such experiments which have shown that by using external stimulation of precisely determined places in the brain we can change a decision already adopted by an individual without the test subject being aware of the external procedure. Participants of the experiment reported that they did not perceive any externally imposed manipulation in their brains. Based on their subjective experience they believed they had made decisions freely and autonomously even though the actual change of choice was caused with the help of a special instrument. In the conclusion we argue in favor of the claim that new scientific discoveries do not threaten the existence of free will. We also consider in more detail the concept of free will itself in the context of research on the brain and apply these findings to the area of ethics.

Ključne besede

nevroznanost, nevroetika, možgani, etika, odločanje, svobodna volja

Keywords

neuroscience, neuroethics, brain, ethics, decision making, free will

Vloga oporekanja in žvižgaštva skozi prizmo temeljnih konceptov

Dušan Nolimal, Sean Ivan Nolimal †

*Svetu ne grozi nevarnost zaradi ljudi, ki delajo zlo,
ampak zaradi tistih, ki to dopuščajo.*

Albert Einstein

Če ni skupnega cilja, postavijo ljudje v ospredje – lastne.

Charles Handy

Ta esej je utemeljen na podatkih in sklepih, ki so bili zbrani in v različnih oblikah zabeleženi v letih med 2001 in 2008 na Inštitutu za varovanje zdravja (IVZ) in v letih 2017 in 2018 na Nacionalnem inštitutu za javno zdravje (NIJZ) in na Mednarodnem inštitutu za raziskovanje kanabinoidov (ICANNA). Kot zdravnik in raziskovalec, specialist javnega zdravja, sem v okviru promocije zdravja na delovnem mestu preučeval psihosocialno zdravje med zaposlenimi v javnem sektorju; posebej smo se ukvarjali s pojavi zatiranja oporekanja in žvižgaštva ter trpinčenja oporečnikov in žvižgačev.

To raziskovanje je zaznamovalo sodelovanje mojega sina, prezgodaj umrlega Seana Ivana Nolimāla (1987–2017), študenta Ekonomske fakultete Univerze v Ljubljani. Njemu gre posebna, post mortem zahvala. Za časa življenja mi je veliko pomagal pri raziskovalnem delu na področju organizacijskega oporekanja in žvižgaštva. Dal mi je še nekaj presežnega, vpogled, kako lahko tudi skrb, trpljenje in bolečino razumemo kot nekaj smiselnega.

Ta obravnava pojava intelektualnega oporekanja in žvižgaštva se nanaša na delovna mesta v javnih raziskovalnih organizacijah. Pri prvem pojavu gre za izražanje nestrinjanja, drugačnega mnenja ali kritike vodenja in organizacijske prakse; pri drugem za javno razkrivanje različnih nepravilnosti na delovnem mestu. Kritika je namenjena tistim posameznikom, ki zasedejo vodstveni položaj zaradi lastnih interesov in uporabljajo manipuliranje s sodelavci, prisilo in kršenje pravil, da bi se okoristili s skupnostnimi materialnimi sredstvi. Zato oporekanje, izrečeno ali napisano, ogroža določene interese močnih in vplivnih skupin, najpogosteje podjetniških, strokovnih ali birokratskih in političnih. Pripadniki in podporniki teh skupin praviloma niso pripravljeni na tvoren dialog oziroma usklajevanje različnih mnenj z drugače mislečimi oporečniki. Oporekanje skušajo zatreti in oporečnike utišati in pregnati. Neupoštevanje svobode izražanja in oviranje javne razprave je del preganjanja oporekanja. Oporečniki in žvižgači so pogosto žrtve povračilnih ukrepov, ki se kažejo in razvijejo v trpinčenje na delovnem mestu z namenom znebiti se takšnega zaposlenega. Poseganje v njihovo delo, vključno z ustrahovanjem in drugimi oblikami psihičnega nasilja vodi tudi v izredno škodljivo samocenzuro vseh znanstvenikov in drugih strokovnjakov. V skrajnem primeru se jih večina umakne iz javnega življenja, ker se bojijo posledic angažiranja za družbene probleme.

Kdo je pravzaprav intelektualec

Na splošno velja prepričanje, da je intelektualec predvsem široko izobražen in razgledan humanist, ki misli z lastno glavo. Diplomirali so na univerzah in imajo tudi znanstvene nazive. Vendar poznamo veliko intelektualcev, ki so drugih poklicev, denimo novinarji, pisatelji, pesniki, režiserji, politični aktivisti, predstavniki nevladnih organizacij. Dejstvo pa je, da če danes nisi prisoten v medijih, te javnost nima za intelektualca in humanista. Slovar slovenskega knjižnega jezika intelektualca zelo posplošeno opredeljuje kot osebo, ki opravlja umsko, zlasti ustvarjalno delo, torej kot umskega delavca, razumnika. Pri tem se ne spušča v razpravo, ali je intelektualec nekdo, ki dela, torej misli z lastno glavo, ali pa je intelektualec vsakdo, ki ima sedmo stopnjo izobrazbe. Ni niti odgovora na vprašanje o dolžnostih in poslanstvu intelektualca. Morda bistvo najbolje povzame Srukov leksikon *Morala in etika*, ki intelektualca opisuje kot izrazitega družbenega kritika, vest družbe in človeka, čigar dolžnost je, da primerja in analizira in s tem pomaga premagovati zapreke, ki človeštvo ovirajo na njegovi poti k boljšemu, humanejšemu in racionalnejšemu redu.

Intelektualec ni opredeljen v skladu s tem, kar počne, temveč po načinu, kako deluje glede na določene vrednote, ki jih verbalno podpira (resnica, pravica, svoboda, enakopravnost, do-

stojanstvo, pluralizem ...). Želja po izpovedovanju resnice naj bi bila samo eden izmed pogojev, ki so potrebni, da lahko človek velja za intelektualca, intelektualko. Drugi pogoj je pogum, da povsod, kjer je mogoče, zagovarja svoja racionalna stališča. Chomsky to opisuje kot intelektualčevo moralo in odločenost, da bo neprizanesljivo kritičen tudi v spopadu s totalitarno oblastjo. Intelektualec pri svojem delu upošteva znanstvena in strokovna spoznanja na različnih področjih in odklanja sodelovanje ali podporo pri dejavnostih, ki kršijo etična načela, izražena tudi v obliki človekovih pravic. Odgovornost, dolžnost in pravica intelektualca je, da svobodno razmišlja in ustvarja ter ravna v skladu s svojo idejno, strokovno, znanstveno ali umetniško resnico. Do nje se dokoplje z dvomom in oporekanjem ter argumentiranim preverjanjem obstoječih stališč in dognanj. Ravna in ukrepa sam od sebe, daje pobude za spremembe in deluje odgovorno ter v skladu s strokovnim prepričanjem in vestjo. V ta namen pogosto uporablja oporekanje in žvižgaštvo, ki sta dva ključna načina preprečevanja in zmanjševanja škode, ogrožajoče javni interes in blaginjo državljanov, državljanek in družbe.

Oporekanje

Intelektualno oporekanje je drugačno mnenje, nestrinjanje ali kritika dominantnih pogledov, ko ti škodujejo javnemu interesu in blaginji ljudi. Denimo, znanstvenik – morda biolog, lahko odkrije tveganja za javnost in okolje, ki ga prinaša določeno načrtovanje razvoja in o tem spregovori na strokovnem srečanju; sociologinja je kritična do razvojne strategije, ki je brez socialne note in ne upošteva obstoječe socialne neenakosti, zato napiše o tem članek; zdravnik kritizira način zdravljenja neke bolezni in predlaga drugačen, morebiti boljši pristop. Oporekanje je seveda tudi prepričevanje o politični pravovernosti v represivnem političnem režimu; vendar se tu omejujeva na intelektualno oporekanje na delovnem mestu. Oporekanje običajno ni možno – in vse pravice zaposlenih ostajajo zgolj na papirju. Izjeme omogoča zagotavljanje pravice do svobodnega izražanja in komuniciranja na delovnem mestu.

Za razumevanje vzrokov oporekanja je pomemben uvid v organizacijsko dinamiko in proces izbiranja in imenovanja tistih, ki potem načrtujejo in usmerjajo delo ter nadzorujejo podrejene. Politiki in interesne skupine pogosto uveljavljajo svojo moč z obvladovanjem vseh pomembnih javnih institucij. Ob tem država in interes večine državljanov nista pomembna, ampak je pomembno, kdo je “naš” in kdo to ni. Tudi za slovenska raziskovalna delovna okolja je značilno takšno politično kadrovanje in posledično negativna kadrovska selekcija. Takšne razmere so vsestransko naklonjene tistim, ki zlorabljajo moč in položaj. V življenju nekaterih organizacij se tako pojavljajo psihopatski posamezniki, ki se povzpnejo s prikritim ali tudi manj prikritim antisocialnim vedenjem, torej manipuliranjem, izkoriščanjem in kršenjem pravic zaposlenih. So mojstri in mojstrice hinavščine, zvitosti in izigravanja obljub, norm in predpisov. Nezmožni so življenja v druge ljudi in prezirajo skrb za sočloveka, njegovo dostojanstvo in družbo. Povzpnejo se visoko na poklicnih lestvicah in se polastijo temeljnih vzvodov upravljanja. Pri tem uporabljajo spletke, ustrahovanje, izsiljevanje in druge metode psihičnega na-

silja. Med zaposlene vnašajo strah, spor, nezaupanje in sejejo razdor. Hkrati od podrejenih pričakujejo lojalnost, konformnost, skratka brezpogojno strinjanje s svojimi odločitvami. Pri tem jih dolžnosti in obljube ne zavezujejo. Narcistično so obsedeni z lastno vrednostjo in veljavo. Poskušajo uspeti na račun drugih, katerih potrebe in interesi jih ne zanimajo. Zaposlene obravnavajo kot objekte, ki služijo njihovem lastnemu zadovoljstvu in uveljavljanju. Skratka, neodgovorni so do zaposlenih, organizacije in družbe. Okoriščajo se z javnimi sredstvi, saj njihov cilj ni skupno dobro, ampak moč, denar, udobje, privilegiji, koristi. Ker so brez sramu, se ne ukvarjajo z nemoralnostjo svojega početja. Značilno je tudi, da se trudijo odstraniti zaposlene, ki jim nasprotujejo. Ker v družbenih odnosih lažejo, varajo in se sprenevedajo, se jim večina zaposlenih prilagodi. Vendar nekateri zaposleni v takšno zastraševanje, prisilo, izkoriščanje in brezpogojno ubogljivost ne privolijo. Temelj za takšno, ustrezno ravnanje so vrline, s katerimi morajo biti ti zaposleni opremljeni, ko oporekajo opisanemu vodenju in opozarjajo na odločitve in prakse, ki lahko negativno vplivajo na zaposlene, organizacijo in širše družbeno okolje.

Oporekanje je lahko zgodnje opozorilo vodstvu, da so zaposleni nezadovoljni. Zagotavlja povratne informacije glede neetičnih vedenj in ravnanj, neučinkovitih organizacijskih praks, slabega odločanja in neobčutljivosti za potrebe, pričakovanja, dobrobit ljudi, skupnosti, okolja. Z zatiranjem oporekanja in preganjanjem oporečnikov organizacija in družba izgubi pomembno orodje, s katerim sicer načeloma lahko odkriva pojave korupcije. Zato kompetentni in dobri vodje ne nagrajujejo konformizma, ampak spodbujajo intelektualno oporekanje. Tolerantni so tudi do izražanja spoštljive kritike na njihov lasten račun.

Žvižgaštvo

Pojem žvižgaštva je ožji kot oporekanje na delovnem mestu. Primer žvižgaštva je, denimo, ko zaposleni javnosti razkrije dajanje oziroma sprejemanje podkupnin za hitrejše, ugodnejše, navadno nezakonito dejanje. Zaposleni o tem poroča nadrejenemu, zunanji instituciji in medijem. Drug primer lahko nudi znanstvenik, ki razkrije zdravstveno škodljivost potrošniškega izdelka na trgu in o tem poroča znotraj in tudi zunaj organizacije. Strokovnjaki in strokovnjakinje, ki v javnosti kritizirajo nezmerne ponudbe in potrošnje pesticidov ali sintetičnih zdravil, ki ravnajo tako škodljivo zdravju, tudi sodijo med žvižgače. Vendar gre morda bolj za oporečnika, če je kritika splošna. Dejstvo je, da se tako oporečnike kot žvižgače neusmiljeno napada, ker so drugačni in pomenijo grožnjo tistim z močjo. Delujejo večinoma v skupnostno dobrobit, medtem ko konformisti koristijo predvsem sami sebi.

Termina oporečnik in žvižgač se deloma prekrivata in kljub družbeni pomembnosti še vedno nista dovolj definirana. Označujeta široko paleto raznovrstnih aktivnosti na delovnem mestu z namenom opozarjati na nemoralna, nezakonita oziroma neustrezna ravnanja in dejanja, ki imajo lahko za posledico resne nevarnosti in škodo za zaposlene ali tudi za širšo družbeno skupnost. Pri žvižgaštvu gre predvsem za eksterno razkrivanje nepravilnosti novinarjem oziroma medijem ali tistim osebam, ki imajo pristojnost in možnost, da bi ukrepali za zaščito

javnega dobrega. Žvižgač je oseba, ki na osnovi razmisleka o poštenosti spregovori v javnosti v obče dobro in s tem krepi občutek za organizacijsko in družbeno odgovornost. Tvega izgubo zdravja, lastne varnosti in morda varnosti svojih družin. Ima znanje, a nima moči in avtoritete, da bi botroval spremembam. Zato se obrača na tiste z večjo močjo in avtoriteto ter na medije.

Za žvižgaštvo so ključne štiri sestavine: razkrivalec nepravilnosti; kršitelj oziroma povzročitelj nepravilnosti, organizacija, kjer se domnevna nepravilnost dogaja, naslovnik razkritja. Odgovornost, nuja razkrivanja se nanaša tako na zaposlene v javnem kot zasebnem sektorju in na notranja in zunanja razkritja. Razkritje informacij je narejeno z dobrim namenom, ki ga opravi sedanji, nekdanji ali morebitni bodoči zaposleni. Izpostavljajo se zlasti kršitve predpisov, etike, človekovih in posebej delavskih pravic ter ogrožanje javnega zdravja, varnosti in okolja.

Kljub pozitivnemu družbenemu prispevku slovenski predpisi slabo ščitijo žvižgače, ki z razkrivanjem prevzemajo velika tveganja in so lahko tudi življenjsko ogroženi. Družba še ne podpira nenasilne nepokorščine, ki je včasih lahko tudi protizakonita oblika upora proti pomanjkanju skrbi za skupno dobro. Žvižgači so praviloma delovni organizaciji in družbi lojalni posamezniki z visoko stopnjo integritete, ki so presodili, da je javni interes pri opozarjanju na nepravilnosti pomembnejši od vprašljivega interesa vodstva organizacije in povezanih deležnikov, ki pogosto zlorablajo zakon, ga "upogibajo" lastnim interesom v prid ali celo lobirajo za predpise, ki niso v skupnem interesu. Žvižgači, ki kršijo takšne nepravilne predpise, so pripravljani prevzeti nase predvideno kazen, da bi ravnanje ostalo demokratično legitimno. Zaradi strahu pred klevetanjem, kaznovanjem, lažnim prikazovanjem situacije, tudi izgubo službe, si malokdo upa povedati resnico, denimo glede nepravilnih predpisov in dvoličnih, amoralnih, izkoriščevalskih in koruptivnih posameznikov in skupin, ki jih motivira ohranitev ali pridobivanje moči, vpliva in privilegijev. Večina si raje zatiska oči, kot da bi kritizirala nekompetentne, brezobzirne, brezvestne, brezčutne, samovoljne in goljufive posameznike ali skupine, kliče na vodstvenih mestih. Oporečniki in žvižgači v nasprotju z njimi na glas povedo, kar opazijo in se jim zdi nepravilno in škodljivo, medtem ko je večina menda nemočna in gotovo ne dovolj odgovorna, da bi na to opozarjala. Pri žvižgaštvu večinoma ne gre za anonimne prijave, ampak se žvižgač javno izpostavi s svojim imenom in primkom, kar seveda daje razkritju nepravilnosti večjo težo.

Pomanjkanje prakse in odsotnost javnega diskurza o problematiki naj bi pogosto povzročilo, da se za žvižgače neutemeljeno označi tudi druge prijavitelje nepravilnosti, na primer priče, informatorje, skesance ali novinarje. Med žvižgače naj ne bi sodile tudi osebe v poklicih, ki morajo odkrite nepravilnosti prijaviti po uradni dolžnosti. Zaznava in poročanje o nasilju, ki so ga v Sloveniji po Zakonu o preprečevanju nasilja v družini dolžni prijaviti vladni organi in organizacije (državni organi, nosilci javnih pooblastil, izvajalci javnih služb, organi lokalnih skupnosti) in nevladne organizacije, ki pri svojem delu izvedo za izvajanje nasilja, formalno ne sodi med žvižgaštvo. Vendar je prav med posamezniki v poklicih, ki morajo odkrite nepravilnosti razkrivati po uradni dolžnosti, največ "žvižgačev", ki pri opozarjanju na družbeno nesprejemljive prakse postavljajo v ospredje javni interes pred osebnim, ki je v teh okvirih največkrat karierni. Če povzamem, veliko različnih definicij žvižgačev imamo in nekateri avtorji jih imenujejo tudi "etični uporniki".

Komuniciranje med znanostjo in javnostjo

Glavni namen komunikacije med znanstveniki in široko javnostjo je spodbujanje razumevanja znanstvenih vprašanj v razmerju do potreb in dobrobiti družbe. V Sloveniji je tovrstno sodelovanje in komuniciranje med znanostjo in javnostjo redko. Vzpostavil se je način razmišljanja, da mora biti vse, vključno z znanostjo, stroko in mediji podrejeno ekonomskim interesom, ki se uresničujejo s pomočjo politike. Že vrsto let se govori o neprimernih razmerah v slovenski znanosti in strokah javnega sektorja. Med ostalim se opozarja, da postaja slovenska družba vse bolj antiintelektualna in antihumanistična. K temu naj bi veliko prispevale podjetniške, birokratske, politične in strokovne klike, ki dajejo prednost lastnim interesom pred javnim dobrom. Sodelovanje med znanostjo in javnostjo ovirajo tako, da poskušajo z aferami spodbujati nerazumevanje resničnih problemov. Obenem z zavajanjem in slabim zgledom prispevajo k moralni brezbriznosti prebivalstva in podcenjevanju temeljnih političnih problematik. Nižja je moralna raven družbe, bolj ogroža znanstvenike, znanstvenice in strokovnjake, ki se postopoma prilagajajo vsesplošni ravni nemorale. Prevladuje sklepanje, da bo imela oseba, ki bo govorila ali pisala o škodljivih razmerah in kritizirala nepoštene posameznike oziroma skupine, težave v službi in drugod. Zato večina znanstvenikov in strokovnjakov raje molči in se zateka v zasebno življenje. Prav prekinjena tvorna komunikacija med znanostjo in javnostjo na stežaj odpira vrata zavajanju, neznanju, neodgovornosti, korupciji in drugim neetičnim ravnanjem na delovnem mestu in širše.

Značilen je naraščajoči dvom v znanost, ki je v očeh javnosti izgubila veliko verodostojnosti in zaupanja prav zaradi povezav s politiko in same znanstvene politike. Znanost in stroka se vse pogosteje dojemata kot figov list za kritje političnih in drugih interesnih odločitev, torej za pridobivanje kredibilnosti spornih delovanj v javnosti. Šolska primera oviranja sodelovanja med znanostjo in javnostjo so službe za stike z javnostmi in pravilniki o dajanju informacij za javnost. Prve poskušajo javnosti, tj. novinarjem in medijem pogosto celo vsiljivo servirati vsečne informacije, ki predstavljajo njihovo organizacijo kot zanimivo in uspešno. Olepšujejo dejstva, zavajajo, prikrivajo oziroma ovirajo dostop do podatkov, če jih ti kažejo v slabi luči.

Pravilniki znanstvenikom in drugim strokovnjakom zapovedujejo pridobitev laičnega dovoljenja za sodelovanje z javnostjo, kar spočenja cenzuro. Tudi številna druga razmerja pričajo, da v javnosti ni več pogojev za zaupanje znanstvenikom in strokovnjakom, ki bi v 21. stoletju morali biti motor razvoja družbe. V izpostavljenem okviru so oporečniki in žvižgači mnogokrat pri medijih v nemilosti, saj uredniki in lastniki delujejo pod pritiskom vplivnih elit. Sprega postane sledeča: onemogočanje etičnih glasov v javnosti in na prvi pogled vsečno predstavljanje rezultatov raziskav in strokovnih mnenj.

Opisani pojav oviranja neposrednega, tvornega sodelovanja med stroko, znanostjo in javnostjo seveda ni slučajen. Znanstvenike, strokovnjake bi se moralo razumeti kot tiste zagovornike družbe in javnega dobrega, ki se morajo celo zoperstaviti državnim predpisom in političnim merilom, kadar ti dovoljujejo odločitve, nasprotujoče njihovim strokovnim prepričanjem in vesti. Temelj za primerno ravnanje je v etiki in vrlinah, s katerimi morajo biti opremljeni, kadar javno uveljavljajo pravičnost in javno dobro.

Velik izziv sodobnega časa je odpravljanje nepravilnih razlik v pogojih, v katerih ljudje živijo in delajo, obenem pa ogromna količina znanja – vključujočega tudi politično občutljive informacije – ki bi mu morale slediti hitre spremembe na delovnem mestu in v družbi nasploh.

Sklep

Pred širjenjem družbene pravičnosti obstajajo številne zapreke. Privilegirane skupine se svojim privilegijem zgolj izjemoma odpovedo same od sebe. Ko zanemarijo dolžnosti do skupnega dobrega, je upor v določenih oblikah dopusten. Sem sodi tudi etična obveza ne slediti nepravilnim predpisom. V aktualnih razmerah se znanstveniki, znanstvenice in strokovnjaki vse pogosteje znajdejo v vlogah oporečnikov in žvižgačev, kar odstopa od njihove tradicionalne vloge. Vendar javnost od njih pričakuje, da bodo na to vlogo ustrezno pripravljene, kadar sploh informacije o določeni sporni situaciji uspejo pronicati do nje. Ustrezna pripravljenost zahteva dodatna znanja, veščine in posebej etične vrednote, vzpostavljene z vidika zagovorništv javnega dobrega. Pomembna dolžnost znanstvenikov in strokovnjakov je, da se ne umikajo v osamo zasebnega življenja, ampak v primerih prikrivanja pomembnih informacij za javnost svoje znanje in izkušnje predstavljajo v javnosti neposredno s sodelovanjem v javnih razpravah za izboljšanje delovnih mest, države in življenja v njej.

Antihumanost, antiintelektualizem, erozija demokracije in korupcija se lahko bohotijo tudi zaradi tistih, ki so tiho in nič ne naredijo. Zato so danes bolj kot kdaj koli poprej nepogrešljivi tisti redki posamezniki in posameznice, ki pri oporekanju nepravilnostim in razkrivanju družbeno nesprejemljivih praks postavljajo v ospredje javni interes pred osebnim. Priznavanje izziva ter merjenje neetičnih ravnanj in neenakosti v družbi – na državni in svetovni ravni, je ključno za ukrepanje. Nujen je močan javni sektor, ki je predan, usposobljen in ustrezno financiran. Ustvarjanje organizacijskega prostora in zmogljivosti za učinkovito ukrepanje proti tistim, ki škodujejo javnemu interesu in blaginji prebivalstva in družbe, zahteva vlaganje v usposabljanje oblikovalcev politik in strokovnjakov, obenem pa tudi javnosti. Ob tem imajo intelektualni oporečniki in žvižgači pomembno vlogo pri zagotavljanju informacij in znanja odločevalcem, medijem in javnosti.

Posebno pozornost je treba posvetiti vprašanju svobode izražanja in komuniciranja na delovnem mestu, ki je tisto najbolj občutljivejše področje, kjer se rado zalomi. Za izvajanje sprememb manjka predvsem t. i. politična volja. Pravni sistem pomanjkljivo – ali z določenih vidikov sploh ne – podpira oporečnike in žvižgače. Posamezniki, ki oporekajo in razkrivajo neetične, tudi nezakonite aktivnosti, so pri nas za svoja uporniška dejanja kaznovani. Vendar, ker delajo v javno dobro in si prizadevajo za skupni cilj, jih je treba ščititi pred sankcijami vseh oblik. Sistem zaščite mora etičnim upornikom zagotoviti možnost delovanja brez strahu pred povračilnimi ukrepi. To je bistvenega pomena tudi v splošnem za kakovostno delovanje države, medijev in za zaščito demokracije.

Literatura in priporočeno branje

- Abeles, Marc: *Globalization, Power and Survival: An Anthropological Perspective*, Anthropological Quarterly 79/3, 484–486.
- Allio, Robert J.: *Bad Leaders: How they get that way and what to do about them*. Strategy and Leadership 35/3, 12–17.
- Babiak, Paul, Hare, Robert D.: *Snakes in suits: When psychopaths go to work*. New York: Harper Collins, 2006.
- Babiak, Paul, Neumann, Craig S., in Hare, Robert D.: *Corporate psychopathy: Talking the walk*. Behavioral Sciences and the Law 28/2, 174–193.
- Boddy, Clive R., Ladyshevsky, Richard K. in Galvin, Peter: *The Influence of corporate psychopaths on corporate social responsibility and organizational commitment to employees*. Journal of Business Ethics, 97/1, 1–19.
- Boddy, Clive, R.: *The Corporate Psychopaths Theory of the Global Financial Crisis*. Journal of Business Ethics, 102/2, 255–259.
- Brown, A.J., Lewis, David, Moberly, Richard, in Vandekerckhove, Wim (ur.): *International Handbook on Whistle-blowing Research*. Cheltenham: Edward Elgar, 2014.
- Caillier, James, G.: *Transformational Leadership and Whistle-Blowing Attitudes: Is This Relationship Mediated by Organizational Commitment and Public Service Motivation?* The American Review of Public Administration 45/4, 458–475.
- Chomsky, Noam: *Profit over People – Neoliberalism and Global Order*. New York: Seven Stories Press, 1999.
- Kassing, Jeffrey: *Dissent in Organizations*. Malden, MA: Polity Press, 2011.
- Matthiesen, Stig B., Einarsen, Ståle: *Bullying in the workplace: Definition, prevalence, antecedents and consequences*. International Journal of Organization Theory and Behavior 13/2, 202–248.
- Nolimal, Dušan, Nolimal, Sean I.: *Examining the links between free speech, psychosocial health, well-being and productivity in public sector*. Proceedings of 1st Chance4Change International Conference. Uredili Matjaž Mulej M at al. Maribor: Inštitut za varovanje zdravja, 2012.
- Nolimal, Dušan, Nolimal Sean, I.: *Integrity versus psychopathy: theory and implications for social responsibility*. The quest for happiness. Zbornik prispevkov. Uredili Amna Potočnik, Simona Šarotar Žizek, Matjaž Mulej. Maribor: Mariborska razvojna agencija (MRA) in Inštitut za razvoj družbene odgovornosti (IRDO), 2013.
- Sruk, Vlado: *Leksikon morale in etike*. Maribor: Ekonomsko-poslovna fakulteta, 1999.

Povzetek

Strokovni esejistični prispevek se ukvarja s širšimi in organizacijsko-notranjimi okoliščini, zaradi katerih žvižgaštvo in oporečništvo v slovenski javni sferi ne more dobro opravljati svoje funkcije. Na individualnih ravneh osebni interes izpodrinja javnega, na sistemskih ravneh gospodarstvo zaznamuje vse sfere javnega delovanja, prevzema politiko in obvladuje znanost in stroko. Pot iz zagate je v krepitvi javnih sektorjev pod pogojem, da uspejo zaščititi osebe, ki ne glede na lastno škodo spregovorijo o delovnih krivicah, zlorabljanju in okoriščanju.

Summary

This article deals with the broader organizational-internal circumstances as to why whistle-blowing and dissent are unable to perform their function well in the Slovenian public sphere. At individual levels personal interest displaces the public interest, and at systemic levels the economy marks all spheres of public activity, takes over policy, and dominates science and professional work. Overcoming this impasse requires strengthening public sectors so that persons risking their own well-being in order to speak out about injustice, abuse, and exploitation in the workplace at their own expense will be protected.

Ključne besede

žvižgači in oporečniki, psihopatija, družbena odgovornost, delovno mesto, Slovenija

Keywords

whistle-blowers and dissidents, psychopathy, social responsibility, workplace, Slovenia

